

**800 LET
MENŠA**

Domžale
Odmz 908(Domžale)
MENGEŠKI
/ 1

908(497.12 Mengeš)

0019982721

KNJARNICA DOMŽALE

COBISS •

MENGEŠKI ZBORNIK

1154—1954

I. DEL

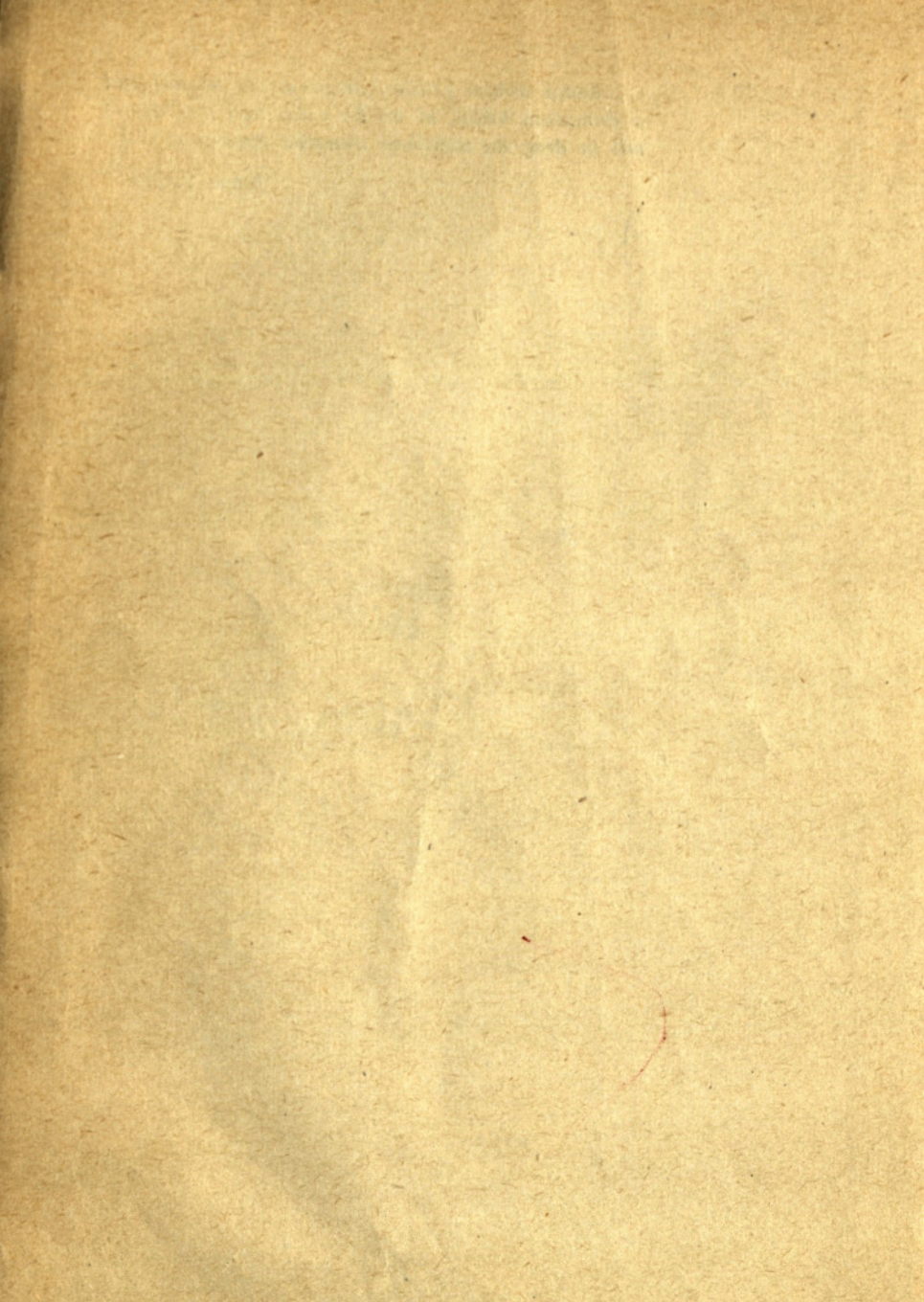
NE
IZPOSODJAMO
NA DOMI

NE.
IZPOSODJAMO
NA DOMI

»... kadar dobim priliko, razgovarjam se kaj rad
o domačem kraju, ki mi bo ostal nad vse druge
mil in drag do zadnjega trenutka mojega.«

Janez Trdina

UVODNA BESEDA

Izdajo pričujočega Zbornika je rodila misel, da bi ob 800-letnici Mengša zbrali v knjigi prav vse, kar je o našem kraju znanega. Tako naj bi v knjigi zaživela podoba kraja od prvih naselitev skozi vse stopnje družbenih oblik do danes.

Pri zbiranju gradiva za Zbornik se nam ga je proti pričakovanju nabralo toliko, da ga ni bilo mogoče obdelati v eni knjigi. Zlasti bi bilo treba nadrobno obdelati novejšo dobo in še posebej dobo narodnoosvobodilnega gibanja ter razgibano javno življenje po osvoboditvi, za kar pa je potrebno več časa.

Zato smo se odločili, da izdamo »Mengeški zbornik« v dveh delih. V prvem, letošnjem delu je poudarek predvsem na starejši zgodovini in na kulturnem deležu, ki so ga mengeški rojaki prispevali k slovenski kulturi. V drugem delu Zbornika, ki bi ga izdali prihodnje leto, pa bi obširneje obdelali narodnoosvobodilno gibanje in dobo po osvoboditvi. Poleg tega bi nadrobneje prikazali lik našega največjega rojaka — Janeza Trdine. Drugo leto bo namreč vsa naša domovina slovesno proslavila 10-letnico zmage nad okupatorjem in svobodnega življenja v prerojeni domovini, naša kulturna javnost pa se bo spominjala 50-letnice smrti Janeza Trdine. Tem proslavam bi se pridružil Mengeš med drugim tudi s tem, da bi izdal drugi del svojega Zbornika, s čimer bi bil oris našega kraja zaključen.

Podoba nekdanjega mirnega, kmečko-obrtniškega kraja se je s socialistično revolucijo močno spremenila. Mengeš postaja industrijski kraj, v družbenem sestavu zavzema prvo mesto že delavski razred. V izgrajevanju naše socialistične domovine tudi Mengeš noče zaostajati. Vsepopovsod polje novo življenje, ki zmaguje nad starimi, preživelimi oblikami. Pot do tega pa je bila dolga in trda. Kako so Mengšani hodili po njej, kaj so ustvarjali in doživljali skozi dolga stoletja, pa naj sedanjemu rodu prikaže pričujoči Zbornik.

Uredništvo

ARHEOLOŠKA PODOBA MENGŠA

Prazgodovinska doba

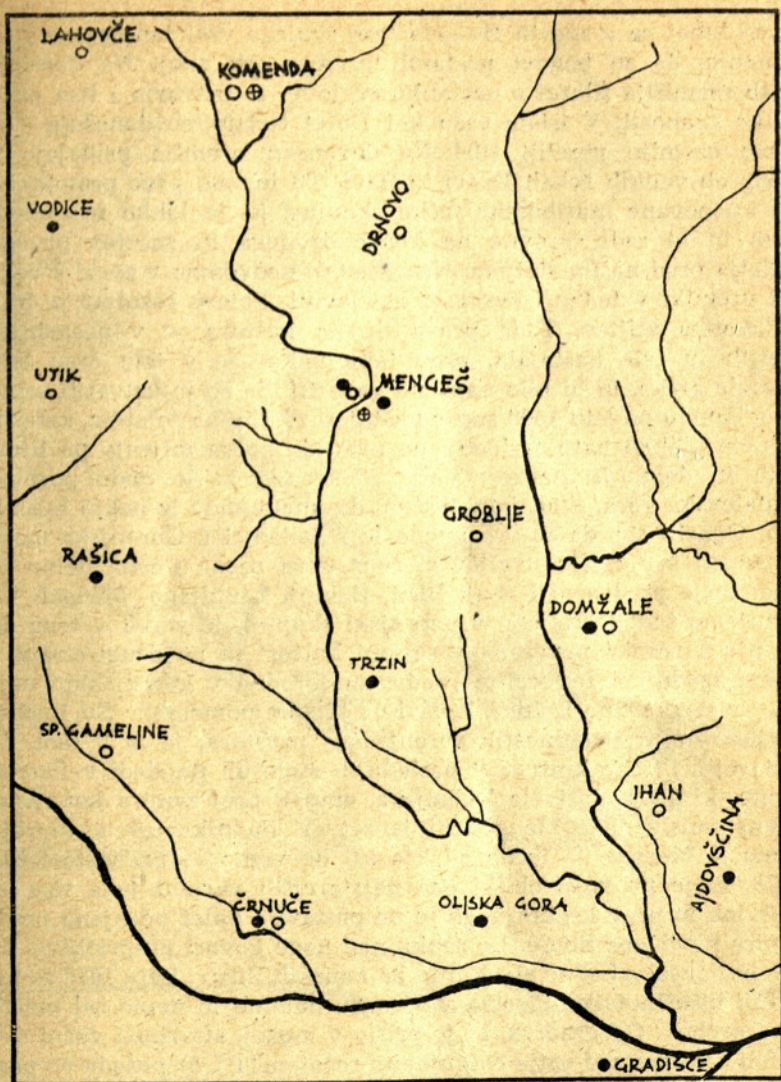
Mengeš leži ob robu poti, izmed katerih je daleč najpomembnejša prastara žila, ki je vezala vzhod in zahod, podonavske dežele z Italijo in jug s severom. Linija Trst—Ljubljana—Trojane—Celje in dalje proti severu je še danes vodilna zveza, čeprav ji je južna železnica prevzela del pomembnosti. Ob tej najvažnejši poti so druge manj pomembne. Ena pelje proti Kamniku in od tod v Tuhinjsko dolino oziroma proti Gornjemu gradu, Mengeš pa je zvezan tudi z dolino Save pri Kranju in od tod čez Bled in Bohinj v Soško dolino po eni strani in po drugi čez Ljubeljski prelaz na sever. Vse te poti so že zgodaj uporabljala ljudstva, o tem nam pričajo najdbe o njih. Prastari nagon po življenjskem prostoru, ki hkrati varuje in odpira vedno nove možnosti, je ustvarjal naselja na ugodnem prostoru, ki ohranja veljavo do danes, ko človek z novimi tehničnimi posegi vendarle ne more popolnoma spremeniti prastare danosti življenjskega prostora. Ta danost življenjskega prostora, ki je v naši ožji slovenski geografiji izoblikovala pojme Gorenjske, Dolenjske itd., je bila živa že nekoč. Že v prazgodovini lahko govorimo o povezanosti gorenjskega prostora, v katerega je vključen tudi Mengeš. Če hočemo govoriti o prazgodovinski podobi Mengša, se moramo nasloniti na to širše območje. Mengeš sam nam je dal še vse premalo najdb. Pri tem pa moramo pripomniti, da so nam arheološki ostanki iz tega območja tudi sicer bistveno manj znani kot iz sosedne Dolenjske. Delno je to naključje, saj smo pri arheoloških najdbah bistveno navezani nanj, v večji meri pa izraža tudi dejansko stanje. Slovenska zgodovina ima svojo svetovno pomembnost v ostankih Ilirov, njihovo klasično ozemlje, ilirska Atika, na današnjem slovenskem prostoru pa je bila Dolenjska.

Leta 1938 so pri gradnji mostu čez Nevljico v bližini Kamnika našli ostanke mamuta in ob njem malo, toda tipično mlajše paleolitske praskalce, prvi izdelek človeške roke, ki ga poznamo iz tega okoliša. Pred petdeset tisoč leti je bil izdelan in je prvi dokaz o bivanju človeka v tem prostoru. Človek, ki ga je izdelal, je bil

bivanju človeka v tem prostoru. Človek, ki ga je izdelal, je bil približno sodobnik prebivalcev Potočke zijalke in krapinskega človeka.

Za njim dolgo časa ne vemo ničesar o prebivalcih mengeškega polja. To ni niti kakšna značilnost tega okoliša. Tudi če govorimo o celotnem današnjem slovenskem ozemlju, se je odkrilo le malo ostankov, ki bi govorili o življenju človeka po mlajšem paleolitiku pa vse do konca mlajše kamene dobe. Betalov spodmol pri Postojni kaže na svoji najmlajši stopnji magdalensko kulturo, to je eno zadnjih stopenj paleolitskih kultur, in iz Ajdovske jame pri Krškem poznamo oddaljen odmev bogatih neolitskih kultur iz Podonavja. Skromne najdbe na ozemlju Slovenskega Primorja nam govorijo o krogu neolitskih kultur. Močnejše je življenje na prehodu v bronasto dobo, ko poznamo bogata najdišča na Ljubljanskem barju. Tu je človek na današnjem slovenskem ozemlju prvič izrazil svoje spregovoril in njegovo govorico je pogojeval prostor, ki stoji v križišču poti z vzhoda na zahod, s severa na jug. Za ljubljansko mešano kulturo je opredelil to postojanko veliki dunajski arheolog Hoernes, mešano zaradi tega, ker se tu križajo veliki tokovi tedanjih kultur. In vendar tudi ljubljansko, to se pravi, ne le konglomerat, ampak ustvarjalna združitev tujega z novim. Prvi zgodovinski opomin vsem nadaljnjim ljudstvom in kulturam, ki bodo tod bivala do danes: na križišču kultur je treba spoznati vse, toda živeti ustvarjalno iz lastnih korenin.

Raztresene ostanke sodobnika Barjana predvsem iz poznejšega časa, že iz bronzaste dobe, poznamo tudi iz mengeške okolice. Od Trzina do Kamnika dobimo sem ter tja kakšno kamnito sekiro (tako na primer iz Trzina in okolice Domžal) in tudi nekaj bronzastega gradiva, ki ga je znanosti rešil veliki ljubitelj in zbiralec starin N. Sadnikar. Predvsem nekaj starejših bronzastih sekir, ki po svojih oblikah govorijo, da spadajo v krog unjetiške kulture, katere odmev najdemo tudi v barjanskem gradivu. Iz konca bronzaste dobe pa imamo zopet drugi tip bronzastih sekir, ki jih moramo povezati s tako imenovanimi depojskimi najdbami, kakor jih poznamo zlasti iz Črmošnjic in Jurke vasi na Dolenjskem. To so tedanje dragocenosti, ki so jih v mirnih časih skrili v zemljo in jih niso nikoli več odkopali. Ti skriti zakladi vedno govorijo o zgodovinskem dogajanju, pravkar omenjeni govorijo o enem najodločilnejših dogajanj v evropski zgodovini. Časovno spadajo namreč v konec bronzaste dobe, to je v čas, ko se naseli na obalah Egejskega in Jonskega morja zadnje grško pleme, Dorci. Tu se začne v naslednjih stoletjih ustvarjati temelji evropske kulture: na Jonskih obalah poje slepi pevec Homer in izpoveduje radost in bolečino junakov pred Trojo,

- PRAZGODOVINSKO NAJDIŠČE
- RIMSKO NAJDIŠČE
- ⊕ STAROSLOVENSKO NAJDIŠČE

beotski kmet pa v spevih Hesioda težo svojega vsakdanjega dela in spoznanje, da so bogovi postavili pred uspeh znoj. Na Jonskih obalah razmišlja filozof o nastanku svetovja in ustvarja s tem prve začetke znanosti. V istem času kot Dorci Grčijo, so današnje slovensko ozemlje poselili Iliri. Na slovensko ozemlje prihajajo z vzhoda ob velikih rekah Dravi in Savi. Tu imamo prve postojanke tako imenovane mariborsko-ruške skupine, ki jo lahko prisojamo Ilirom in ki sodi časovno na konec drugega in začetek prvega tisočletja pred našim štetjem. Naselitev je nedvomno v zvezi z velikimi premiki v tedanji evropski zgodovini, katere rezultat je bila tudi dorska selitev. Toda prava ilirska kultura je v naslednjih stoletjih tu šele nastajala, prav tako kakor je v tem času šele nastajala grška, in bi bilo napačno govoriti, da so jo ustvarili samo Dorci. Kmalu po letu 1000 začno nastajati ilirske postojanke, katerih zgodovino lahko nato zasledujemo prav do podjarmljenja po Rimljanih in delno še naprej: Vače, Mokronog in le malo pozneje Magdalenska gora, Šmarjeta, Stična, da imenujemo le nekaj šolskih imen. Opazili ste, da so vsa imena le z Dolenjske. Gorenjska mora v znanosti svoje šele uveljaviti, čeprav za njena imena delno že vemo: to je predvsem Kranj, Bled, Bohinj, Ljubljana, Mengeš. Če imenujemo tudi Ljubljano v gorenjski skupini, je vzrok v tem, da je z njo v resnici povezana v skupni kulturi in po drugi strani v svojem zgodnjem zamiranju predvsem sorodna v gorenjskimi najdišči, če izvajamo Bohinj, ki živi od bližine pomembne Sv. Lucije. Če govorimo o značilnostih gorenjskega prostora, je ta v tem, da najstarejša ilirska kultura v naslednjih stoletjih ne sledi velikemu vzponu, ki ga je doživela Dolenjska, ampak prej zamira kot raste. V tem smislu tudi Mengeš ni izvzet. V Sadnikarjevem muzeju imamo iz Mengša — točno od kje žal ne vemo — bronasto ločno fibulo, ki je po svoji obliki ena najstarejših variant tega tipa — tenak lok in prav kratka noga jo ne postavlja daleč od njene predhodnice peschiera fibule. Le zanka nad nogo govori prepričljivo, da je že proizvod vzhodno alpskih in balkanskih Ilirov. Leta 1939 so pri gradnji hiše Ludvika Flerina v Mengšu naleteli in delno žal uničili nekaj grobov. Od gradiva, ki je prišlo v muzej, sta zlasti važni dve skodeli z visoko nad ustje dvignjenim ročajem (T I, 5), posoda na nogi (ohranjena je le noga s tipičnim starinskim okrasom T. I, 4) in tri igle (T. I, 1, 2) z več glavicami, ena je železna. Enake skodele so se našle na Bledu, Kranju, Vačah, Mokronogu in Mariboru ter so časovno jasno vezane na sam začetek železne dobe. Tipološko razvojno pa pomenijo zanimiv primer posnemanja v glini enako oblikovane, toda še starejše bronaste posode, ki je značilna za tako

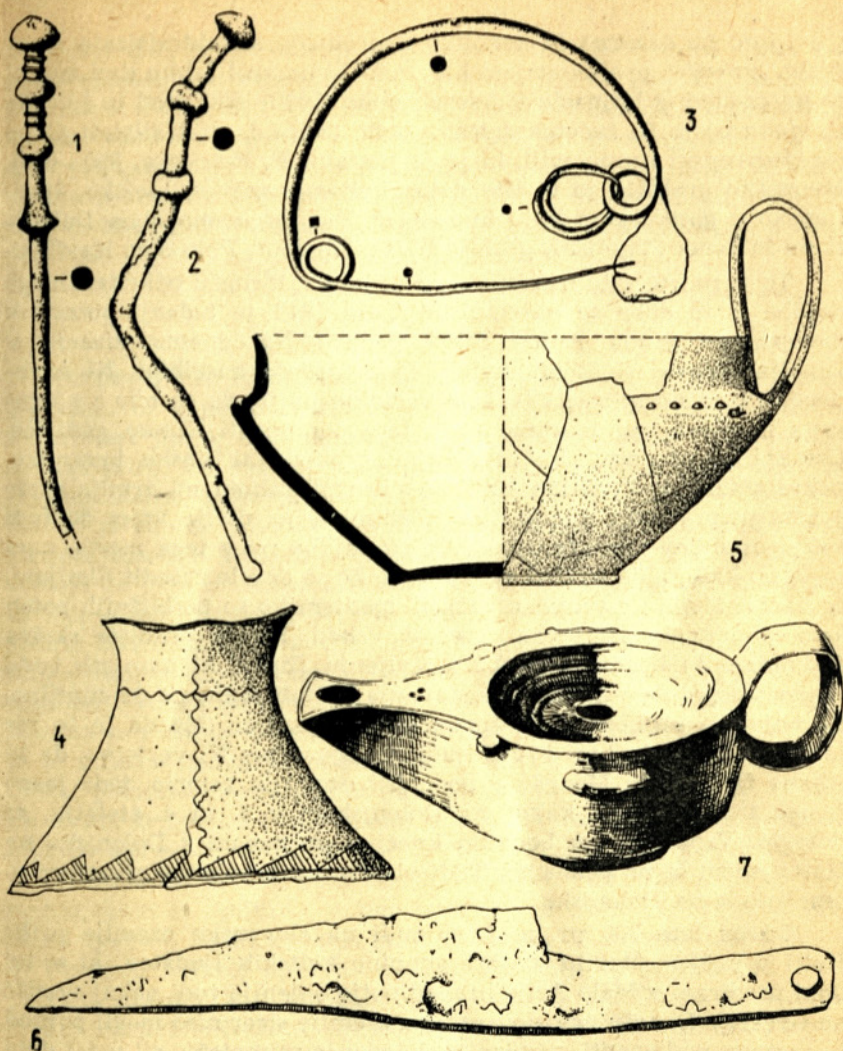

Tabela I

imenovano skupino Stillfried-Hostomice. Podobne posode imamo tudi v Italiji. Naš primer je zanimiv, ker spet dokazuje občutljivo prehodno ozemlje, ki je zaznamovalo pota kulturi. V tem času je še vedno vzhod tisti, ki daje, in zahod (z Italijo vred) tisti, ki sprejema. Čez naše ozemlje so šli Iliri delno tudi v Italijo, prav tako so tudi Veneti čez naše ozemlje prišli v severno Italijo. Igle z več

glavicami pa časovno še nekoliko nadrobneje karakterizirajo mengeško grobišče: prej omenjeni keramiki bi namreč lahko dali misliti še na prehod iz bronaste v železno dobo (1000—850 pred n. š.), igle pa dokazujejo že začetek železne dobe (Vače I ali Hallstatt C po srednjeevropski kronologiji, ki jo je postavil P. Reinecke, 850—600). Mengeško grobišče je iz iste dobe, kakor kranjsko, blejsko, ljubljansko v gorenjskem kotu in začetek Vač, Mokronoga na Dolenjskem in konec štajerskih grobišč (Ruše, Maribor, Pobrežje, Hajdina).

To je najstarejša nekropola, ki je bila v Mengšu odkrita. Druge najdbe iz te dobe so naselbinske. Leta 1912 je tedanji posestnik mengeškega gradu Anton Stare podaril Narodnemu muzeju v Ljubljani nekaj slučajnih najdb, ki pripadajo naselbini. Ni navedeno, kje točno so se našle, zelo verjetno pa je, da so bile z njegovega posestva, saj moramo prav tam domnevati ilirsko gradišče. Ostanke so skromni. Nekaj ročajev grobe naselbinske keramike, nekaj ostankov živalskih kosti in okrogel kamen od žrmlja (preproste priprave za mletje žita). Zanimivo je, da je vmes že tudi nekaj ostankov rimskih posod. Če so najdbe res s tega mesta, nam nazorno kažejo, da so Iliri tudi potem, ko so deželo zasedli Rimljani, še naprej živeli na svojih gradiščih, medtem ko so po bližnjih poteh korakale rimske legije na sever in vzhod. Ilirsko gradišče skriva nedvomno še bogate podatke o življenju Ilirov, ki nam jih bodo lahko odkrila šele bodoča izkopavanja. Kljub temu pa je značilno, da najdb iz klasične dobe Ilirov še ne poznamo. Morda je to res le naključje, toda tudi to naključje je zgovorno. Ni verjetno, da bi ilirsko življenje v Mengšu v poznejših stoletjih zamrlo, toda jasno je, da tistega viška, kakor na Dolenjskem v 5. in 4. stoletju, ni doseglo. Vzporednic k bogatim knežjim grobovom z Dolenjske na Gorenjskem še ne poznamo. Tudi visoko umetnoobrtne stvaritve so omejene le na Dolenjsko.

Okrog leta 300 pr. n. š. so tudi na slovensko ozemlje prišli Kelti v večjem številu, najbrž skupine keltskih ljudstev, ki v tej dobi prodirajo v Malo Azijo in med potjo opleni tudi nekaj svetišč na Grškem. Današnjega slovenskega ozemlja sicer niso mogli povsod in povsem podjarmiti, vendar se dotedanje ravnotežje sil v tej dobi močno spremeni. Tudi iz Mengša poznamo po vsej verjetnosti en keltski grob.¹ Naletel je nanj v prejšnjem stoletju kmet Ogrin v gozdnem okolišu, imenovanem »V puščavi«, v bližini nekdanjega Staretovega gradu. V žganem grobu s pokrito žaro sta bili dve ornamentirani zapestnici, h grobu pa sodi verjetno še velik nož (T. I, 6) in sulica. Oba zadnja predmeta označujeta grob časovno kot latenski, etnično pa zelo verjetno kot keltski. V bližini so tudi ostanki kovin-

skih delavnic za predelavo železa. Isti kmet je namreč našel na polju »Erjavci« mnogo ostankov surovega železa, pripravljenega za predelavo. To je najboljši dokaz, da moramo računati s predelavo železne rude in s kovinsko obrtjo v Mengšu že v tej dobi. To pa spet predpostavlja razmeroma močno naselbino in njeno živahno obrtno in trgovsko delavnost. Kakor druga mengeška najdišča, je tudi to ostalo neraziskano, zato nam je ozadje in natančnejši pomen najdb na Ogrinovem posestvu še v marsičem nejasno.

Stane Gabrovec

Rimska doba

Še preden so Rimljani zasedli severnozahodni del balkanskega polotoka, so v polni meri čutili pomembnost ljubljanske kotline. Pomembna jim je bila ne le zaradi trgovanja, ampak tudi v strateškem oziru. Po zasedbi so jo izgradili v obrambno postojanko za severno Italijo. Prvotno vojaško oporišče Emona je pri tem služilo za eno od izhodišč, ko so konec prvega stoletja pred našim štetjem zasedali Panonijo; pozneje je morala biti Emona etapna postaja za časa markomanskih vojn v II. stoletju po našem štetju; in bila je zadnje upanje severne Italije v obdobju preseljevanja narodov. Sicer varujejo kotlino gore in hribi z vseh strani — a le klimatično, zakaj z vseh strani se zaganjajo vanjo zgodovinska dogajanja, kakor da bi bila širna, vsem vetrovom prehodna ravnina. Kotlina je namreč vmesni prehodni člen za vse zgodovinske obrate, ki se sočasno nanašajo na Srednjo Evropo z Balkanom in na Apeninski polotok. Skoznjo vodi namreč edini mogoči vstop v Italijo. Če bi nič drugega ne bilo znano o tem prostoru, kakor le značilno nihanje upravnih meja, bi nam že to dejstvo dovolj povedalo.

Kotlino, ki je bila pred zasedbo etnično pod različnimi in tudi menjajočimi se vplivi — v tem prostoru je tromejni pas med ilirskimi ljudstvi Balkana, keltskimi v Noriku in veneto-italskimi —, so Rimljani najprej upravno dodelili Panoniji, ki je bila pod vojaško upravo, kar Noricum na primer ni bil. Da bi jo dodelili civilni upravi v Noriku, spričo njene važnosti za varnost Padske nižine ni prihajalo v poštev. Ko so pozneje markomanski vdori pokazali, da je ta prostor kljub temu med najšibkeje zavarovanimi v območju Vzhodnih Alp, so ga Rimljani povsem anektirali, ga upravno in varnostno dodelili k sklopu Italije. Prostor Italije so torej razširili in obrambni pas pred njo pomaknili čez Kras dalje proti vzhodu.

Da so bila ta tla prizorišče važnih dogodkov antične zgodovine, kažejo že navedena dejstva. S svoje strani pa tudi najdbe ta

zaključek dopolnjujejo in pojasnjujejo. Čeprav območje Mengša do danes še ni sistematično preiskano in slučajnih najdb ni posebno veliko, vendar ne smemo pomena teh, kar jih imamo, prezreti. Rimsko dobo v Mengšu izpričujejo naslednji podatki:

Leta 1947 se je pri planiranju severnozahodne strani travnika onkraj drevoreda, ki pelje v mengeški grad, pokazal zanimiv profil. Tanka plast humusa je prekrivala 80 cm debel sloj temnosivega sipa, ki je ležal na 25 cm debeli plasti peska, prejkone naplavini s hriba. Na pesku fundirana sta stala dva rimska stavbna zidova, ki sta potekala v smeri vzhod-zahod; med njima, pa tudi v sklopu temnosivega sipa izven njiju, je ležalo ogromno število keramičnih črepinj (amfor, terre sigillate idr.) in nekoliko jugovzhodnejše — lepa bronasta oljenka (T. I, 7; T. II, 2). Nadvse zanimivo je dejstvo, da je bila oglečina tudi v sloju pod omenjeno peščeno plastjo, na kateri temeljita rimska zidova. Ker iz te plasti ni ohranjenih materialnih ostankov, je še ni mogoče časovno opredeliti.² Na istem prostoru — nekoliko severnozahodnejše od najdišča iz leta 1947 — so leta 1952 našli in delno uničili nekaj žarnih rimskih grobov. Dva med njimi sta ohranjena in pripadata, kot večina dosedanjih najdb iz Mengša, v čas drugega stoletja.³ V območju istega prostora so večkrat (na primer leta 1832, 1846) našli rimske grobove z raznimi pridatki, glinastimi žarami, oljenkami, novci (med drugimi od Antonina Pia), tudi držaj meča in podobno.⁴

Leta 1834 so na pogorišču Mengša odkopali obokan grob iz opečnih plošč, v njem sta ležala glinasta žara in balzamarij.⁵ Rimske drobnarije so znane tudi s prostora okoli župne cerkve.⁶

Ob popravljanju ceste med Mengšem in Kamnikom leta 1847 so odkrili na prostoru, ki ga označuje ime Drnovo, rimske stavbne ostanke, dele stebrov in tudi napisno ploščo, ki je takoj nato izginila, ne da bi kdo napis zabeležil.⁷ Pri poljskih delih na tem prostoru pogosto najdejo gradbene ostaline in odlomke rimskih tegul.⁸ K temu bi lahko priključili zapis, da se v območju Mengša na splošno večkrat najdejo starine.⁹

Tudi na kraju, imenovanem Groblje, okoli cerkve sv. Mohorja in Fortunata ter v smeri proti Mengšu rimske starine niso redke.¹⁰

Pa še eno znamenitost pripisujejo stari raziskovalci Mengšu, namreč skrbno oblikovan rimski nagrobni kamen, ki je vžidan danes v Kranju na hiši na Mestnem trgu št. 2 (T. II, 1). Nagrobnik je iz apnenca, napisno polje obdajata stebra, ki nosita na prekladi zatrep z listnim ornamentom; v zaklinkih sta delfina in palmeti. Višina je 140, širina 83, višina črk je 8,5 do 4,5 cm. Besedilo:

*Tertia | Rufi . f(ilia) . an(norum) . XXV | h(ic) . s(ita) . e(st) | Maximus .
Rus | tici . f(ilius) coniugi | et . Lascontiae | Terti . f(iliae) . socerae | faci-
und(um) . curavit:*

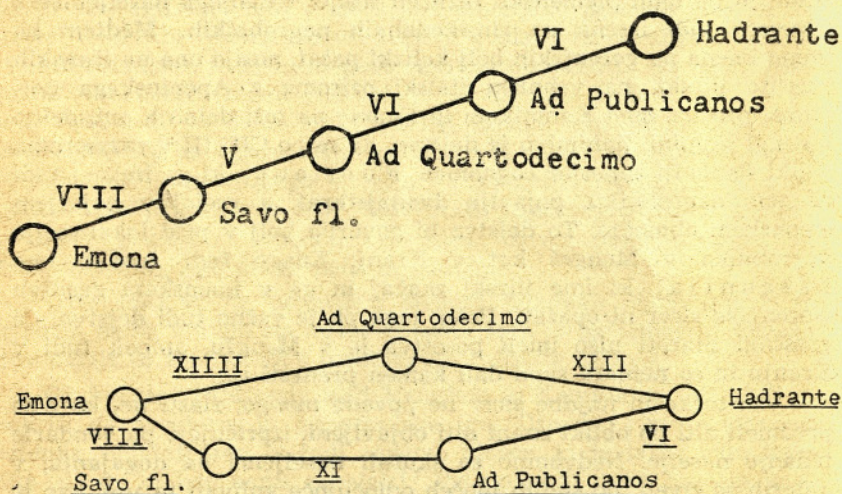
Tukaj počiva Tertia, Rufova hči, stara 25 let; ženi in tašči Laskontiji, Tertijski hčeri, je dal postaviti (spomenik) Maksimus, Rustikov sin.

Medtem ko se starejši preiskovalci ogrevajo ob trditvi, da je kamen iz Mengša prepeljan v Kranj,¹¹ so mlajši glede tega nekoliko bolj skeptični,¹² kar morda ni povsem utemeljeno. Ni tu sicer mesta za takšna razpravljanja, le to naj podčrtamo, da spada prostor ljubljanske kotline pod več, etnično različnih vplivnih sfer, ker je bil obmejno območje Kelto, Ilirov in Veneto-Italikov; da si znanstveniki pri pripisovanju na primer določenega dela ljubljanskega območja eni ali drugi plemenski skupini tudi danes niso edini; in da nam plemensko različen sestav tedanjega naseljenišтва odsevajo tudi imena na rimskodobnih nagrobnikih. Medtem ko imajo imena na gorenjskih bolj keltski pečat, nosijo ona na izjanskih izrazito ilirski, na vrhniški italski oziroma z Apeninskega polotoka, prostor med Kamnikom in Emono pa teži delno k eni, delno k drugi skupini. Zanimivo je dejstvo, da se po CIL III v razmeroma veliki Panoniji superior cognomen *Rusticus*, ki ga imamo tudi na tem nagrobniku, pojavlja dvanajstkrat, a vselej v najožjem emonskem območju. To dejstvo bi govorilo bolj v prid lokalizacije nagrobnika v Mengeš kot v Kranj. Enako tudi žensko ime *Lascontia*, ki ima ilirski značaj in ga v imenskem gradivu Gorenjske sicer ni opazati. Poleg tega pa je važno tudi dejstvo, da graščaki Stareti niso imeli posestva le v Mengšu, ampak tudi v Kranju in so nemara sami dali kamen prenesti tja.

Vse točke in najdbe sicer ne povedo mnogo, zlasti ne, ko niso predmeti niti po obliki znani niti objavljeni, izpričujejo pa vendarle tedanje naselje. Nedvomno so skušali naseljenci na dogajanja, v katerih so živeli, po svojih močeh odločujoče vplivati in vse, kar je šlo skozi ljubljansko kotlino, je tudi nje neposredno zadevalo. Grobišče pod Staretovim gradom je — kakor je videti — iz časov pred markomanskim vdorom v drugi polovici II. stoletja.

Cesto, ki čez ljubljansko kotlino veže Emono in Celejo oziroma boljše pota, ki so ta prostor prerezala v antiki — bilo jih je kajpada več —, lahko delno dokumentiramo s sledovi antičnih ruševin, s spomeniki, ki so jih tedaj postavljali ob poteh in prometnih smereh, dalje z dvema omembama v rimskih seznamih krajevnih oddaljenosti (*itinerarium Antonini*; *itinerarium Hierosolimitanum*) ter s tako imenovano *Tabula Peutingeriana*, to je z zemljevidom, ki gre v

osnovi na rimskodobne predloge.¹³ Ker so ta prostor doslej premalo intenzivno preiskovali, cestišče sámo še ni ugotovljeno. Tudi odločitev, kam bi lokalizirali kraje, ki jih omenjeni zapisi beležijo, je bila in je še vedno težavna, ker so se ruševinski ostanki antičnih poslopij našli na mnogih mestih, ne glede na to, da ti zapisi že sami dovoljujejo dve možnosti reševanja oziroma odpirajo dve smeri, po katerih bi se morda lahko prišlo do cilja, namreč do točne identifikacije zapisanega rimskega kraja in današnjih ruševin. Tabula Peutingeriana in Itinerarium Hierosolimitanum na progi Ljubljana—Trojane (A t r a n s) ne omenjata istih postaj. Obstaja torej možnost, da ležijo le-te na eni cesti in so le po naključju navedene tu ene in tam druge ali pa da gre za dva kraka poti med Ljubljano in Trojanami. Obe možnosti ponazarja skica.

Že samo zaradi tega smo torej v nemajhni zadregi; drugič pa je kot rečeno, na terenu toliko ruševinskih ostankov, ki prihajajo v poštev, da je trdna odločitev skrajno težavna. Res da ni nemogoča, vendar bo zanjo potrebno še dosti preiskav in terenskega proučevanja.

Starejši preiskovalci lokalizirajo Savo fl. v glavnem na Črnuče;¹⁴ Ad Quartodecimo v okolico Mengša ali na Drnovo ali nekje ob Pšati;¹⁵ Ad Publicanos pa v Podpeč ali v Krašnje¹⁶.

Antične prometne smeri, ki so bile tod v rabi, se dajo v glavnem določiti. Vsekakor je obstajala pot iz Emone na Kamnik in

v Tuhinjsko dolino, ki je dokumentirana z najdbami; dalje pot iz Kamnika bodisi direktno bodisi čez Mengeš in Utik na Kranj. Zna- ni sta bili tudi najdišči Šmartno in Sp. Gameljne. Skratka, kjer je rimsko najdišče, tam je bila tudi rimska pot. V celoti in natančneje pa jih bo lahko zarisati šele, ko bo izdelana nadrobna arheološka topografija Slovenije.

Naj povzamemo še enkrat. Z lego v osredju ljubljanske kotline je Mengšu določena v glavnem enaka usoda kot zadeva kotlino. Z njo vred je doživljal vse peripetije zgodovine v antiki: rimsko za- sedanje ob začetkih našega štetja let, markomanski vdor v II. sto- letju, ekonomsko krizo v III. in IV. stoletju ter končno preseljevanje narodov. Da je sleherno dogajanje zapuščalo sledi v kraju, doka- zujejo arheološke najdbe, ki obsegajo vsa obdobja, prazgodovinsko, antično in zgodnj srednjeveško. Prav najdbe iz vsake zgodovinske epohe na teh tleh dokazujejo tudi relativno važnost postojanke v Mengšu.

Jaro Sašelj

Staroslovenska doba

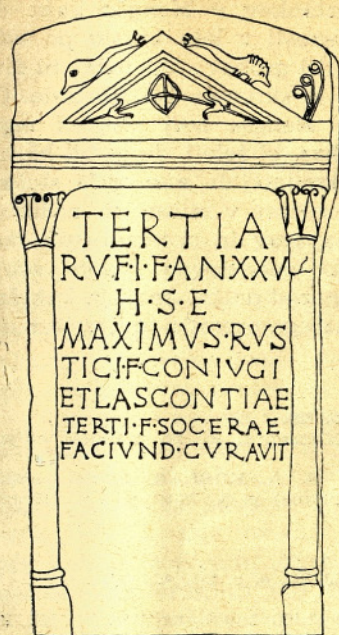
Iz časa neposredno po odhodu Rimljanov nimamo v Mengšu in okolici doslej nikakršnih najdb. Niti iz časa preseljevanja narodov, kakor tudi iz časa prvega slovanskega naseljevanja, dalje iz časa martinovske kulturne skupine in sledeče ji avaroslovanske (keszthe- lyske), prav tako pa tudi iz časa prehodnih skupin s konca VIII. in prve polovice IX. stoletja nimamo doslej sledu o življenju v tem kraju. S tem, da nimamo iz prvih slovanskih dob arheoloških najdb, pa še ni rečeno, da Slovani v tem času tod niso prebivali. Skoraj gotovo je, da so tu že prebivali, toda počakati moramo, da bodo to domnevo izpričale in potrdile arheološke najdbe iz teh časov. Vemo pa, da so Slovani zelo radi naselili kraje, ki so bili naseljeni že pred njimi.

Izpričana pa nam je poselitev po Slovanih iz tako imenovane Kötlaške kulturne skupine, ki jo nekateri postavljajo na konec IX. stoletja in v X. stoletje.

Prve slovanske najdbe oziroma skelete s pridevki so odkrili pri polaganju temeljev za mengeško župnišče 1899. leta.¹⁷ Skeletne najdb- e in pridevki pripadajo grobišču, ki leži na južnozahodni strani cerkve. Današnje pokopališče leži na severozahodni strani cerkve. Nastaja vprašanje, ali so Slovani pokopavali poleg že obstoječe cer- kve, ali pa je bila cerkev postavljena na že obstoječe grobišče, ki se je še uporabljalo ali pa je bilo že opuščeno. Ni verjetno, da bi

grobišče pripadalo Slovanom v dobi, ko je k nam že prodrlo krščanstvo, kajti malo verjetno je, da bi cerkev dovoljevala dajati pokojnikom v grobove pridevke, ker nam je znano, da je ta ritual cerkev od vsega začetka zatirala. Kakor domneva Korošec¹⁸, je možnost dajanja pridevkov v grobove obstajala še po prodoru krščanstva, toda le v osamljenih okoliših oziroma odmaknjenih krajih, kjer cerkev ni imela neposrednega nadzorstva oziroma ga ni mogla izvajati nad prebivalstvom, v katerem so še živele stare tradicije. Tako imamo v grobovih kot pridevke obsenčne obročke, ki pripadajo štirim tipom, in sicer so to obročki, katerih konca se končujeta ali odrezano, eni do treh stožcev na koncu, pogosto pa sta konca okrašena s prečnimi vrezi. Takšnih primerov je dvajset, ki se le malo razločujejo od obročkov iz drugih grobišč. Nadalje imamo dva obročka s S-petljo. Poleg obsenčnih obročkov imamo več luničastih uhanov, nadalje takšnih, o katerih misli V. Schmid, da so se razvili iz obsenčnega obročka, kakršni so se našli na Bledu in imajo priveske z biseri ali bronastimi kroglicami. Tu so našli tudi uhane, ki spominjajo na uhane z Belega brda in iz panonskih grobišč (T. II, 4, 5). V Mengšu so našli tudi uhan lunulastega tipa, ki je v spodnjem širšem delu ornamentiran z geometričnimi ornamentami. Ta tip uhana se prav redko najde, doslej so ga našli le tu in tam v Köttlachu, Kruglu itd. (T. II, 6). Našli so tudi uhan s svetlozelenim emajlom, ki je imel stiliziran rastlinski ornament (T. II, 7). Bilo je še več lunulastih uhanov z emajlom, ki so bili različno okrašeni. Neko posebnost pomeni uhan, ki je okrašen s celičnim emajlom in ima na lunuli arabesko iz rdečega emajla (T. II, 8). Našli so preproste prstane in prstane s presegačimi konci, eden med njimi je okrašen z voluto (T. II, 9). V tem grobišču so našli tudi več fibul, ena izmed njih ima križ, ki je izdelan s tremuliranim vrezom (T. II, 10). Schmid poroča, da se je v nekem grobu našla precej poškodovana steklena čaša z raznobarvnimi vložki (mille fiori). Vendar je precej dvomljivo, da bi pripadala slovanski periodi, in bo verjetno starejšega, rimskega izvora. Morebiti so jo že kot najdeno postavili v grob kot pridevek, vendar jo nikakor ne moremo pripisati Slovanom. Verjetno pa je, da je v grob zašla s kopanjem zemlje za grobno jamo. V tem grobišču so našli tudi sekiro, ki pa se nam je ohranila le v fragmentih.

Nekaj skeletov, ki bi lahko pripadali slovanski dobi, so odkrili za »Ravbarjevim gradom«. Vendar nimamo o njih nobenih podatkov niti ne vemo, ali so bili tu tudi kakšni pridevki. V najnovejši dobi so našli skelete na območju današnje tovarne glasbil. Podatki o teh najdbah nam niso znani, zato njihova časovna in etnična oprede-

1

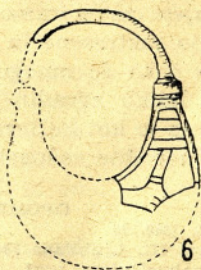
3

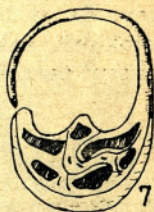
4

5

6

7

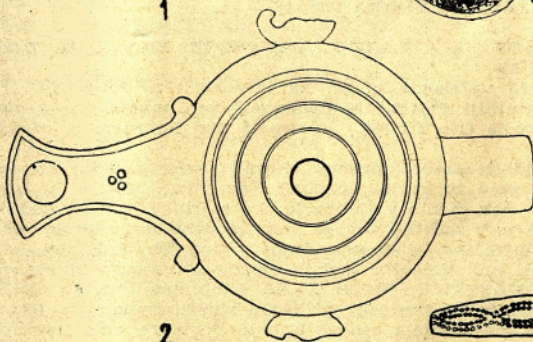
8

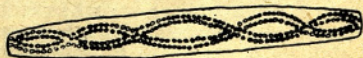
9

10

2

11

Tabela II

litev ni mogoča. Natančno opredelitev bi lahko pokazala samo raziskovanja. Bila bi zelo pomembna tako za krajevno zgodovino, kakor tudi za splošno arheologijo Gorenjske in za vso slovensko arheologijo.

Tatjana Bregant

Ta kratek pregled arheoloških ostankov v Mengšu kaže, da segajo korenine njegove stalne naseljenosti v leta kmalu po 1000 pr. n. š., o čemer nam govore prvi odkriti grobovi. Od tedaj tu življenje ni več zamrlo, čeprav ga lahko le skromno zasledujemo. Če je kratki pregled arheološke podobe Mengša bolj pregled tega, česar še ne vemo, kot pa pozitiven prikaz, bi želeli, da bi bil hkrati tudi obračun. Ob njem se moramo zavedati, da nam gole slučajne najdbe, ki pridejo raztresene in necelotne v muzej, ne zadostujejo, ampak da nas čaka še mnogo naporov in sistematičnih raziskav, da si bomo lahko zgradili tako znanstveno podobo svoje preteklosti, kakor smo jo kot kulturni narod dolžni imeti in kakršne tuji svet zaradi mednarodne važnosti našega ozemlja tudi pričakuje.

OPOMBE

¹ Müllner, Argo VI, 1898, 56.

² F. STARE, Tovariš III, Ljubljana 1947 p. 889.

³ Za podatek se zahvaljujem prof. J. Klemencu, ki bo material objavil v Arheološkem vestniku.

⁴ A. MUELLNER, Emona, Laibach 1879, 86. A. KOBLAR, Letno poročilo trorazredne ljudske šole v Mengši 1887/8 (Ljubljana) p. 3. Mengšan (Mengeš 1930, ob 100-letnici roj. J. Trdine) p. 4.

⁵ A. KOBLAR, l. c.

⁶ W. SMID, Carniola I 1908, 17 ss.

⁷ HITZINGER, MHVKr 1848, 18. A. MUELLNER, o. c. 251. AIJ 211.

⁸ A. MUELLNER, o. c. 86.

⁹ A. KOBLAR, l. c. Prim. tudi: Vrtec LIII, Ljubljana 1923, 63. KL 195. P. URANKAR, Kamniški okraj v preteklosti, izšlo v delu: Na bregovih Bistrice, izdalo Kamniško dij. počitn. društvo Bistrica 1938, 66.

¹⁰ A. MUELLNER, l. c.

¹¹ Tato n. pr. APPIANUS 372, 4. LAZIUS. VALVASOR, Ehre d. H. Krain II 258. A. MUELLNER o. c. 250.

¹² B. SARIA v delu AIJ vprašanje n. pr. kar preskoči: n. 216 (= CIL III 3895), medtem ko je v Carinithiji I 1942, 100 dvoumen, ker navaja isti kamen enkrat pod Mengšem (z oznako CIL III 3895) in drugič pod Kranjem (z oznako AIJ 216).

¹³ V srednjeveški kopiji je srečen primer ohranil novemu veku izboren rimski zemljevid cest, rek, gora in krajev, namreč Tab. Peut. Kopijo je izdal — najbrž v XIII. stoletju — nek menih v Colmarju. Po starinoslovcu C. Peutingerju iz Augsburga, ki si jo je v začetku novega veka pridobil, se v strokovnem svetu imenuje Tabula Peutingeriana, shranjena danes v dunajski knjižnici, kjer si jo je preperisal pred 150 leti tudi Valentin Vodnik (prepis shranjen v Narodnem muzeju v Ljubljani, cf. J. KASTELIC, GMDS XXIII, Ljubljana 1942, 98 s.). Na preprosto risanem zemljevidu je deformirano prikazan rimski imperij iz III. in IV. stol. po n. št., ko je bržkone nastala osnova Tabule Peutingeriane. Deformirano zaradi tega, ker je moral biti ves rimski svet stlačen v širino antičnega zvitka (volumen); ozemlja so od severa in juga stisnjena, na vzhod in zahod pa silno raztegnjena. Delo je imelo v glavnem podoben namen kot ga imajo zemljevidi, ki so pridani našim železniškim voznim redom: tudi v njem so navedene (poštne) postaje in pokrajinska središča s shematično vrisanimi cestami ter razdaljami med posameznimi postajami v rimskih miljah (= 1480 m).

¹⁴ Prim. predvsem raziskovanja W. Schmida.

¹⁵ P. URANKAR, o. c. 55; 66. A. MUELLNER, o. c. 86.

¹⁶ A. MUELLNER, l. c. P. URANKAR, o. c. 45 cf. tudi 55.

¹⁷ W. Schmid, Carniola I 1908, 1711.

¹⁸ Korošec, Staroslovensko grobišče na Ptujskem gradu 1950.

IZ PRETEKLOSTI MENGŠA

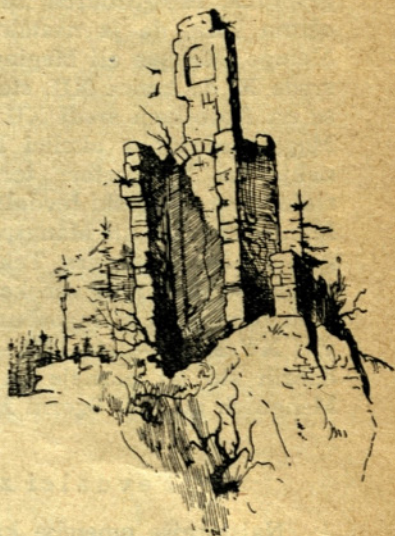
Letos poteka osem sto let, odkar se v ohranjenih zgodovinskih virih prvič omenja staro ime za Mengeš — Maingosburg. Oglejmo si ob tej priložnosti nekoliko zgodovino kraja, ljudi in dogodke iz njegove preteklosti.

Nedvomno nas bo najprej zanimalo samo ime kraja. Zgodovinarji, ki so se doslej ukvarjali s tem vprašanjem,¹ so dokaj različnega mnenja. Kranjski historiograf Valvasor omenja v svojem delu »Slava vojvodine Kranjske« Hieronima Megiserja, ki naj bi enotil v svojih »Analih Koroške« stare, pred-rimske prebivalce naših krajev, Maentine, z Mengšani.² Če pa pogledamo v Megiserjevo knjigo, vidimo, da ni pri tem mislil na Mengšane, temveč na prebivalce iz okolice Mansberga na Koroškem, kar je seveda tudi napačno.³

V pisanih srednjeveških virih se na našem ozemlju omenja več gradov oziroma krajev z nemškim imenom Mansburg ali Mansberg. Bil je to Mannsburg — Mengeš na Kranjskem, Mannsburg-grad ni Koroškem med Ostrovico in Starim dvorom (Althofen), Mannsburg ali Monsberg blizu Apač ter Monsperk ali Majšperk na Štajerskem. Ker so ta imena pisali v srednjem veku na zelo različne načine, so jih poznejši pisatelji pogosto zamenjavali, kot se je to zgodilo Valvasorju kar dvakrat.

V začetku XIX. stol. je numizmatik Anton Jelovšek pisal, da prihaja ime Mengeš od rimskega »mansio romanorum«, torej od rimske poštne postaje, ki naj bi bila tukaj nekje za časa rimske okupacije naših krajev.⁴

Mengeški rojak pisatelj Janez Trdina je v svoji pravljici o poganskem vitezu Mengu trdil, da je kraj dobil ime po tem vitezu,

Razvaline na Gobavici
ob koncu 19. stoletja

ki si je baje sezidal na bližnjem griču svoj grad — Mengov grad.⁵ Drugič pa je Trdina menil, da prihaja ime Mengeš iz skrajšanega Mihael-arhangeluš, ki je mengeški farni patron.⁶

Vsa ta tolmačenja pa so zgolj domneva brez trdne podlage. Dejstvo je, da se v ohranjenih virih stari mengeški grad in po njem pozneje tudi naselbina piše vedno le kot Meingosburg, Meingozpurh, Meingozesburch, Meingespurch, Mengosperch, Mengispurch, Mangespurch, Mingozburch, Meyngozzpurch, Maingospurk in pod. To očitno kaže, da je nastalo iz starega nemškega osebnega imena Meingo, Mengoz ali Megingoz, ki se pogosto omenja v listinah od srede X. do konca XII. stoletja,⁷ in pripone -burg. Temu podobno se na Koroškem sredi XII. stol. imenuje današnji Magersdorf kot Megingozdorf,⁸ v okolici Krškega pa je bila sredi XIV. stoletja nekje vas Mangostorf, torej Mangova ali Mengova vas.⁹ V XV. stoletju se mengeški fevdalci v listinah omenjajo kot Mangospurger, Mangenspurger ali Mangspurger, kraj pa Mangspurg in z izpadom g-ja končno Manspurg. Tako je nemško ime za Mengeš dobilo svojo dokončno obliko. Slovensko ime kraja je moralo nastati še iz oblike Mengosburg ali Meingosburg, verjetno že zelo kmalu. V drugi polovici XV. stol. — leta 1476 — dobimo v viru že obliko »Monguse«,¹⁰ dobrih sto let pozneje pa v farnih krstnih knjigah že Velikhy Mengusch ali tudi Sgorni Mengusch.¹¹

Fevdalci z mengeškega gradu

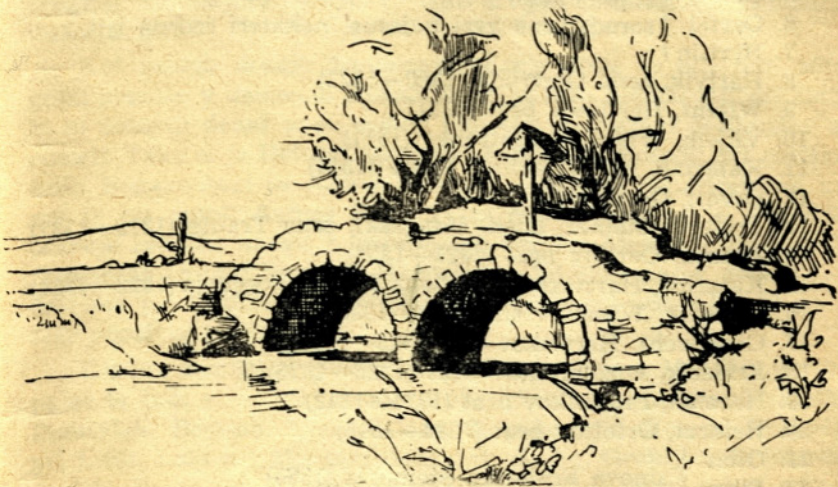
Najstarejše omembe kraja v pisanih virih so v tesni zvezi s fevdalnimi gosposdi, ki so se imenovali po mengeškem gradu.

Nekako pred osem sto leti — med 1154 in 1156 — se omenja v listini, izdani pri Bledu, s katero je grofica Hedvika, mati grofa Bertolda iz Bogenaa, podelila samostanu v Vetrinju na Koroškem devet kmetij med potokom Kamnikom in Sv. Lovrencem na Planini (pri Bašlju na Gorenjskem), med drugimi pričami kot predzadnji tudi »Dietricus de Meingosburg«.¹² To je prva omemba fevdalcev, imenovanih po mengeškem gradu. Imenovali jih bomo odslej Mengeški. Od teh se omenjata v XII. stol. še Viljem in njegov sin Magens kot priči v listini oglejskega patriarha Ulrika iz leta 1177.¹³ Magens se omenja tudi še v začetku XIII. stoletja.¹⁴

Ti Mengeški so bili ministeriali — nesvobodni vitezi, podrejeni svobodnim višjim fevdalcem — grofov Andeških, ki so dobili ozemlje od gorskih prehodov pri Motniku in Trojanah približno do Kokre, Kranja in Smlednika kot dediščino po kranjsko-istrskih mejnih grofih iz rodu Weimar-Orlamünde, izumrlih v začetku XII.

stoletja. Središče njihove obširne zemljiške posesti je bilo v Kamniku.¹⁵ Mnoge od njihovih ministerialskih rodbin (imenovane po Limberku, Vranji peči pri Kamniku, Brniku, Cerkljah, Bregu, Velesovu ali Kamniku) so se priselile z Bavarskega¹⁶ in verjetno je bil med njimi tudi Meingo, po katerem se je imenoval pozneje grad in naselbina pod njim.

Po izumrtju Andeških v moškem kolenu si je pridobil njihova posestva — med njimi tudi mengeški grad — za kratko dobo Friderik Babenberški, štajerski vojvoda, ki je v Mengšu med leti 1230—1246 pobiral mitnino; ta je donasala toliko kot v Kranju.¹⁷ Ko je Friderik 1246 padel v boju, si je babenberške fevde na Kranjskem — med njimi Mengeš — pridobil vojvoda Ulrik Španhajmski. Ta se je namreč poročil z nečakinjo oglejskega patriarha Bertolda, Agnezo Andechs-Meransko, dedinjo andeških posestev in ženo padlega Friderika Babenberžana. V pogodbi, sklenjeni 3. sept. 1250 na mengeškem gradu, je patriarh Bertold Andeški prepustil vojvodi Ulriku med drugim tudi vse svoje pravice na mengeškem gradu.¹⁸ Tako so postali koroški vojvode iz rodbine Španhajm fevdni gospodje mengeškega gradu in z njim zvezane zemljiške posesti, Mengeški pa njihovi vazali. Šest let pozneje je bil vojvoda Ulrik zopet v Mengšu — listina v zadevi vetrinjskega samostana ima kot kraj izdaje »in pomerio sub castro Mengospurch« — torej na prostoru pod gradom.¹⁹

Most v Loki, verjetno še iz srednjega veka

Po izumrtju Španhajmov in ko so minila burna leta borb med češkim kraljem Otokarjem II. Pšemislom in cesarjem Rudolfom Habsburškim, so postali vrhovni fevdni gospodje gradu goriško-tirolski grofje kot koroški vojvode. Po smrti Henrika, kralja Češke in vojvode Koroške, so leta 1335 vso njegovo posest na Koroškem in Kranjskem podedovali Habsburžani.²⁰ Od tedaj je bil tudi mengeški grad in grajska posest v njihovi lasti in so ga oni podeljevali v fevd raznim fevdalcem — do srede XV. stol. Mengeškim.

Mengeški so bili torej le uživalci gradu in posesti in je mogel fevdni gospod grad podeliti njim ali komur koli je hotel. Ti so mogli grad in posest prodati, a so morali prej dobiti dovoljenje fevdnega gospoda in temu fevde vrniti, da jih je podelil novemu lastniku. Novi posestniki so pogosto prevzemali ime po gradu, velikokrat pa so tudi stari to ime še obdržali. Tako se v srednjeveških listinah omenja mnogo Mengeških, toda le za malo njih vemo z gotovostjo, da so bili v posesti gradu, oziroma da so bivali na njem. Iz listin smo zbrali njih imena in jih tukaj navajamo po letih omembe:²¹

1. Ditrik (1154—1156)
 2. Viljem (1177)
 3. Magens, Viljemov sin (1177—1214/20)
 4. Ortolf
 5. Ortlin
 6. Oertel
 7. Hertlin
- (1260—1335)
sorodstvene vezi nejasne, nekateri morda isti.
8. Hartvik, žena Gertruda (1300—1322)
 9. Wisent, Hertlinov brat (1311)
 10. Viljem, Wisentov bratranec (1311)
 11. Katarina, hči Wisentove sestre (1311)
 12. Osvalt, Oertlov sin (1314)
 13. Friderik Steiner, imen. Mengeški, žena Traute (1319—1337)
 14. Henrik, Oertlov brat (1321—1336)
 15. Katarina, Hartvikova hči, žena Franca Porgarja (1322—1354)
 16. Friderik, Wisentov sin (1324—1339)
 17. Gizelbreht, Hartvikov sin (1325—1357)
 18. Friderik, Gizelbrehtov brat (1325—1326)
 19. Herman, Friderikov brat (1325—1342)
 20. Heinzl, Ortolfov brat (1334—1345)
 21. Oton
 22. Filip
 23. Hertlin, Heinzlov brat (1335—1342)
- sinova Friderika Steinerja (1335)

24. Gertruda, Hermanova mati (1342)
25. Konrad (1359—1378)
26. Friderik, Konradov brat, žena Klara (1359—1378)
27. Viljem, Friderikov brat (1369—1378)
28. Nikolaj, žena Thörlein } (1377—1443)
29. Nikolaj ? }
30. Friderik ml. (1407)
31. Mixe (Mihael?) (1412)
32. Volbenk (1455—1459)

Oertel ali Ortolf Mengeški je bil l. 1309 skupaj z Nikolajem Črnelskim glavar v Kamniku.²² Bil je precej bojevite narave, pravi fevdalec tedanje dobe, saj se omenja, da je okrog sv. Mihaela 1314 oropal posest freisinških škofov v Prašah pri Mavčičah.²³

Katarina, hči njegovega bratranca viteza Hertvika, je bila poročena s Francem, sinom Jakoba Porgarja, ene najbogatejših in najmogočnejših oseb v tedanji Ljubljani. Za jutrnjo (darilo ob poroki) je dobila l. 1322 od moža mlin in 20 gruntov, ki mu jih je poklonil oče Jakob.²⁴ Njen brat je 1342 prodal Lenartu Porgerju, verjetno svojemu nečaku, štiri grunte v Mengšu in enega v Zalogu.²⁵ Hartvik je bil poročen s sestro Rajnerja Šenka z Ostrovice, mogočnega fevdalca s Koroške, ki je bil tedaj verjetno še lastnik gradu Šenkov turn.²⁶ Razen tega so bili Mengeški v sorodu tudi z drugimi sosednjimi fevdalci, tako n. pr. Črnelskimi, Lambergi, Galenbergi.

Kot mnogo drugih fevdalcev tedanje dobe so bili tudi Mengeški pogosto v denarnih stiskah in so se zato zadolževali pri židih, ki so posojali denar proti obvezi porokov ali zastavi predmetov ali posesti. Tako si je Heinzel Mengeški leta 1337 izposodil pri goriških židih Bonaventuri in Aronu 27 mark oglejskih denaričev, za kar mu je bil porok Rajner Šenk z Ostrovice.²⁷ Isti se je nekaj let pozneje zadolžil hkrati z bratrancem Gizelbrehtom pri židu Noetu za manjšo vsoto.²⁸ Friderik Mengeški je bil 1369 porok dvema fevdalcema pri ljubljanski židini Estier, toda vojvoda Albreht ga je tega poročstva rešil.²⁹

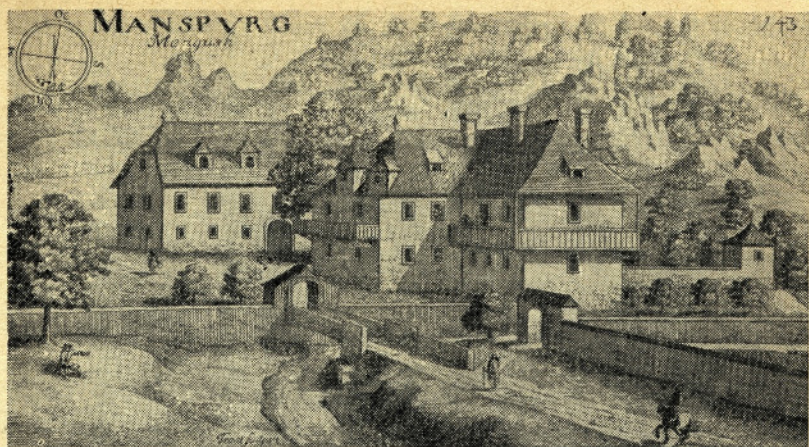
Glavna zemljiška posest Mengeških je bila v Mengšu, omenja pa se ta tudi v bližnji in daljnji okolici, tako na primer Poženiku, Domžalah, Brezjah, Viru, Zalogu, Repnjah, pri Homcu, Subračah pri Litiji, Loki pri Mengšu, Dobrušah, Stobu, Grobljah, Količevem, Jaršah, Dobu; pri sv. Krištofu v Ljubljani so imeli nekaj njiv, v Poljanski dolini pa desetine.³⁰

Herman Mengeški je l. 1332 kupil od Adelajde iz Ihana dvorec v Mali Loki, ki mu ga je nato podelil vojvoda Henrik v fevd.³¹ Poznejši dvorec na tem mestu, v Valvasorjevih časih imenovan »Hoff Lokh«,³² stoji še danes.

Poleg Mengeških, ki so bivali na mengeškem gradu, se omenjajo Mengeški tudi drugod. Verjetno so bili to sinovi, ki doma niso mogli obstajati in so odhajali v svet. Tako je imel neki Henrik Mengeški leta 1336 funkcijo dvornega kuharja goriških grofov.³³ Morda je bil istoveten s tistim Henrikom, ki se omenja 1321 kot brat Hertlina in Ortolfa.³⁴ Friderik Mengeški je imel do 1368 v fevdu od oglejskega patriarha grad Jamo, ki ga je tega leta prodal avstrijskima vojvodoma Albrehtu in Leopoldu.³⁵ Isto leto je skupaj z Nikolajem Galenberškim prodal vojvodama mitnico v Landolu in skupno posest v vaseh Šmihel pod Nanosom, Hrenovicah, Hrašah in Orehku pri Postojni, ker sta ju vojvodi rešila dolgov pri nekatereh židih.³⁶

Kot vsi fevdalci tedanje dobe so imeli tudi Mengeški svoj grb. Schönleben nam je v svoji genealogiji kranjskega plemstva ohranil podobo tega grba, ki ga je prerisal s pečata Hartvika Mengeškega, pritrjenega na neki listini mekinjskega samostana iz l. 1292. Grb je imel v spodnji polovici štita stilizirane valove oziroma vodo, nad njimi pa je bil rak, obrnjen proti levi, ki je v desnih kleščah držal neko cvetlico.³⁷ Toda na najstarejšem pri nas ohranjenem pečatu Mengeških, ki ga je Konrad Mengeški obesil na listino iz leta 1361, je viden popolnoma drug grb. Ta ima namreč v ščitu dve kači, ki se prepletata v obliki osmice, pri čemer gleda ena glava na desno, druga pa na levo.³⁸ Enak grb je imel Volbenk, zadnji Mengeški,³⁹ ki se v listinah omenja in ki je umrl ok. 1460. Tudi Nikolaj Bonomo, ki konec XVI. stol. nosi naslov »zum Wolfpüchel vnnd Manspurg«, je imel v grbu isto podobo.⁴⁰ Mogoče je, da se je Schönleben zmotil in ga zamenjal za kak drug grb ali pa je dobila pozneje v posest mengeški grad druga rodbina, ki se je sicer začela imenovati po Mengšu, a je obdržala svoj stari grb. Temu v prid bi govorilo tudi dejstvo, da so imeli kači, prepletajoči se na enak način, v svojem grbu tudi fevdalci, ki so se imenovali po gradu Mehovo na Dolenjskem (n. pr. Hans Mehovski l. 1438)⁴¹ in ki se v prvi polovici XIV. stoletja večkrat omenjajo v bližini Mengša ali v zvezi z Mengeškimi. Friderik Mehovski je n. pr. leta 1328 kupil 4 grunte v Pšati.⁴² V listini iz 1332 se omenjata poleg Friderika, Wisentovega sina iz Mengša, in bratov Hermana ter Gizelbrehta Mengeškega kot priči tudi Hertel in Rüpel Mehovska.⁴³ Mogoče je torej, da so med njimi obstajale kake rodbinske vezi, ki pa jih je težko dognati.

Spodnji ali Novi grad v Valvasorjevem času

Mengeški grad

Stari menceški grad na Gobavici je stal gotovo že sredi XII. stoletja, za časa Ditrika Mengeškega. Prvič pa se izrecno omenja v listini 3. sept. 1250 kot »castrum Mengosburch«, ko ga je patriarh Bertold Andeški prepustil koroškemu vojvodi Ulriku Španhajmskemu.¹⁸ Patriarh je bil takrat osebno v Mengšu in je tu nekaj dni pozneje izdal listino s privilegiji za gornjegrajski samostan.⁴⁴ Kot smo že omenili, je bil tudi vojvoda Ulrik 1256 v Mengšu, kjer je izdal na prostoru pod gradom neko listino.¹⁹ Grad je takrat imel v fevdu njegov ministerial Ortolf Mengeški. Vse do leta 1316 ni zanesljivih vesti v virih o tem, kdo je bival na gradu. Takrat je Hertvik Mengeški prodal svoji ženi Gertrudi pol svoje hiše — verjetno gradu — za njen podedovani del na Ostrovici, ki ga je bil prodal.⁴⁵ Schönlebnova trditev, da je dobil 1322 Hertlin Galenberški menceški grad od vojvode Henrika v dar,⁴⁶ se po ohranjenih virih ne da preveriti.

Iz leta 1335 vemo, da so takrat Traute, vdova Friderika Steinerja iz Mengša, in njena sinova Oton in Filip prodali en del od svojega deleža, ki so ga imeli na trdnjavi v Mengšu, bratoma Hertlinu in Heinzleinu Mengeškima in njunim dedičem. Nekatere dele svojega deleža so jima prodali že prej. Pri tej prodaji je bil hkrati prodan tudi grajski hrib, obzidje, preddvor, bližnji gozdovi

in domci ter les in sadje — vse za 27 mark oglejskih denaričev. Za grad se takrat omenja, da je fevd deželnega kneza.⁴⁷

Ta listina lepo prikazuje razmere iz tistih časov, ko je bil fevdalizem tudi pri nas na višku razvoja in je postalo fevd vse od služb do delov posameznih grajskih stolpov. Fevdalci so tako prodajali posamezne dele gradov, ki so jih imeli v fevdu in z njimi vred tudi zemljiško posest, ki je spadala pod grad.

Preostali delež na gradu so vdova Traute in njena sinova prodali dve leti pozneje Hermanu Mengeškemu, verjetno bratrancu prvih dveh kupcev.⁴⁸ Herman je od njih kupil nekaj mesecev prej že tri grunte v Mengšu, nekaj njiv pa je dobil v zastavo.⁴⁹

Leta 1345 je njegov brat Gizelbreht po njegovi in njegovih bratov smrti prepustil zase in za svoje dediče njihov del mengeškega gradu z vsemi podložniki stricu Rajnerju Šenku z Ostrovice. Vso to posest je vrnil avstrijskemu vojvodi Albrehtu, da jo je ta podelil v fevd novim lastnikom.⁵⁰ Toda tudi Ostrovičani niso gradu dolgo obdržali. Po Rajnerjevi smrti so ga njegovi sinovi Herman, Nikolaj in Jurij prodali l. 1356 Egelolfu Müllingerju, vendar s pravico zopetnega odkupa.⁵¹ Kdo in od kod je bil ta Müllinger, ne vemo. L. 1393 se omenja kot gradiščan na Smledniku Hans von Müllinger, morda kak potomec omenjenega Egelolfa.⁵²

Fevdni gospodje mengeškega gradu so bili vsekakor že od leta 1335 avstrijski vojvode kot deželni knezi Kranjske in ne šele od 1368, kot poroča Valvasor, ki trdi, da je mengeški grad tega leta po smrti grofa Ivana iz Pek (Peggau pri Gradcu) in njegove žene prešel na deželnega kneza.⁵³ Vir, ki ga Valvasor na tem mestu omenja, namreč ne pravi, da je bil to »Mansburg in Carniolia«, kot piše Valvasor, temveč »Mansburgum et S. Georgium in Sclavonia«, kar je očitno štarjerski Monsperk, kajti na isti strani pravi avtor, da je Rogatec »in finibus Schlaunoniae« t. j. šteje »Sclauonio« za Štajersko.⁵⁴ Ta trditev o grofih iz Pek kot lastnikih mengeškega gradu se omenja v vsej dosedANJI literaturi o Mengšu.

Sicer pa so vesti o posestnikih gradu v srednjem veku od tega časa silno redke. Morda sta bivala na gradu neki Nikolaj Mengeški ter drugi istega imena, ki se omenjata med 1377 in 1443.⁵⁵ Zadnji od teh je imel sina Volbenka in hčer neznanega imena, poročeno z Andrejem Galenberškim, ki se med leti 1475 in 1495 omenja kot posestnik gradu.⁵⁶ Verjetno je Volbenk umrl brez dedičev — zadnjič se omenja 1459⁵⁷ —, nakar je grad prešel na Galenberžana kot moža zadnje potomke rodu. Valvasor trdi, da so po Galenberžanih imeli grad Hohenwarti, nakar so stari grad opustili in posest razdelili.⁵⁸

Ravbarjev grad v Valvasorjevem času

Posest Mengeških je tako prešla na žensko linijo in je ta podeljevala odslej mengeške fevde. Te je 1515 in 1521 podeljeval David Gall z Rožeka kot najstarejši imena in rodu mengeških dedičev,⁵⁹ leta 1558 je bil to Viljem Schnitzenpaumer s Sovneka pri Igu,⁶⁰ 1568 in 1575 Maksimilijan Lamberg s Črnelega,⁶¹ 1584 pa Sebastijan Lamberg s Črnelega.⁶²

Leta 1589 se omenja kot najstarejša po imenu in rodu mengeških dedičev Petronela Bonomo, roj. Pierrs s Črnelega. Njen mož Nikolaj Bonomo, prej lastnik gradu Volčji potok, ima po njej naslov »zum Wolfspühel vnnnd Manspurg« ter podeljuje v njenem imenu mengeške fevde.⁶³ Kot smo že omenili, je imel v svojem grbu tudi grb nekdanjih Mengeških. Ta naslov so imeli njuni potomci še sto let pozneje.⁶⁴ Njuna hči Magdalena, ki se je 1592 poročila z Danielom Raumschüsslom, sinom Leopolda Raumschüssla z Belneka pri Moravčah,⁶⁵ je podedovala tudi pravice do mengeškega gradu, ki pa je bil tedaj že v razpadu. Zato je njun sin Leopold sezidal med leti 1625 in 1630 ob Pšati pod starim gradom, potem ko je od tam pregnal nekaj kmetov z njihovih bivališč, Novi grad, obstoječ iz dveh poslopij. Valvasor, ki je v svojem delu objavil podobo tega gradu, nam poroča, da leži grad v prijazni ravnini, takoj pod starim gradom ob potoku Pšati, čez katerega je tedanji lastnik zgradil lep most. Poleg ostalih lepot, ki so bile tam, Valvasor hvali lepo urejeni vrt, ki zlasti poleti vabi oči na ogled.⁶⁶

Od druge polovice XVII. stoletja se je na Novem gradu zvrstila dolga vrsta raznih fevdalnih posestnikov: Seyfrid, Löwenberg, Lichtenthurn, Scharlich, Turjačani, Zittenek, Blažič, Apfaltrern, Elsner, Gasperini in od 1837—1935 rodbina Stare. Prvi lastnik iz te rodbine, Mihael Stare, je grad 1840 popolnoma prenovil.⁶⁷

Ravbarjev ali Zgornji grad

Grad je dobil ime po posestnikih Bernardu in Ludviku, baronih Ravber, ki sta imela ta grad v zadnji četrti XVIII. stoletja.

Na glavnem portalu gradu je letnica 15—67 ter napis, ki se glasi:

. IORG . HALLER .
ES . ZERGET . ALLES .
MARTHA . HALLERIN .
GOT . WIL SO HABEN .

Pod ploščo z napisom sta dva grba s šlemi, ki ju držita dva pantra.⁶⁸ En grb je rodbine Haller, drugi pa Hohenwartov.⁶⁹

Sodeč po letnici in napisu je grad sezidal 1567 Jurij Haller. Ta Jurij Haller z Hallersteina je bil 1560 lastnik trga Planine, žena Marta je bila hči Jakoba z Raven.⁷⁰ Kako je prišlo do tega, da je tukaj sezidal grad, se iz pregledanih virov ne da razbrati. O njem vemo, da je bil protestant in da ga je v ljubljanski špitalski cerkvi — središču tedanjega delovanja ljubljanskih protestantov — dne 1. jan. 1583 pokopal predikant Krištof Špindler. Žena Marta je umrla leto dni pozneje v Planini.⁷¹

Grad naj bi bil zgrajen na prostoru nekdanje grajske pristave Hohenwartov. Valvasor ga omenja kot »Hoff Manspurg«.⁷² Neka pristava se omenja v Mengšu že 1334, ki jo je tedaj dobil od koroškega vojvode Henrika v zastavo že omenjeni Rajner Šenk z Ostrovice.⁷³

Za Hallerji so bili lastniki tega gradu Sigersdorfi, Hohenwarti, pa zopet Hallerji in nato baron Janežič, Ravberja ter graščak Rudež. Od tega ga je 1839 kupil Mihael Stare.⁷⁴

Mengeška fara

Mengeška fara spada med najstarejše na nekdanjem Kranjskem. Bila je ena od prafar in je imela važno vlogo v cerkveni organizaciji na Slovenskem. J. Gruđen jo šteje za misijonsko središče med Karavankami in Savo tja do Štajerske.⁷⁵ Cerkveno je

bila fara do 1751 pod oglejskim patriarhatom, nato po ustanovitvi goriške škofije pod Gorico, od 1787 pa spada v ljubljansko škofijo.⁷⁶ Patronatne pravice je imel sprva patriarh, med leti 1355 in 1366 pa so jih pridobili avstrijski vojvode.⁷⁷ Pravnoveljavno je šele papež Nikolaj leta 1448 podelil cesarju Frideriku III. te pravice.⁷⁸

Prvotni obseg fare je bil ogromen. Z ustanovitvijo novih fara pa se je njen obseg vedno bolj krčil. V XVI. stol. je bila še vedno velika. Farna meja je potekala od gradu Zaprice pred Kamnikom do Bistrice, nato ob njej do Male Loke, od tam do vasi Pšata in Sv. Jakob ob Savi, ob tej do prevoza pri Črnučah, nato čez hrib do Rašice, od tod do vasi Suhadole in Moste ter dalje do Križa ter preko Podgorja, ki je vse spadalo v mengeško faro, spet do Zapric. Inkorporirani so ji bili dalje štirje vikariati: Vače, Čemšenik, Zagorje in Dol.⁷⁹

Prvi župnik, ki se omenja v listinah, je Konrad (1215).⁸⁰ L. 1238 je bil mengeški župnik Veriand, brat ministerialov Gerloha in Valterja iz Kamnika, soustanovitelj velesovskega samostana.⁸¹ Župnik Peregrin iz l. 1267 je bil celo vicedom oglejskega patriarha, t. j. upravitelj patriarhovih posestev.⁸²

Mengeški župnik je l. 1296 plačeval oglejskemu patriarhu dve in pol marki starih oglejskih denaričev,⁸³ leta 1323 sedem mark (največ poleg šentpeterske fare v Ljubljani in enako kot stiški samostan),⁸⁴ l. 1370 pa so bili dohodki fare cenjeni na 30 mark solidov, kar je bilo v primeri z drugimi farami precej.⁸⁵

Tudi v XIV. stol. so mengeški župniki zavzemali važne položaje. Župnik Martin je bil 1321 patriarhov kaplan,⁸⁶ Otokar l. 1348—1349 pa celo arhidiakon Kranjske in Marke, enako kot Joannes deset let pozneje.⁸⁷

Ti župniki so bili v srednjem veku po večini tujci — Furlani ali pa člani kranjskih fevdalnih rodbin.

Farna cerkev sv. Mihaela se prvič omenja leta 1349,⁸⁸ gotovo pa je, da je stala že tudi prej. Cerkveno proščenje, hkrati s sejmom, je bilo vsako leto o sv. Mihaelu.⁸⁹

Med farnimi zanimivostmi je omeniti stare cerkvene matrike: krstne, poročne in mrliške knjige, ki so med najstarejšimi v Sloveniji. Krstne knjige se prično z 19. avgustom 1584, od starejših poročnih in mrliških knjig pa so ohranjeni le posamezni zapiski iz let 1583 oziroma 1591, sicer pa tečejo skoraj nepretrgano šele od 1669 oziroma 1701.⁹⁰

Zlasti zanimive so najstarejše krstne knjige zaradi slovenskih zapiskov. Nekdo izmed duhovnikov-matičarjev je namreč včasih namesto suhoparnega obrazca za vpis krsta zložil krstne podatke v

enostavnih slovenskih verzih in jih vpisal v krstno knjigo. Najstarejši tak zapis je v prozi od 1. septembra 1594: »In die S. Egidij baptizatus est Matheus, cuius pater nescio. Compater Velikj Brate ex Dumzall et Criuka. Ti so shli koker bi ime rep sauessall sam Paul Sapell se ie postenu resell. Nai mu bu dobru. Amen.« Tu je namreč omenjen star običaj, tako imenovanje »reševanje od judovščine«, ko se je moral »rešiti« z bokalom vina tisti, ki je šel prvič v svojem življenju za krstnega botra, da so otroka »zalili«. Ta običaj je bil predvsem v korist župniku, ki je imel — kot je bil to takrat splošen pojav — v farovžu gostilno. Dne 14. septembra 1600 je kar v krstno knjigo vpisal 7 botrov, ki so mu ostali dolžni po bokal vina, ker se niso oglasili v farovžu. Take torej, ki so mu »zbežali«, si je malo privoščil in zapisal o njih zabavljico v krstno knjigo ali pa je tiste, ki so se dobro izkazali, pohvalil. Tako je n. pr. 2. septembra 1594, t. j. dan po gornjem vpisu zapisal:

»Leben Baste ie bill boter velikhi
 olli vnega starosti se spota ni bal;
 se ie pobral koker bi ga bil sasmodel«

ali: 3. septembra 1594:

»Podgorzi, niso hateli dati,
 on sa norzi,
 od kersta se vbishali
 koker bi bili faroush sashgali«

Včasih se je piscu posrečila tudi daljša pesmica, kot n. pr. 13. septembra 1597:

»Is Logke phare nashe
 kir se dapernashaio urnae mashe
 Ie kershen sakonske sijñ p:(atri) Stihau
 saij sem mu sbotri: Mihel. ime .sglichau
 Materi ie ime Margetha
 Ona ie detetu dobru perieta
 Veligki Boter ie Mihel Demal
 kir ie sabo Juria Vindisha perdegall
 She veideti tudi imash
 shnima dueima Vrsho Buzoukho brotro (!) imash.«

ali 10. decembra 1597:

»Andre Glusiz sijñ Neshizin is Logke
 kir sturi s dobriga shita veligku moke
 Ie poslau hzer suoio Lucio h kerstu

kátero ie dershal Andre mesnar na suoim perstu
Marush ie matj nie, botra Katush Grogoricua
shrauen ie perstopila Buteshka Hellena
Decembra ta deseti, enae sredae
so bille le same bres mosh tri sosede«

Razočaranje nad »pobeglimi« botri lepo odseva iz verzov:

»Leta ker ie letu pisall
ta se ie dobru sa en trunck flisal
Olli Klemeniza is Domshall
se ie damo pobralla
inu ni nez sa uinu dalla«

Tudi iz let 1639—1649 je nekaj slovenskih vpisov, n. pr. 4. septembra 1639:

»Le teiste solih parshle
obenega faria neiso doma neshle
seie pak Mekinshke farr parmerel
dese nei tem botram semerel
Lih donas ie enega Bogu porozhel
Marino neta sueit parporozhel
Manihi be bili karshauale
ale nas preuezh resnashale
Bulshe ie deie farr karstil
eno karshenizo Bogu dobil
Zhe ote kai Gospudie seslu ussete imate odpustite
mene ugostie pouabite«

Pozneje se pojavlja še mnogo slovenskih zapisov o reševanju od »judovščin«, toda vedno bolj v enaki obliki kot n. pr.:

»Anshe Dornik se ie od Judoushine reshill
inui ie bill moshno odreshill
inuie sa eden firtl vina dau
alli ie bill pesten bokau
spie ga, mi ie enu na pill
Bug otil debi zhes tri dni supet boter bill.«

ali:

»Jacob Vaupitiz se ie veselu od Judoushene otel
inu ie per suoim peruim kerstu
eden firtel uipaushine gori vsell
Leta ie stara prauiza
katera sprizhuie moia inu vseh reshniza«

Takih zapiskov je še mnogo in se razločujejo le malo med sabo.

Verjetno je že v XVI. stol. bila pri farni cerkvi privatna cerkvena šola, kjer so tedanji cerkovniki učili otroke brati, pisati in malo računati. V krstnih knjigah med l. 1585 in 1590 se omenja »Gregorius Edituus Monspurgensis«, torej mengeški cerkovnik. Med 1597 in 1600 se omenja Andrej Funtek kot »edituus parochialis ecclesiae in Monnspurg«, leta 1640 pa je bil cerkovnik Joanes Perien.

Farno zemljiško posest nam prikazuje ohranjeni urbar iz 1648, ki je prepis starejšega iz srede XVI. stol.⁹¹

Večina farne posesti izvira še iz dobe, ko se Mengeš v virih še sploh ne omenja. Znano je, da se je koroški vojvoda Ulrik, ki je bil takrat fevdni gospod gradu in posesti v Mengšu, leta 1267 na prošnjo župnika Peregrina odrekel sodstvu nad farno posestjo in podložniki, razen v tistih primerih, ko je šlo za smrtno kazen.⁹² V teh primerih so bili farni podložniki, kot vsi drugi, podrejeni deželskemu sodišču na Starem gradu v Kamniku.

Po omenjenem urbarju je imela fara kot zemljiška gosposka naslednja posestva: Mali Mengeš 9 gruntov in 1 domec (posestniki: Gregor Lovre, Juri Lovre, Anže in Matevž Mallar, Matija Ravnika, Gregor Wendt, Mihael Zabret, Boštjan Bertal, Jan. Krst. Spitzig, Matevž Kopic, Matevž Šunkar in Boštjan Videc), Veliki Mengeš 2 domca ter 3 kajže z vrti (posestniki: Primož Zdražba, Jurij Kumer, Pavel Ostermel, Mihael Jenčič, Luka Kobilica in krojač Andrej Funtek). Ostala posest je bila raztresena po vaseh: Topole, Šmarca, Lahovče, Jarše, Rodica, Loka, Domžale, Stob, Študa, Loka pri Bistrici, Dragomelj, Nadgorica, Ježa, Depala vas, Trzin, Krtina, Koreno, Blagovica, Dol, Kleče, Loka ter nekaj njiv pod gradom Zaprice.

Žitno desetino je farovž pobiral v Velikem Mengšu od 10 gruntov in 5 njiv (posestniki: Jakob Funtek, Primož Tonih, Adam Starin, Matija Kuhar, Luka Kadunc, Anže Juvan, Jurij Močnik, Jurij Krašovic, Jurij Vajc, Boštjan Rajovec, Adam Jainihar, Jurij Hlebic in Matija Sversin), v Malem Mengšu pa od 17 in pol gruntov in 3 njiv (posestniki: Janez Krst. Spitzig, Anže Arih, Matevž Smrekar, Jurij Lovre, Gregor Lovre, Anže Zore, Mihael Zabret, Jurij Prehulic, Gregor Wendt, Boštjan Vokalic, Anže in Matija Mallar, Matija Ravnika, Peter Testen, Andrej Erazem, Jurij Kumer, Primož Zdražba in Matej Polak) ter v vaseh: Loka, Trzin, Dobeno, Domžale, Stob, Depala vas, Topole, Študa, Nadgorica, Ježica, Šmarca, Duplica, Homec, Preserje, Jarše, Pšata, Črnuče, Groblje, Dragomelj, Dol, Podgorica.

Razen tega je imel farovž pravico loviti ribe v Savi med Sostrim in Ponovičami, v Bistrici in Pšati pa v mejah fare.

Poleg vseh teh zemljišč in dohodkov je bilo še lastno farovško posestvo z njivami, travniki, zeljnikom, sadovnjakom ter deležem na gmajni.

Okoli 1750 so bili v Mengšu farovski podložniki naslednji kmetje: Luka Flossa, Andrej Šegatin, Adam Funtek, Anže Lastovic, Valentin Pernel, Anton Klobučuč, Primož Gril, Miha Cander, Juri Jekula, Primož Jekula, Juri Košak, Miha Jerovšek, Miha Škofca, Anton Lerdman, Jakob Levč, Jožef Orožen, Anton Trdina, Juri Klabačič, Gregor Kobilica, Anže Šunkar, Peter Zor.⁹³

Leta 1462 je mengeško faro cesar Friderik III. podaril cistercijskemu samostanu v Dunajskem Novem mestu v zameno za šentpetrsko faro v Ljubljani, ki jo je samostan do tedaj imel in ki jo je cesar podaril novo ustanovljeni ljubljanski škofiji.⁹⁴ Ko je omenjeni samostan v Dunajskem Novem mestu sredi XVII. stol. zašel v finančne težave, je l. 1668 faro prodal stiškemu samostanu za 16.000 gld in plačilo nekaterih dolgov.⁹⁵ Ko pa je tudi Stična zabredla v dolgove, jo je 1731 prodala za isto ceno Josipu Schifferju von Schiffersteinu iz Avstrije. Iz dohodkov sta morala izhajati mengeški župnik in kanonik pri Schiffersteinovi ustanovi v Ljubljani.⁹⁶ Po izumrtju Schiffersteinov je fara postala spet cesarska. Z dekretom cesarja Jožefa II. je bilo njeno imetje l. 1772 prodano na dražbi, druge pravice je upravljal verski sklad.⁹⁷

Mengeš in Mengšani

Mengeš je bil v srednjem pa tudi še dolgo tja v novi vek vaško naselje. Kmetje, ki so tu stoletja živeli, so bili podložniki raznih zemljiških gospodov vse do leta 1848, ko so z zemljiško odvezo postali lastniki svojih posestev. Fevdalni družbeni red jih je priklepil na zemljo, plodove njihovega težkega dela je pobrala graščina, opravljati so morali sramotno tlako in pri vsem tem niso vedeli, ali bodo njihovi potomci lahko nekoč gospodarili na domačem posestvu.

Na tem mestu nas bo zanimalo, katere zemljiške gosposke so imele posest v Mengšu, kako in kdaj so do nje prišle.

Najprej nekaj o Mengšu kot vaškem naselju v srednjem veku. V virih se prvič omenja l. 1305, ko je Katarina, hči kamniškega meščana Alberja, podarila mekinjskemu samostanu dva grunta »v Mengšu v Farški vasi«.⁹⁸ Kje je bila ta Farška vas (Pphaffendorf), danes ne vemo; mogoče je, da so tako imenovali današnji Mali Mengeš, kjer je bil farovž dolga stoletja lastnik večine posestev. Morda so tudi Veliki Mengeš včasih imenovali Gornja vas (Oberdorff), kot n. pr. l. 1348,⁹⁹ saj se le-ta še v XVI. stol. imenuje Gornji Mengeš.¹⁰⁰

V raznih starih listinah o prodajah oziroma nakupih gruntov v Mengšu se večkrat omenjajo tudi kmetje, ki so »sedeli«, kot so se takrat izražali, na teh gruntih. Naj navedemo nekaj imen srednjeveških prebivalcev Mengša.

V že omenjeni listini iz l. 1305 se omenjata kmeta Cucz (Encz?) in Jakob. Na štirih gruntih v Mengšu, ki jih je 1342 prodal Herman Mengeški ljubljanskemu meščanu Lenartu Porgerju, se omenjajo kot kmetje Gelen der Charner (Jelen Korošec?), Herman der Pate, Oswalt in Marchel.¹⁰¹ Nikolaj Mengeški je 1377 kupil od Hensela iz Kamnika tri grunte v Mengšu, na katerih sta bila tedaj kmeta Hartman (Trdina?) in Halbertovc, tretja pa je bila pusta, imel jo je nekoč Pettower.¹⁰² »Mix (Miha) Nadlakch« je bil podložnik na gruntu, ki ga je 1414 podaril ljubljanski meščan Eberhart von Landtrop nemškemu viteškemu redu v Ljubljani za mašno ustanovo. Sedem let pozneje je bil na drugem gruntu, ki ga je istemu redu podarila Neža, žena omenjenega Landtropa, posestnik kmet Matej, sin Marina.¹⁰³

Največji del gruntov v Mengšu je v srednjem veku gotovo spadal pod mengeški grad. Ko so sredi XV. stoletja izumrli Mengeški, se je grajska posest začela drobiti bodisi z dedovanjem ali s prodajo.

Glavni del posesti je dobil deželni knez, ki jo je pridružil svoji gosposki v Kamniku. Ostali del je bil razdeljen na posest, ki je spadala pod Novi grad v Mengšu (oziroma prej še pod stari grad), imenovan v XVII. stol. Gut Mannspurg, ter pod Zgornji ali Ravbarjev grad (Hoff Mannspurg).

Stara zemljiška knjiga kamniškega okraja je navajala v Mengšu takole razdelitev zemljiške posesti oziroma tedanjih hišnih številk med posamezne gosposke:¹⁰⁴

Mali Mengeš:

1. Grad Čemšenik št. 4,
2. Farovž Mengeš št. 5, 7, 9, 10, 12, 13, 14, 16, 17, 28—31, 40, 42—46,
3. Lambergov benef. sv. Andreja v Mengšu št. 6,
4. Kriška graščina št. 11, 18, 23, 34—36, 41,
5. Nem. viteški red v Lj. št. 24,
6. Novi grad v Mengšu št. 32,
7. Zgornji ali Ravbarjev grad št. 37, 47,
8. Mekinjski samostan št. 38, 39.

Veliki Mengeš:

1. Farovž Mengeš št. 1, 38,
2. Zgornji ali Ravbarjev grad št. 3, 5, 6, 14—16, 18, 27, 35, 36, 39, 45, 60, 74, 98, 101,

3. Grad Habah št. 4, 23, 24—26, 29, 68, 69, 76, 77, 78, 82, 103—104, 106,
4. Grad Črnelo št. 8, 17, 32, 33, 96, 97,
5. Kriška graščina št. 9—11, 19, 20, 64, 66, 75, 80, 83, 86, 87, 92, 93, 94, 95,
6. Novi grad v M. št. 13, 30, 41—43, 46, 49, 50, 51, 55, 57, 67, 70, 71, 72, 73, 79, 102,
7. Ravbarjev benef. v ljub. stolnici št. 37, 58, 59,
8. Imenje Hallerstein v Mengšu št. 61, 62,
9. Velesovski samostan št. 84,
10. Nem. viteški red v Lj. št. 85.

Največ posesti je spadalo pod združeno kriško-kamniško gosposko. To je tista posest, ki je po izumrtju Mengeških pripadla deželnemu knezu. Ta jo je priključil kriški in kamniški gosposki, ki je bila v XVI. stol. tako imenovana zastavna gosposka. Deželni knezi so jo namreč dajali proti določeni letni vsoti v zakup ali proti enkratnemu večjemu posojilu v zastavo raznim fevdalcem. Ravno na teh zastavnih gosposkah je bilo izžemanje kmetov največje, ker je vsak imetnik oziroma zakupnik hotel v kratkem času, ko je imel gosposko, iztisniti čim več dohodkov.¹⁰⁵ Kriška in kamniška gosposka je bila obenem tudi deželskosodna oblast za obširno ozemlje med Kokro, Savo in Volsko ter Motnišnico. Deželsko sodišče je bilo višje sodišče in je sodilo hujše primere, v katerih je šlo za smrtno kazen. Nižje sodstvo nad svojimi podložniki je imela vsaka gosposka zase. Na vešala obsojene hudodelce iz tega deželskega sodišča so usmrtili na Drnovem, kadar pa so jim sodili z mečem, pa na griču, imenovanem »Na Poljanah«.¹⁰⁶

V reformiranem urbarju te gosposke iz leta 1571¹⁰⁷ so zabeležena imena posestnikov 19 gruntov in 5 podružnikov v Mengšu, ki so bili podložni tej gosposki. Pri vsakem je zabeleženo tudi domače ime gruta. Bili so to: Bošte Lebm p. d. Lebm, Andrej Oblega p. d. Pladerka, Matija in Jurij Zdražba p. d. Zdražba, Mihael Čebela p. d. Čebela, Lovre Furlan p. d. Furlan, Matevž Smrekar p. d. Vojska, Andrej Arih p. d. Kramšak, Andrej Iskra p. d. Iskra, Urša, hči Matevža Krašovca p. d. Zgrabigrad in Krašovec (2 grunta), Lovrenc Starin p. d. Arih, Markuš Močnik p. d. Zgrabigradica in Cekušič (2 grunta), Bošte Lebm p. d. Cekuš, Anže Smrekar p. d. Smrekar, Boštjan Kuhar p. d. Kuhar, Mihael Čebela p. d. Bšič, Anže Starin p. d. Starin (dva grunta, od teh eden pust).

Podružniki, ki so imeli le hišico, so bili Juri Prodešar, Luka, dva Matevža in Matija.

Pod pristavo (Mayrhoft) so naštetih tile grunti: Gregor Jakoša p. d. Jakoša, Juri Videc p. d. Videc, Miha Matevžič p. d. Matevžič, Anže Ostreš p. d. Zgrabigrad (imel tudi mlin s stopami), Jakob Vokalič p. d. Vokalič, Gregor Zore p. d. Zore, Jakob Videc p. d. Velc.

Dajatve, ki so bile sprva v naravi, so bile v tej dobi že zdavnaj spremenjene v denarne. Od celega grunta so plačevali po 1 gld 40 kr do največ 2 gld 2 kr (n. pr. Markuš Močnik), odvisno pač od velikosti in kakovosti grunta. Poleg tega so dajali tako imenovane »male pravde«, t. j. navadno po 3 mere prosa, pol mere ovsa, 5 koki in 20 jajc. Vsak grunt je plačeval tudi 2 kr puntarskega davka, o katerem bomo govorili pozneje.

Denarne dajatve so odraštovali gosposki vsako leto v sredo po sv. Mihaelu (29. septembra), žitne pa v sredo po sv. Katarini (25. novembra).

Tlako je bilo treba opravljati za cel grunt po 12 dni, in to 4 dni z živino in osem dni ročne tlake. Kdor ni imel vprežne živine, je opravljal 12 dni ročne tlake. Če je hotel imeti imetnik gosposke namesto tlake denar, je moral kmet plačati za en dan živinske tlake 4 kr, za ročno pa dva in pol kr.

Deželni knez je tlako po potrebi lahko vsak čas povečal, zmanjšal ali sploh odpravil. Leta 1571 so z omenjenim novim urbarjem odpravili dotlej obvezno tovorjenje žita od kamniškega gradu do kriške graščine in iz Kamnika v Gorico, od koder so pri povratku tovorili vino. Ker je za to vsak dobil le 18 kr in dve meri ovsa, kar je bilo po mnenju deželnoknežjih komisarjev premalo, se je to odpravilo.

Dalje so bili vsi podložniki kamniške gosposke dolžni na poziv zakupnika opravljati tlako pri popravilu gradu izven zgoraj predpisane. Tudi vsi podružniki v gospostvu so bili dolžni opravljati tri dni ročne tlake, razen tistih petih v Mengšu, ki so morali popravljati pot na grad.

Poleg vseh teh rednih dajatev pa je bilo treba ob raznih primerih plačevati še posebne pristojbine, tako n. pr. ob prevzemu kmetije po očetu tako imenovano umrlnino, ki je znašala od pol grunta 2—3 talerje, za velik grunt pa tudi 8—10 talerjev.

Sredi XVIII. stol. se v urbarju gosposke Križ in Zg. Kamnik omenjajo tile njeni podložniki v Mengšu: Anže Žabenkar, Matevž Močnik, Matija Močnik, Andrej Štajncar, Anže Kokal, Gregor Trtnik, Lovre Tobias, Juri Mlakar, Daniel Učan, Jožef Dornek, Anton Juvan, Tomaž Pretnar, Miha Starin, Miklavž Škrjanc, Boštjan Perše, Jožef Zabret, Jakob Zamulen, Anže Levec, Jakob Vokalič, Anže Žabenkar, Primož Sigmund, Matija Cander, Andrej Košek,

Pogled na Trdinov trg v Mengšu

Jernej Gostar, Matija Pavle, Jožef Žnidar, Andrej Cajhen, Juri Masola, Boštjan Trdina, Matija Dornik, Jakob Rot, Jurij Colnar, Luka Vokalič, Martin Gros, Jakob Šarc, Primož Punčoh, Andrej Šoštar, Matevž Gregorc, Juri Dimše, Andrej Ižanc, Luka Flossan, Jernej Dobravec, Anže Kmecl (lastnik kovačije), Blaže Vrabec, Anton Colnar, Matija Šešek, Primož Colnar.¹⁰⁸

Posest, ki je bila podložna Novemu gradu v Mengšu, (Gut Mannspurg) je ostanek nekdanje grajske posesti Mengeških. Iz srednjega veka žal ni ohranjen noben urbar, ki bi nam pokazal takratno velikost posesti Mengeških. Šele iz l. 1681 je ohranjena cenitev dohodkov in izdatkov novograjske gosposke.¹⁰⁹ Lastnica je bila takrat vdova po Leopoldu Raumschüsslu, poročena v tretjem zakonu s Francem Ign. Seyfridom.

Od podložnikov je gosposka prejela za činž in davek letno 75 gld 37 kr 3 pf, za robotnino, tovorščino in lovščino 150 gld 53 kr 1 pf, ter kot »male pravde« en mernik mešanega žita, 20 starov ovsa, 1 par kopunov, 17 kokoši in 30 jajc. Na lastnem posestvu je pridelala: pšenice 35, rži 63, ječmena 10, boba 10 starov, leče 10

mernikov (4 merniki = 1 star), prosa 30, ovsa 16 in ajde 160 (!) starov.

Med redne dohodke, ki so prinesli letno okoli 15 gld, so šteli: denar za prepis in prevzem grunta, 10. in 20. pfenig od prodaje nepremičnin, umrlnino, odkupnino in razne denarne kazni, ki jih je gosposka lahko izrekala. Odkup od obvezne preje je prinašal 4 gld 16 pf, izkupiček od prodaje masti in mesa oziroma živine pa 24 gld.

Seno z graščinskih travnikov je porabila v glavnem domača živina in konji za delo; preostanek so prodali na travniku za 44 gld 26 kr 2 pf letno.

Od vseh teh dohodkov je plačala gosposka 72 gld 25 kr deželnih davkov. Hišni posli so dobivali letno 58 gld plače: upravitelj 17, glavni hlapec 12, kravji hlapec in svinjar skupaj 15, dve dekli pa 14 gld. Za ostale najete delavce je šlo letno 50 gld. Ker ni imela gosposka lastnih gozdov, je morala kupovati kurivo, za katero je izdala letno 8 gld 53 kr 1 pf.

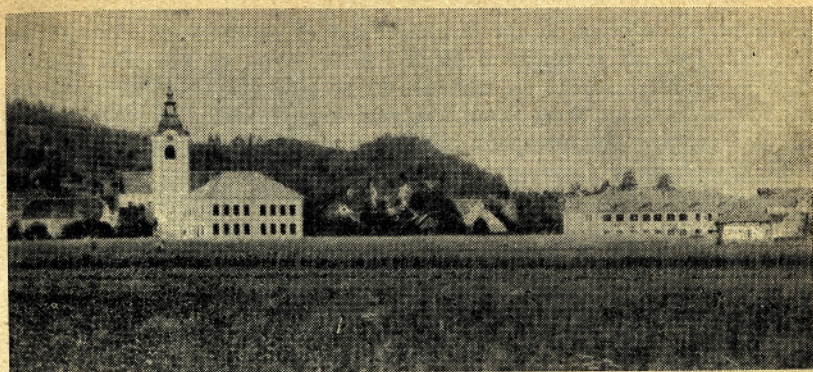
Grad, pristava, kopališče in kozolec so bili zaradi slabega stanja, v katerem so bili, ocenjeni skupaj s sadovnjakom, zeljnikom, čebeljo pašo in ribiško pravico na 550 gld deželne veljave, vštevši tudi vso živino.

Najstarejši seznam novograjskih podložnikov je ohranjen iz l. 1755. V Velikem Mengšu so bili to Matija Vahtar, Jožef Novak, Anton Klopšič, Jurij Klopšič, Jurij Zabret, Blaže Levč, Gašper Vokalič, Matija Gertman, Gašper Rot, Anže Uršec, Boltežar Vokalič, Gregor Trdina, Miha Vlajc, Matija Bezjak, Jernej Zabret, Andrej Prešeren, Andrej Leber, Jurij Cijaz, Andrej Krašovec — v Malem Mengšu pa Miha Prehulc, Jakob Jusovic, Anže Veba, Boltežar Uršič in Jurij Dimša.

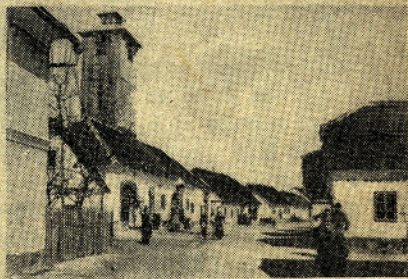
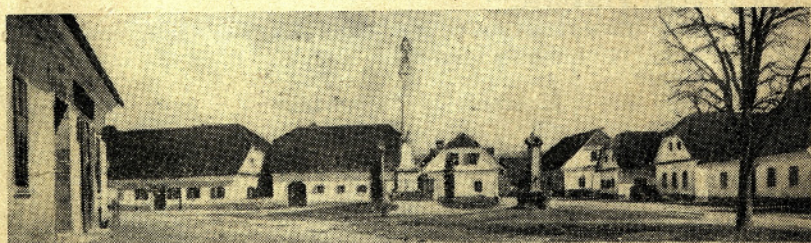
Ostala graščinska posest je bila v vaseh Homec, Jarše, Rača, Prekrnica, Sv. Valentin in Trojane.¹¹⁰

Drugi del posesti Mengeških je prešel na Zgornji ali Ravbarjev grad (Hoff Mannspurg). Temu so bili 1755 podložni v Mengšu: Luka Funtek, Miha Vernek, Vrban Cigljajn, Jurij Tomazin, Lovrenc Komatar, Lovrenc Tobias, Anton Rajovec, Adam Funtek, Blaže Levč, Ožbolt Šmajd, Andre Čebulj, Jurij Mulc, Jurij in Matija Vogrin, Matija Purgar, Jakob Vogrin ter v Podborštu dva grunta in v Šmarci eden.¹¹¹

Grad Habah (Jablje) je imel zemljiško posest v Mengšu že v srednjem veku. Werner Habaški je l. 1333 prodal Rajnerju Šenku z Ostrovice en grunt, ki ga je imel pod mengeškim gradom.¹¹² Pod Habah je spadal po urbarju iz 1493 en pusti grunt, ki ga je pred tem imel Janko Stebuč, en pust vrt, ki je zanj plačeval krojač

Mengeš okrog leta 1900.
Na sliki sta nova osnovna šola in tedanja tovarna slamnikov

Mengeš leta 1906.
Zgoraj Glavni trg, levo tedanji Staretov drevored, desno pred Gasilskim domom

Klement, in še eden, ki ga je imel Pišec. V urbarju je omenjen še neki Skrabot, ki je plačeval 40 šil., a ne vemo za kaj. Pri Malem Mengšu je bil habaški en travnik, ki se je oddajal letno v zakup, enako kot desetina v Velikem Mengšu, ki je prinašala letno 8 mark šil. Vso to, pod Habah spadajočo posest in dohodke sta 1493 imela Jurij Lamberg s Črnelega in njegova mati, ki jima je to in še drugo posest podaril cesar Friderik III.¹¹³

Kot habaški podložniki se 1735 omenjajo v Mengšu Anže Juvan, Jakob Rot, Gašper Lukan, Luka Smrečnik, Gregor Pav, Jurij Mušan, Gregor Cotman, Gregor Močnik, Matija Mušan, Jurij Ručigaj, Matija Vahtar, Jernej Žužem, Jurij Černe, Anton Trdina in Aleks Friškovec.¹¹⁴

Približno dvajset let pozneje izkazuje urbar tele podložnike: Luka Vidic, Jakob Ocepek, Miha Zalokar, Luka Smrečnik, Gregor Pav, Jurij Mušan, Egidij Mušan, Gregor Cotman, Andrej Dolinar, Matija Mušan, Jurij Ručigaj, Simon Vahtar, Lovrenc Žužem, Aleks Friškovec. V drugi polovici XVIII. stol. so na istih posestvih bili Simon Štefel, Helena Ocepkovka, Miha Zalohar, Matevž Funtek, Nikolaj Pavlič, Matija Trdina, Matija Vrvec, Jakob Cotman, Vrban Friškovec, Martin Vokalič, Luka Kališnik, Tomaž Vahtar, Matevž Klinc in Jožef Friškovec.¹¹⁵

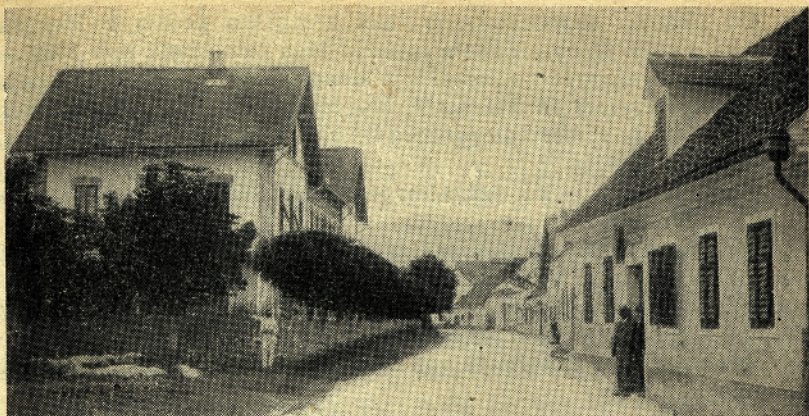
Habaška žitna desetina v Velikem Mengšu, ki se omenja že 1493, je okoli 1740 nanesla letno:¹¹⁶

pšenice	50 mernikov
rži	67 „
prosa	11 „
ječmena	3 ¹ / ₂ „
ajde	146 „
ovsa	93 „
boba	1 ³ / ₄ „

Iz tega in iz seznama pridelkov gosposke Novi grad vidimo, da so v drugi polovici XVII. in v prvi polovici XVIII. stoletja sejali predvsem mnogo ajde, nato pa šele rž, oves, pšenico, proso, ječmen ter bob in lečo.

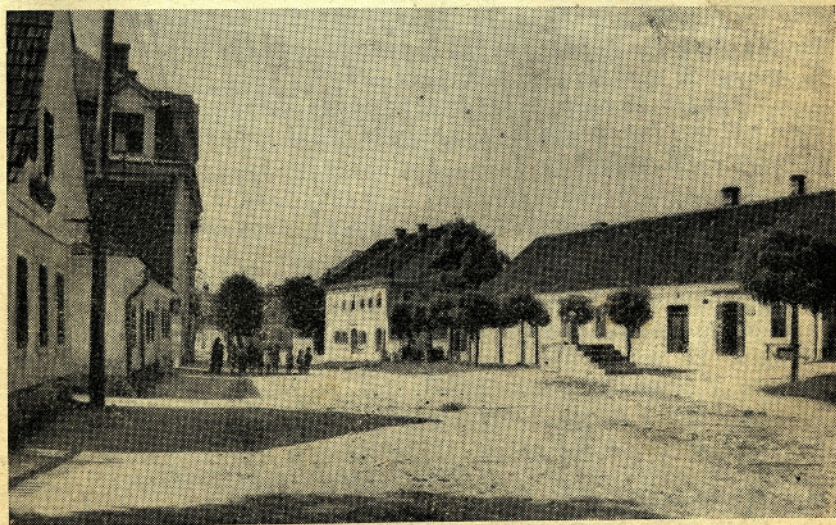
Podložniki črnelske graščine so bili v začetku XVIII. stoletja v Velikem Mengšu Anže Vutalič, Martin Dornik, Primož Verton in Anže Jošt, približno 50 let pozneje pa Gregor Dornik, Pavel Cerer in Egidij Jošt.

Pod grad Čemšenik so spadali iz Malega Mengša v začetku XVIII. stol. Jakob Ocvirk, Luka Hren, Andrej Janežič in Anže Stric.¹¹⁷

Del Mengša leta 1910.

Levo na sliki je bivši Društveni dom, desno rojstna hiša pesnice Zorane,
sedaj Godbeni dom

Mengeš, Glavni trg leta 1934

Od bližnjih samostanov je imel zemljiško posest v Mengšu velesovski. V ohranjenem urbarju tega samostana iz l. 1458 se omenjata kot njegova podložnika v Mengšu Ahac (na robu pozneje pripisano: Rajovec) in Matija.¹¹⁸ Mogoče je, da sta to tista dva grunta, ki sta ju samostanu prodala l. 1414 Jurij Harrer in Katarina, hči Anžeta Harrerja.¹¹⁹

Tudi mekinjski samostan je imel od 1305 že omenjena dva grunta v Mengšu.⁹⁸

Med manjšimi zemljiškimi posestniki je omeniti nemški viteški red v Ljubljani, ki je l. 1490 imel v Malem Mengšu podložnika Martina Butto, v Velikem Mengšu pa nekega Britte.¹²⁰ Ta posest izvira gotovo iz že omenjenih daril oziroma ustanov ljubljanskega meščana Eberharta von Landropa in žene Neže iz l. 1414 oziroma 1421.¹⁰³

Leta 1499 ustanovljeni beneficij sv. Barbare v ljubljanski stolnici je dobil od ustanoviteljev Katarine, vdove po Gašparju Ravbarju, in sina Janeza en grunt v Mengšu, na katerem je bil takrat krojač Klement.¹²¹ L. 1756 je imel ta grunt Jurij Lenarčič, poleg tega pa je na gruntu bil še en domec, od katerega je plačeval Vrban Šmajd.¹²²

Imenje Hallerstein ali imenje Mengeš, ki se še omenja kot zemljiška gosposka v Mengšu, je bilo svobodniška posest in je bilo lastnik dveh gruntov, ki jih je v XVIII. stol. kupila baronica Marija Ana pl. Hallerstein od duhovniške bratovščine v Mengšu. K imenju je spadalo tudi nekaj njiv.¹²³

V Malem Mengšu je bil lastnik enega grunta Lambergov beneficij sv. Andreja v mengeški farni cerkvi, ustanovljen v začetku XVII. stol.¹²⁴

Dajatve, tlaka in kmečki upor 1515

Nekatere dajatve fevdalnih podložnikov v Mengšu smo že omenili pri posameznih gosposkah. Prvotne naturalne dajatve so bile v dobi, iz katere imamo ohranjene vire za kmečke dajatve v Mengšu, že spremenjene v denarne, razen že omenjenih »malih pravad«. V poznejši dobi, v XVIII. stol., so bile n. pr. dajatve podložnika Novega gradu v Mengšu tele: kontribucija 6 fl, davek in drugo za gosposko 9 fl 45 kr, robotnina 6 fl 48 kr, dalje za »male pravde« 6 kokoši, 25 jajc, 12 funtov namikanega prediva ter 4 dni živinske tlake.¹²⁵

Zlasti težko breme je bila za podložnike živinska in ročna tlaka. Ta je bila sicer določena v urbarju, kjer so bile zapisane tudi vse

druge kmetove obveznosti, toda le prepogosto so fevdalci zahtevali tlako po potrebi, ne oziraje se na določeno število dni. Kot smo videli pri podložnikih kriške in kamniške gosposke, je lahko fevdni gospod, t. j. deželni knez, tlako vsak čas zvišal, bolj redko se je primerilo, da bi jo znižal ali odpravil. Veliko je veljalo, če je kmet moral opravljati res samo tisto tlako, ki je bila zapisana v urbarju. Podložniki iz Mengša in okolice so glede tega v XV. stol. uživali poseben privilegiran položaj.

Ko so v začetku štiridesetih let XV. stol. divjali na slovenskih tleh srditi boji med stranko celjskih grofov in cesarsko stranko,¹²⁶ so se gruntarji in podružniki v Mengšu in okolici dobro izkazali na cesarjevi strani. Zato jim je cesar Friderik III., ko je februarja 1444 bival v Ljubljani, podelil poseben privilegij, v katerem jih je vzel v svoje posebno varstvo, in določil, da ne sme nihče zahtevati od njih in njihovih naslednikov neobičajno in čezmerno tlako, ki bi bila proti stari navadi. Razen tega je določil, naj se z njimi dobrohotno ravna na cesarskih mitnicah in se jih pusti pri stari navadi, t. j., naj se od njih ne pobirajo nove mitnine.¹²⁷

Vendar ni ta privilegij veliko izboljšal težkega stanja podložnikov v Mengšu, bodisi da ga fevdalci niso hoteli izvajati ali pa je utonil hitro v pozabo. Dejstvo je, da so se tudi kmetje v Mengšu ob velikem kmečkem uporu leta 1515 pridružili drugim upornikom v borbi za olajšanje svojega težkega življenja.

Ko so marca 1515 ustanovili kmetje iz radovljiškega deželskega sodišča kmečko zvezo, so se jim do 29. marca pridružili med drugimi tudi podložniki kamniškega sodišča.¹²⁸ Junija so kmetje oblegali grad Črnelo, ki je imel nekaj podložnikov tudi v Mengšu. Na gradu sta bila takrat graščaka Sigismund in Andrej Lamberg, ki sta stala v prvih vrstah v boju proti kmetom. Pri obleganju je sodeloval tudi Franc Glanhofer, sin ljubljanskega meščana Anžeta Glanhoferja in posestnik gradu Dragomelj, ki je kmetom izročil majhen topič. Gradu kmetje sicer niso mogli zavzeti, toda uničili so zato ribnike, požgali pristavo in odgnali živino.¹²⁹ Po zadušitvi upora je Andrej Lamberg tožil Franca Glanhoferja zaradi topiča, ki ga je izročil kmetom za obleganje.¹³⁰

Posledice zadušenega upora so bile zelo hude. Poleg požganih domačij in pobitih kmetov ter enkratne velike denarne kazni je vladar določil, naj vsak podložnik za večer spomin v bodoče plačuje od grunta zemljiški gosposki letno 2 do 3 krajcarje. To dajatev so pod imenom »puntarski pfenig« vpisali tudi v urbarje. Plačevali so ga na Kranjskem po 2 kr enako od celih in polovičnih gruntov.¹³¹ Tudi podložniki kriške in kamniške gosposke v Mengšu so po

urbarju iz l. 1571 plačevali ta »puntarski pfenig«.¹⁰⁷ To je zanesljiv dokaz, da so sodelovali v uporabi.

Tlaka pa je ostala še naprej težko breme podložnikov. Leta 1598 so se pritožili podložniki gosposk Habah, Kamnik in Čemšenik proti svojemu graščaku Viljemu Lambergu zaradi izredno velike tlake, ki jim jo nalaga na novo. Deželni knez je sicer odločil, da ostane vse pri starem, toda ker podložniki niso imeli urbarja, niso mogli starih obveznosti dokazati. Zato so še enkrat prosili deželnega kneza za prepis urbarja, nakar je ta poslal cel akt vicedomu na Kranjskem, da o tem poroča notranjeavstrijski vladi v Gradec.¹³² Kako se je stvar iztekla, ne vemo, ker ni nadaljnjih aktov.

Zanimivo je, da je istega leta mengeški duhovnik-matičar vpisal v farno krstno knjigo po krstu Marka, sina Lovreta Sajovca iz Stoba, tale verz:

»Veligkha tlaka le tebe Marco zagkha;

Boga prosi dakler srastesh de bi nebila takha.«¹³³

Ta verz je nekdo že takrat močno prečrtal; verjetno se mu je zdel preveč puntarski. Vsekakor se iz tega verza vidi, da je bila zavest o zelo težki in veliki tlaki splošno razširjena med ljudstvom.

Turški napadi in Mengeš

Druga polovica XV. in prva polovica XVI. stoletja sta bili za naše kraje doba hudih in težkih turških napadov. Turki so na svojih hitrih konjih nenadno prihrumeli na naše ozemlje, ropali, požigali in pobijali vse, kar so mogli hitro doseči. Mnogo prebivalstva, ki jim ni moglo zaradi nenadnih vpadov dovolj hitro ubežati v hribe, so pobili ali odvedli v sužnost, od koder so se vrnili le zelo redki.

V bližini Mengša so bili Turki prvič verjetno že junija 1471, ko se je vojska Izak-bega pojavila pred Ljubljano in se tu razdelila na tri skupine, izmed katerih je ena divjala proti Kamniku in razdejala mekinjski samostan.¹³⁴ Mogoče je, da je bil takrat napaden tudi Mengeš.

Julija 1528 so pridrveli Turki znova proti Mengšu. Tedaj so jih baje združeni Mengšani, Goričanci in Trzinci pregnali in veliko pobili.¹³⁵ Verjetno je po tem napadu nastal utrjeni tabor okoli farne cerkve, katerega ostanek je še danes stoječi masivni zvonik.¹³⁶ Tabor omenja Valvasor še konec XVII. stoletja.¹³⁷

Zaradi nevarnosti turških vpadov je moralo biti vse prebivalstvo v stalni pripravljenosti. Tudi graščaki na utrjenih gradovih

so skrbeli, da jih ne bi presenetil turški napad, čeprav so Turki le neradi napadali gradove, ker po navadi niso imeli s seboj oblegovalnih naprav. Graščaki so k obrambi gradov pritegnili tudi svoje podložnike. Tako je tudi v urbarju kriške in kamniške gosposke iz l. 1571 zapisano, da so se morali podložniki te gosposke iz vasi Buč, Sv. Tomaž, Briše, Križ in Mengeš javiti takoj, ko so slišali topovske strele (znak za bližanje Turkov), po določenem redu na stražo v grad in sicer vsako noč po dva. Če pa je bila nevarnost že zelo velika, so se morali javiti na stražo vsi podložniki te gosposke in sodišča.¹³⁸

O Turkih in njihovih napadih je v starejših časih krožilo med ljudstvom veliko pripovedk. Tudi v Mengšu so jih starejši ljudje pripovedovali otrokom, kadar je pogovor nanesel na tiste čase. Naj navedemo dve taki.¹³⁹

»Nekoč so Turki prišli pred Mengeš. Vsi prebivalci so bili pobegnili, le eden, Ščit imenovan, se je bil skril v spodnjo klet. Ko so Turki videli vso vas izpraznjeno, so se brez skrbi naselili po hišah in se tam gostili. Naposled so brez straž zaspali. Tedaj prideleze Ščit iz svojega skrivališča ter hitro in tiho pozaklene vse hiše po vrsti. Potem hiti po Mengšane, ki so se medtem zbrali na bližnjem griču. Potiho stopijo v vas, obkoliijo speče Turke in jih vse pomore.«

Druga, bolj znana, je v zvezi s porušenjem mengeškega starega gradu in kaže, kako so si ljudje v poznejši dobi predstavljali njegov konec.

»Turki so zopet drugič pridrli v Mengeš. Graščak je bil s hlapci odšel v Kranj. Doma je ostala le majhna posadka, ki pa ni mogla biti kos številnim Turkom. Ti so grad zavzeli in se v njem nastanili. Vodja Turkov je začel nadlegovati grajsko hčer, ki se je bila skrila v najskrivnejše sobe gradu. Ko deklica vidi, da ji ni rešitve, sklene raje pognati sebe, grad in Turke v zrak. Zato se jame prilizovati Turku, da ji je dovolil prosto pot po gradu in ji izročil tudi ključe od vseh sob in shramb. Grajska hči vzame svečo in si izbere ključ od kleti, v kateri je bil shranjen smodnik. Ko pride tja, zažene svečo v sod smodnika in silen pok raznese grad in pokoplje pod razvalinami hrabro deklico in vse Turke.«

Zaradi stalne turške nevarnosti so morali kranjski deželni stanovi vzdrževati stalno vojsko, kar je stalo mnogo denarja, tako da so bili stanovi vedno v hudih denarnih stiskah. Poleg dela cerkvenih posod l. 1526^{139a} so zato tudi v Mengšu pobrali pri fari ves denar, ki je izviral iz raznih cerkvenih ustanov (maše, obletnice in pod.). L. 1529 so bili v farovžu nekaj časa nastanjeni vojaki.¹⁴⁰

Doba reformacije

Protestantizem se je začel širiti v mengeški okolici predvsem po bližnjih gradovih verjetno že zgodaj. V Mengšu sta bila protestanta Jurij Haller, ki je 1567 zgradil Zgornji grad⁷¹ in graščak Nikolaj Bonomo. Ta je dal okoli l. 1586 podreti kapelo sv. Lovrenca na griču nasproti staremu gradu.¹⁴¹

Med Mengšani protestantizem verjetno ni bil mnogo razširjen. Morda pa so nekateri hodili v Podgorje, kjer so imeli protestanti svoje shode. Glede teh shodov je nadvojvoda Karel leta 1576 zapovedal mengeškemu župniku, naj ne trpi shajanj protestantov v tej cerkvi, kjer pridiga predikant Ivan Tulšak in »zapeljuje uboge podložnike«. ¹⁴² Tu so se shajali fevdalci iz okoliških gradov in zlasti kamniški meščanje. ¹⁴³ Leto pozneje — 1577 — naroča nadvojvoda župniku drugič pod grožnjo kazni, naj odpravi luteranske »konventikeljne« v podgorski podružnici. ¹⁴⁴ Vendar se protestantje niso dali ugnati. Še 1580 piše nadvojvoda mengeškemu župniku Luki iz Stične, da je zvedel, da se luteranski shodi v cerkvi sv. Nikolaja v Podgorju v mengeški fari vedno bolj pogosto ponavljajo, čeprav je bilo to že večkrat prepovedano. Tega noče več trpeti ter mu zato naroča, da jih dokončno odpravi in če ne gre drugače, pobere cerkvene ključe. Če bo treba, mu pri tem obljubi svojo pomoč. ¹⁴⁵

Dokončno so protestantizem zatrl protireformacijske komisije. Ko je l. 1601 prišla komisija na čelu s škofom Hrenom v Mengeš, je ta zaslišal več vaščanov o porušenju kapele sv. Lovrenca. O tem zaslišanju je poslal poročilo nadvojvodi Ferdinandu. ¹⁴⁶ Razvaline te kapele so še danes vidne in jih marsikdo zamenja za razvaline starega mengeškega gradu.

Mengeš v XVII. in XVIII. stol.

Razen menjav lastnikov mengeških gradov in fare ni iz poznejše dobe v virih veliko poročil o Mengšu. Mengšani so še nadalje tlačanili raznim fevdalcem, vrstile so se razne vremenske in druge neprijetnosti.

Valvasor omenja, da je bil ob njegovem času (okoli 1680) Mengeš lepa in velika vas, ki je imela lepa, ravna polja, a nobenih pašnikov in gozdov. Kljub temu, da je po Valvasorju živelo tam mnogo raznovrstnih rokodelcev, ¹⁴⁷ najdemo v virih omenjenih le malo mengeških obrtnikov. Po imenu nam je znan že krojač Klement, ki je delal okoli 1493—1499, ¹⁴⁸ isto obrt je sredi XVII. stol. opravljal farovski podložnik Andrej Funtek. ¹⁴⁹

Reforme Marije Terezije in Jožefa II. v XVIII. stoletju (omejitve tlake in graščinskega sodstva, svobodna ženitev in odselitev, možnost izbire poklica za kmečke sinove, razdelitev soseskine zemlje, novi kataster idr.) so sicer močno zrahljale fevdalni družbeni red, a odpravile ga niso. Daljnosežnejše načrte Jožefa II. (predvsem izenačenje davkov ne glede na posestnika, tako da bi jih tudi fevdalci plačevali) sta preprečili vojna in njegova prezgodnja smrt.

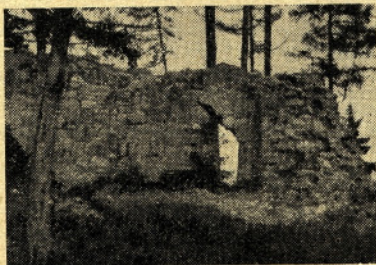
Tako so Mengšani dočakali francoske vojne in začetek XIX. stoletja še vedno kot fevdalni podložniki.

Kratkotrajna francoska vlada (1809—1813) je uvedla v deželi red in mir. Kmečkega položaja sicer ni mnogo izboljšala — odpravila je le fevdalno graščinsko sodstvo —, toda temu so bile krive tudi neprestane vojne, ki so terjale mnogo denarja in zaradi tega tudi velike davke. Vendar so Mengšani ohranili Francoze v dobrem spominu, saj nam Trdina pripoveduje, da so za njegove mladosti Mengšani od vseh vladarjev najbolj hvalili Jožefa II. in Napoleona, »ker je prvi najbolj pomagal kmetom, drugi pa prinesel v deželo red in pravico«. ¹⁵⁰

Ko so se Francozi leta 1813 umikali iz naših krajev, je čakal general Belotti s 6000 možmi v Mengšu na združitev z drugim oddelkom, ki bi imel priti iz Ljubljane. Toda pri trzinskem mostu so jih napadli Avstrijci. General Belotti si je takrat z mengeškega zvonika ogledoval bojne položaje Avstrijcev. Ker so bili Francozi obkoljeni, so se morali vdati. Tudi generala Belottija je zajela deželna bramba in je bil odpeljan v ujetništvo. ¹⁵¹

XIX. stoletje je prineslo tudi Mengšanom leta 1848 osvoboditev od fevdalnega jarma. Toda kapitalizem, ki se je pred 1848 pojavil še v skromnejših oblikah, je odtlej dalje začel globlje posegati v gospodarsko podobo Mengša.

B. Otorepec

Razvaline na Gobavici danes

Večkrat uporabljene kratice pomenijo:

DAD = Državni arhiv na Dunaju

DAS = Državni arhiv Slovenije v Ljubljani

GMDS = Glasnik muzejskega društva za Slovenijo

IMK = Izvestja muzejskega društva za Kranjsko

KALJ = Kapiteljski arhiv v Ljubljani

LMS = Letopis Matice Slovenske

MALj = Mestni arhiv v Ljubljani

MHK = Mitteil. des histor. Vereines f. Krain

MMK = Mitteil. des Musealvereines f. Krain

ŠKALj = Škofijski arhiv v Ljubljani

Zap. A. Koblarja = Zapuščina pok. A. Koblarja, ki jo hrani ŠKALj. Tu je zbrano mnogo gradiva za Mengeš, predvsem za zgodovino fare.

¹ Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Krain. 1689 (pod Mansburg v XI. knjigi, str. 361); A. Koblar, Na razvalinah Mengeškega gradu. Letno poročilo trorazredne ljudske šole v Mengši koncem šolskega leta 1887/8; L. Podlogar, Iz zgodovine kranjskih trgov. 8. Mengeš. Vrtec LIII. tečaj 1923, str. 62, 83, 102; J. R(us), Iz preteklosti Mengša. »Mengšan« 1930; P. Urankar, članek o zgodovini Mengša v Krajevem leksikonu dravske banovine. 1937, str. 195; isti, članek Kamniški okraj v preteklosti v zborniku Na bregovih Bistrice. 1938, str. 66.

² Valvasor, Ehre, XI, 361.

³ H. Megiseri Annales Carinthiae. Leipzig 1612, str. 123.

⁴ A. Jelovšek, Historische Nachrichten von Mannsburg (rokopis v zapuščini A. Koblarja).

⁵ Zbrano delo IV, 9.

⁶ (J. Trdina), Spomini starega Mengšana. Let. poročilo ... v Mengši 1888/9. Tu sicer piše »Mihael-angeluš«, toda v Trdinovem pismu A. Koblarju stoji »Mihael-arhangeluš«.

⁷ A., K petindvajsetletnici mengeškega trga. Let. poročilo ... v Mengši 1891/2, str. 4; F. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku II, str. 465 in IV, str. 560; O. Redlich, Acta Tirolensia. Innsbruck 1886 (osebno kazalo); T. Bitterauf, Die Traditionen des Hochstifts Freising. München 1909. II. Band (osebno kazalo).

⁸ Hauthaler-Martin, Salzburger Urkundenbuch III. (osebno in krajevno kazalo); ista vas med leti 1193—1220: Meingozsd(orf). Prim. Kos, Gradivo IV, 432.

⁹ List. 1356 februar 25 v DAD.

¹⁰ »Plebis Monguse« v Protok. oglej. patr. VII. zv., fol. 111 v Nadškof. arhivu v Vidmu. Ta in druge podatke o omembah Mengša v srednjeveških listinah, kakor tudi listinske regeste iz repertorijev Drž. arhiva na Dunaju, mi je ljubeznivo dal na razpolago univ. prof. akademik dr. Milko Kos, za kar se mu na tem mestu iskreno zahvaljujem.

¹¹ Farne krstne knjige dne 19. IV. 1586 in 31. I. 1595 v ŠKALj.

¹² Kos, Gradivo, IV, 338.

¹³ ravno tam, IV, 583.

¹⁴ ravno tam, V, 232.

¹⁵ L. Hauptmann, Entstehung und Entwicklung Krains v Erläuterungen zum histor. Atlas der österr. Alpenländer I/4, 393.

¹⁶ M. Kos, Zgodovina Slovencev, 143.

¹⁷ A. Dopsch, Die landesfürstl. Gesamturbare der Steiermark aus dem Mittelalter, str. 51.

¹⁸ F. Schumi, Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain, II, 137—8.

¹⁹ ravno tam, str. 183—5.

²⁰ M. Kos, Zgod. Slovencev, str. 165 idr.

²¹ Seznam je sestavljen iz okoli 100 listin iz dobe 1154—1459, v katerih se omenja Mengeški. Starejše od teh so večinoma objavljene, druge pa se nahajajo v raznih arhivih v Ljubljani, na Dunaju, v Celovcu, Gradcu, Vidmu, Čedadu idr.

²² List. 1309 dec. 21 v ŠKALj.

- ²³ J. Zahn, Austro-Frisingensia III, 125.
- ²⁴ List. 1322 okt. 27. Ljubljana v DAD; prim. F. Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo. Lj. 1929, str. 47, op. 119.
- ²⁵ List. 1342 febr. 25 v DAD, foto v MALj št. 545b.
- ²⁶ List. 1316 julij 4 in 1352 julij 13 v DAD.
- ²⁷ Archiv f. vaterländische Gesch. und Topographie Kärntens IX (1864), 114.
- ²⁸ List. 1345 febr. 16 v DAD.
- ²⁹ List. 1369 sept. 4 v DAS.
- ³⁰ Listine kot pod op. 21.
- ³¹ List. 1332 jan. 20 v DAD, MHK 1862, 46.
- ³² Valvasor, Ehre, XI, 281.
- ³³ Notizenblatt dunajske akad. VIII, 345.
- ³⁴ List. 1321 junij 24 v DAS, MHK 1860, 98.
- ³⁵ List. 1368 avg. 26 in 1368 avg. 31 v DAD.
- ³⁶ List. 1368 sept. 5 v DAD.
- ³⁷ J. L. Schönleben, Appendixsive genealogica. 1674, str. 442 (rokopis v DAS).
- ³⁸ List. 1361 nov. 19 v DAS.
- ³⁹ List. 1455 sept. 12 in 1459 dec. 28 v DAS.
- ⁴⁰ List. 1589 sept. 14 v DAS.
- ⁴¹ List. 1438 junij 27 in 1438 dec. 1 v DAS.
- ⁴² List. 1328 marec 12 v DAD.
- ⁴³ List. 1332 jan. 6 v DAD; LMS 1874, 186. L
- ⁴⁴ Schumi n. d. str. 136—7.
- ⁴⁵ List. 1316 julij 4 v DAD.
- ⁴⁶ Schönleben, Genealogica, 90 (cit. po Zap. A. Koblarja).
- ⁴⁷ List. 1335 julij 20 v DAS.
- ⁴⁸ List. 1337 junij 9 v DAD.
- ⁴⁹ List. 1337 feb. 2 v DAD (dve listini na isti dan).
- ⁵⁰ List. 1345 marec 15 v DAD.
- ⁵¹ Archiv f. vaterländ. Gesch. und Top. Kärntens VII (1862), 81.
- ⁵² List. 1393 april 13 v ŠkAlj.
- ⁵³ Valvasor, Ehre, XI, 361—2.
- ⁵⁴ W. Lazius, De aliquot gentium migrationibus ... Basel 1572, 227.
- ⁵⁵ List. 1377 febr. 25 in 1443 maj 18 v DAS.
- ⁵⁶ Schönleben, Genealogica, 90; Valvasor, Ehre, XI, 362; list. 1489 nov. 25 v DAD.
- ⁵⁷ List. 1459 dec. 28 v DAS.
- ⁵⁸ Valvasor, Ehre, XI, 362.
- ⁵⁹ List. 1515 junij 23 in 1521 dec. 7 v DAS; MHK 1851, 70.
- ⁶⁰ List. 1558 v DAS? (cit. po Zap. A. Koblarja).
- ⁶¹ List. 1568 marec 29 v DAS; list. 1575 april 5, reg. v starem listkovnem katalogu listin v DAS.
- ⁶² Zap. A. Koblarja, iz necit. vira.
- ⁶³ List. 1589 sept. 14 v DAS.
- ⁶⁴ List. 1693 jan. 5 in nov. 3 v arhivu nem. vit. reda na Dunaju; Petteenegg, Die Urkunden des Deutsch-Ordens Centralarchives zu Wien, št. 2865 in 2888.
- ⁶⁵ Lukantschitsch, Genealogija II, fol. 149' (DAS) po danes izgubljeni protest. matriki iz XVI. stol.
- ⁶⁶ Valvasor, Ehre, XI, 360—1.
- ⁶⁷ A. Koblar n. d., str. 7.
- ⁶⁸ F. Stelé, Politični okraj Kamnik, str. 435.
- ⁶⁹ Zap. A. Koblarja.
- ⁷⁰ Lukantschitsch n. d. II, 78.
- ⁷¹ Radičev prepis protest. matrik fol. 308' v MALj; Lukantschitsch n. d. II, 79'.
- ⁷² Valvasor, Ehre, XI, 282—3.
- ⁷³ List. 1334 nov. 6 v DAD.
- ⁷⁴ A. Koblar n. d., str. 7.
- ⁷⁵ F. Stelé n. d., str. 424.
- ⁷⁶ A. Ob petindvajsetletnici mengeškega trga, Let. poročilo ... v Mengši 1891/2, str. 4.

- ⁷⁷ MHK 1855, 86; list. 1356 okt. 9 v DAD; J. Zahn, Austro-Friulana, 331.
- ⁷⁸ List. 1448 avg. 30 v DAD.
- ⁷⁹ Urbar fare Mengeš in inkorporiranih vikariatov iz l. 1648 v zbirki rokopisov v ŠKALj.
- ⁸⁰ M. Kos, Gradivo, V, 236.
- ⁸¹ ravno tam, 699.
- ⁸² Schumi n. d., 289.
- ⁸³ Mitt. d. Instituts für österr. Geschichtsforsch. XXX, 634.
- ⁸⁴ MHK 1856, 11.
- ⁸⁵ F. Schumi, Archiv f. Heimatkunde I, 95.
- ⁸⁶ Orožen, Stift Oberburg, 97.
- ⁸⁷ List. 1348 nov. 26 v DAD; MMK XVIII (1905), 169.
- ⁸⁸ MMK XVIII (1905), 169.
- ⁸⁹ Urbar kamniške gosposke iz 1571 v DAS, Vic. arh. I 57.
- ⁹⁰ Vse te matrice hrani danes ŠKALj.
- ⁹¹ gl. op. 79.
- ⁹² List. 1267 junij 10 v Schumi, Urk.-Reg. II, 289.
- ⁹³ Urbar fare Mengeš iz ok. 1750 v ŠKALj.
- ⁹⁴ A. Koblar, Paberki iz arhiva cistercijskega samostana v Dunajskem Novem Mestu. IMK X (1900), 124.
- ⁹⁵ ravno tam, str. 127; prepis kupne pogodbe v DAS, Vic. arh. I 28.
- ⁹⁶ KALj fasc. 16 št. 15.
- ⁹⁷ Zap. A. Koblarja (iz neznanega vira).
- ⁹⁸ List. 1305 febr. 14 v DAD; Schumi, Archiv f. H. II, 271.
- ⁹⁹ List. 1348 v Dež. arhivu v Celovcu.
- ¹⁰⁰ prim. op. 11.
- ¹⁰¹ gl. op. 25.
- ¹⁰² List. 1377 febr. 25 v DAS.
- ¹⁰³ List. 1414 nov. 8 v Pettenegg n. d. št. 1729 in 1421 julij 4, ravno tam št. 1795.
- ¹⁰⁴ Zap. A. Koblarja.
- ¹⁰⁵ Prim. A. Kaspert, Über die Lage der oberkrainischen Bauernschaft beim Ausgange des XV. und im Anfange des XVI. Jahrh. MMK II (1889), 75.
- ¹⁰⁶ L. Hauptmann n. d., str. 457.
- ¹⁰⁷ DAS, Vic. arh. I 57 in prepis iz 1674 ravno tam v zbirki urbarjev.
- ¹⁰⁸ DAS, Rektif. dominikalni akti fasc. 232.
- ¹⁰⁹ DAS, Star. stan. arhiv fasc. 3.
- ¹¹⁰ DAS, Rektif. dom. akti fasc. 265.
- ¹¹¹ ravno tam, fasc. 266.
- ¹¹² MHK 1865, 62.
- ¹¹³ Urbar iz l. 1493 v DAS, Vic. arh. I 49.
- ¹¹⁴ DAS, Star. stan. arh. fasc. 3.
- ¹¹⁵ DAS, Rektif. dom. akti fasc. 249.
- ¹¹⁶ DAS, Star. stan. arh. fasc. 3.
- ¹¹⁷ ravno tam.
- ¹¹⁸ DAS, zbirka urbarjev.
- ¹¹⁹ List. 1414 april 24 in avg. 2 v DAD.
- ¹²⁰ Urbar iz l. 1490 v arhivu nem. vit. reda na Dunaju; fotokopija v MALj.
- ¹²¹ List. 1499 junij 22 v ŠKALj.
- ¹²² DAS, Rektif. dom. akti fasc. 38.
- ¹²³ ravno tam, fasc. 267.
- ¹²⁴ IMK X (1900), 126.
- ¹²⁵ gl. op. 110.
- ¹²⁶ M. Kos, Zgod. Slovencev, 217.
- ¹²⁷ Prepis list. 1444 febr. 6 v ŠKALj.
- ¹²⁸ B. Grafenauer, Boj za staro pravdo. Lj. 1944., str. 62.
- ¹²⁹ ravno tam, 80—1.
- ¹³⁰ ravno tam, 103.
- ¹³¹ ravno tam, 93—4.
- ¹³² DAS, Vic. arh. I 49.
- ¹³³ Farna krstna knjiga v ŠKALj (22. IV. 1598).

¹³⁴ S. Jug, Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stol. GMDS XXIV (1943), 13.

¹³⁵ J. Trdina, Zgodovina slovenskega naroda. 1866., 90.

¹³⁶ F. Stelé n. d., 425.

¹³⁷ Valvasor, Ehre, VIII, 363.

¹³⁸ Urbar kamniške gosposke iz 1571 v DAS, Vic. arh. I 57, fol. 135'.

¹³⁹ Zapiska v zap. A. Koblarja. Prim. Trdinove predelave v pravljičah »Gradič«, »Arov in Zman« in »Ogrinovo znamenje« v Zbranem delu IV. zv.

^{139a} A. Koblar, Kranjske cerkvene dragocenosti leta 1526 v IMK V (1895), 147.

¹⁴⁰ Zap. A. Koblarja (iz neznanega vira).

¹⁴¹ ravno tam (iz ŠKALj).

¹⁴² List. 1576 april 25 po Zap. A. Koblarja (iz tedanjega Rudolfinca, danes DAS).

¹⁴³ L. Stiasny, Kamnik. 1894, str. 73.

¹⁴⁴ List. 1577 april 10, regest v star. list. katalogu listin v DAS.

¹⁴⁵ ŠKALj. fasc. 16, št. 35.

¹⁴⁶ A. Koblar, Na razvalinah mengeškega gradu ... str. 5.

¹⁴⁷ Valvasor, Ehre, II, 122.

¹⁴⁸ Urbar gosposke Habah iz 1493 v DAS, Vic. arh. I 49 in list. 1499 junij 22 v ŠKALj.

¹⁴⁹ Urbar fare Mengeš iz 1648 v ŠKALj.

¹⁵⁰ (J. Trdina), Spomini starega Mengšana. Let. poročilo ... za 1888/9, str. 9.

¹⁵¹ LMS 1885, str. 286.

DODATEK

Seznam hišnih lastnikov v Mengšu leta 1826

Veliki Mengeš

1. Erce Gašper — Arcé	29. Medved Mihael — Pinter
2. Friškovec Jakob — Amenk	30. Kunstel Gregor — Gašpar
3. Zupan Anton — Katern Anton	31. Levc Jurij — Levc
4. Friškovec Matija — Friškovec	32. Friškovec Ivan — Ocvirk
5. Čebulj Mihael — Černé	33. Zupan Anton — Katern Anton
6. Funtek Mihael — Smrečnik	34. Hribar Jakob — Tišler
7. Jež Jernej — Tobijas	35. Friškovec Aleks — Tinče
8. Erce Andrej — Štrukelj	36. Stempihar Jožef — Regovc
9. Bergant Mihael — Couter	37. Colner Stefan — Lebar
10. Kraličnik Franc — Mlakar	38. Vidmar Jožef — Krdevc
11. Colner Martin — Zabret	39. Škofic Pavel — Škofel
12. Kosec Matija — Starin	40. Lukan Martin — Jožovc
13. Bokalič Matevž — Omulc	41. Zaloher Jožef — Jozeljek
14. Knofter Jurij — Čebul	42. Oražem Ivan — Matevžek
15. Flajšman Anton — Kovač	43. Trdina Martin — Volta
16. Koželj Ignac — Nace	44. Gasperini Bernard, vitez — Novi grad
17. Bergant Anton — Omulc	45. Ogrin Primož — Vogrin
18. Trdina Ivan — Rajovc	46. Kališnik Ivan — Primic
19. Levc Jakob — Drnovšek	47. Zupan Jožef — Bali
20. Jančar Franc — Konček	48. Zupan Jožef — Bali
21. Šimenc Jakob — Kauternk	49. Vahter Lovrenc — Marjetnek
22. Rudež Anton — Ravbarjev grad	50. Vaihter Jernej — Balant
23. Friškovec Jernej — Mežan	51. Vehovc Gregor — Trogar
24. Korbar Jakob — Brezar	52. Arko Jurij — Ribenčan
25. Verlic Neža — Debevka	53. Trdina Mihael — Gregel
26. Zaloher Anton — Mežnarc	54. Trdina Matija — Trdina
27. Tomšič Ožbolt — Ošovot	55. Suster Ivan — Pek
28. Dornik Primož — Kuji Blaže	

56. Zupan Primož — Kavka
57. Vidali Jožef — Tišler
58. Mencinger Matevž — Kovač
59. Lenartič Andrej — Tonh
60. Friškovec Anton — Floza
61. Kurent Valentin — Tišler
62. Koran Marija — Mica na Ferjank
63. Dornik Jernej — Šubi
64. Dornik Jernej — Šubi
65. Pretner Simon — Blejček
66. Keber Peter — Krempelc
67. Pirnat Valentin — Vavpet
68. Per Jožef — Kovačovec
69. Lužar Andrej — Hostnik
70. Blaž Peter — Gaber
71. Strupi Andrej — Strupi
72. Friškovec Neža — Jernaš
73. Trdina Matevž — Trdina
74. Aužer Jurij — Rožič
75. Oražem Ivan — Mošenk
76. Klinc Jurij — Zusem
77. Pibernik Jožef — Klanfar
78. Blejc Lovrenc — Pelka
79. Marinšek Valentin — Gerkman
80. Černe Jakob — Zebala
81. Hartel Franc — Kraševce
82. Friškovec Valentin — Vrban
83. Oražem Jožef — Oražem
84. Trdina Gašper — Spod. Funtek
85. Česnik Jožef — Narobe
86. Per Jurij — Kovač
87. Kosec Matija — Starin
88. Zerovnik Matija — Moht
89. Stare Mihael — Kramar
90. Blejc Ivan — Andrejač
91. Funtek Lovrenc — Smrečnik
92. Friškovec Jurij — Gregov
93. Hočevan Egid — Vahtar
94. Zerovnik Andrej — Matevh
95. Friškovec Gregor — Muljavc
96. Kreč Andrej — Cvrljež
97. Dornik Primož — Zg. Šubi
98. Prosen Jernej — Presen
99. Černe Primož — Hudoba
100. Knofter Franc — Lenart
101. Klemenc Jakob — Gornji Funtek
102. Trojanšek Mihael

Mali Mengeš

1. farovž 2. kaplanija 3. mežnarija 4. Markič Franc — Ambrovšek 5. Keber Gašper — Keber 6. Blejc Jožef — Mihet 7. Jelovčan Jurij — Cander 8. Benda Peter — Reginovc 9. Per Janez — Kovač 10. Rode Janez — Jožofovec 11. Trdina Andrej — Dermov 12. Keber Valentin — Žirovc 13. Kregar Jožef — Gril 14. Lipar Matija — Matiček 15. Sešek Gregor — Farovška 16. Sešek Franc — Floza 17. Sigmund Janez — Jerček 18. Zelenc Jernej — Zelenc 19. Škofic Jožef — Šunkar 20. ? 21. Škofic Jožef — Šunkar 22. Povž Jurij — Trdina 23. Sigmund Andrej — Prekel 24. Kosec Jernej — Lenart	25. ? 26. Kosec Andrej 27. Kovač Marjeta — Ažman 28. Benda Franc — Urh 29. Pogačar Gašper — Trdina 30. Vrhovnik Matija — Rebrač 31. Lukan Anton — Levč 32. Kosirnik Andrej — Prahulec 33. Jenko Mihael — Omejc 34. Ižanc Matija — Debevc 35. Oražem Martin — Martinčnik 36. Gregorc Aleks — Dané 37. Colner Elizabeta — Brinovec 38. Zabret Jurij — Ižanc 39. Šarc Matej — Kožar 40. Povž Jurij — Trdina 41. Vidic Jakob — Bideč 42. Zabert Jernej — Mesar 43. Hribar Matija — Vovre 44. Škofic Jožef — Šunkar 45. Kadinc Matevž — Šetrov 46. Jerman Anton — Kobilca 47. Jakula Blaž — Regovc 48. Trdina Andrej — Krznar

VALVASOR O MENGŠU

(»Slava vojvodine Kranjske«, XI. knjiga)

Mengeški grad

Grad Mansburg, v kranjskem jeziku Mengus, se prišteva h Gorenjski, leži med Ljubljano in Kamnikom, od Ljubljane dve, od Kamnika pa eno miljo oddaljen.

Stari grad, ki se je imenoval utrdba Magensburg ali Mengesburg in je bil rodna hiša mengesburških ali magensberških plemičev, je stal svoje dni na griču, prav nad sedanjim gradom.

Novi grad leži v prijetni ravnini, ravno pod starim gradom na zračnem prostoru ob potoku Pšati, čez katero je sedanji gospod posestnik postavil lep most. Grad je zgradil okoli leta 1625 ali 1630 gospod Leopold Raumschissel, potem ko je pregnal nekaj kmečkih posestnikov, in mu dal ime Mansburg, iz katerega je nastala pohabljen kranjska beseda Menguš.

Poleg drugih naprav za kratkočasenje, ki so tu na razpolago, najdeš tudi lepo urejen vrt, ki v poletnem času mika in vabi oči.

Tik zraven je velika vas, prav tako imenovana Mengeš, v kateri je župna cerkev.

Bližnja okolica je bila nekoč v oblasti Rimljanov, kajti Maentinci ali Mengšani, ki so stanovali okoli Mengša, so se vdali cesarju Avgustu, ko se je bližal Kranjski s svojo vojsko.

Slavni rod mengesburških ali magensberških plemičev, katerih rodna hiša je bil prej omenjeni mengeški grad (Mangesburg), je že zdavnaj izumrl in je poleg mnogih drugih pozabljen. Vendar se najdejo tu in tam v starih spisih imena raznih mangesburških plemičev, o katerih pa nam ni znano, ali so vsi bili lastniki gradu, iz katerega izvira njihov rod, čeprav je očitno, da so na Kranjskem prebivali.

Izmed mnogih hočem navesti samo nekatere. N. pr.: leta 1177 sta živela gospoda Vilhelm in Magnus Mangesburška, leta 1260 gospod Ortolf Mangesburški, leta 1307 gospod Hartvih Mangesburški. Zadnja dva, ki sem ju po dolgem iskanju mogel najti,

sta živelata leta 1446, namreč gospod Ortolf in gospod Niklas Mangesburška.

Leta 1368 je bil grad lastnina plemičev de Peckah, kot je razvidno iz Lazija (Wolfgangus Lazius: De migratione gentium, str. 227), ki takole pravi: »Leta 1368 je umrl Johanes De Peckah, poslednji svojega imena, in njegova žena, hči Montfortskega grofa ter sestra Elizabeta, ki je obljubila avstrijskim vojvodom dediščino svojih posestev. Zato so prišli v last avstrijcev Pfannberg na Štajerskem, Frunsberg na Koroškem in Mengeš na Kranjskem. Pozneje je postal mengeški grad deželno knežja posest. Vendar beremo, da je bil leta 1475 gospod Andrej Galenberški njegov lastnik« (Genealogia Galenbergica, fol. 20).

Nato je prišel v last plemiške rodbine Hohenwarthov, ki so ga mnogo let obdržali. Pozneje so bila zemljišča, ki so pripadala temu mengeškemu gradu, razdeljena in stari grad torej zapuščen.

Nekatera gradu pripadajoča zemljišča so si pridobili gospodje Lamberški, kot se domneva, ali z ženitvijo ali s podedovanjem, pozneje pa je plemiška družina Bonhomo spravila grad v svojo last in uporabljala priimek Mengeški. Končno je prišel v roke gospoda Leopolda Raumschissela, ki je dal zgraditi sedanji grad, kot sem že poročal. Ta je pripadel po njegovi smrti njegovi vdovi, gospe Maksimili, rojeni baronici Prenckh, ki se je nato poročila s podpolkovnikom N. Cordonom in po smrti tega še tretjič, namreč z gospodom Francem Ignacijem Seyfriedom in ga torej napravila za graščaka. Od tega je kupil gospod baron Levenburški in je doslej njegov lastnik.

Mengeški dvorec

Mengeški dvorec stoji na Gorenjskem, oddaljen je dve milj od glavnega mesta Ljubljane in eno miljo od Kamnika, leži na lepem ravnem polju ob potoku Pšati ter ima zelo rodovitna ravna in obsežna polja za obdelovanje.

Ime mengeški dvorec je podedoval gradič od stare utrdbe ali gradu Mangesburga, ki stoji nedaleč od tod na hribčku. Podrobnejši opis tega tako starega gradu bo sledil pozneje. Ker pa so bila poslopja tega selišča v slabem stanju, se je imenoval gradič dvorec, čeprav mu je pripadala več kakor polovica posestev Mangesburškega gradu.

Svoje dni so bili plemiči Galenberški njegovi lastniki, nekoč tudi Lambergi in pred 200 leti Hohenwarthi. Zapisano je, da sta leta 1479 pri delitvi premoženja med brate Hohenwarthe pripadla

dva dela gospodu Andreju Hohenwarthu. Toda leta 1588 je postal z dovoljenjem deželnega sodišča na Kranjskem lastnik gradiča gospod Janez Sigersdorfski, varuh dedičev gospoda Hermana Hohenwartha, s tem, da izplača vse dolgove, ki bremene gradič, toda s pripombo, da je mogoče kupčijo kadarkoli razveljaviti. Po tej pogodbi so nato varuhi Sigersdorfov leta 1614 zopet odstopili mengeški dvorec gospodu Kozmi Hohenwarthu, ker je ta predložil neko starejšo in natančnejšo odločbo. Dvorec je sedaj priženil gospod baron Ferdinand Ignacij Haller z gospo Marijo Rozalijo, rojeno Hohenwarthovo, kot edino hčerjo in dedinjo gospoda Jerga Zajfrida Hohenwartha in je še doslej pravi lastnik dvorca.

(Pripomba: Četudi pravi Valvasor v uvodu k XI. knjigi na 5. str., da pri opisovanju mest, trgov, samostanov in gradov na Kranjskem ni uporabljal naziva »dvorec«, temveč da je vedno rabil namesto tega besedo »grad« ali »gradič«, vendar se v opisu tega mengeškega gradiča dosledno izogiba ne le izraza »dvorec«, ampak tudi označbe »grad« ali »gradič«.)

H a b a h

Debelo miljo od Ljubljane in tudi miljo od mesta Kamnika oddaljen leži na Gorenjskem med imenovanima mestoma grad Habah, ki ga sicer navadno imenujejo Ablah, na lepem in prijetnem kraju, ki ga krase lepa orna polja in v njegovi neposredni bližini stoječi gozd, ki ga je veselje pogledati.

Tik pod gradom izvira izpod skale studenec in v bližini teče potok, ki se imenuje Pšata.

Grad leži na majhni višini in tako rekoč nad podnožjem hriba, tako da ima lep razgled na širno polje.

Grad ima svoje ime po skobcih (nemški Habicht), kajti v sosednjem gozdu jih je vse živo. In iz tega naziva Habah, kakor se tu na kmetih izgovarja nemška beseda Habicht, je nastalo kranjsko ime Ablah.

Poslopje tega gradu je sicer veliko, toda zgrajeno na stari način in ima veliko jedilnico.

Pod enim izmed grajskih obokov je pokopan z ženo in otroci neki Lamberški plemič, ki je bil lastnik tega gradu.

Grad je bil sezidan leta 1530, pozneje pa zastavljen gospodu Sajfridu Raspenu. Po njegovi smrti ga je podedoval njegov sin Erazem Raspen. Potem ga je priženil z gospodično Ano, hčerko omenjenega Erazma Raspena, gospod baron Janez Krstnik Moskan in po njegovi smrti je pripadel po bratskem sporazumu njegovemu sinu, gospodu Francu Erazmu Moskanu, ki je doslej njegov lastnik.

Prevedel prof. E. Vavken

REVOLUCIONARNOST MENGŠANOV V LETU 1848

(Odlomek iz Spominov Janeza Trdine)

Gosposke davščine so jenjale to leto, zato sem se zelo čudil, ko pridem na počitnice, da najdem kmete tako razdražene, še huje kot prej. Žugali so strašno graščakom, da jih bodo pobili, jim postavili na kurnike (gradove) rdečega petelina. Proti vablaškem gradu v Loki se napoti res velika drhal — baron Lichtenberg oboroži sebe in hlapce s pištolami in puškami, česar se rogovileži zboje in pobegnejo. Kriški žlahtnik se je tako tresel, da si priskrbi za brambo razen drugega orožja štiri tope. Mengeški Stare ni odiral nič podložnih, ali kar mu je šlo, je zahteval do zadnjega krajcarja, do zadnjega zrna. Tudi nanj zareže grozovito kmetje; da se vihar nekoliko poleže, pobegne z ženo vred nekam na Dolenjsko z izgovorom, da mora iti po vino.

Ljudi je dražil tudi kapelan Kajetan Huber, mož, ki je bil včasih pameten, da malokateri tako, včasih pa zopet nespameten kakor nobeden. Celo na prižnici je vpil zoper »orle in krokarje«, ki so, sezidavši si gnezda na gorah in višavah, padali grabljivo na uboge jagenjčke-kmete ter jih davili in trgali, pa se jim bo že vrnilo itd. Drugikrat pa je zagrmel zoper »surove, zarobljene kmetavse«, ki ne spoznajo, da gospoda mora biti, ta razložek med stanovi da je postavil sam gospod bog itd. Mogoče, da ga je prisilil Kuralt na to, da se popravi škoda prejšnje pridige. Ali se ve, da se ni popravila — škandal je bil še večji.

Kmetje so govorili čudne reči zoper Kajetana in kaj mu bodo storili. Ljudje so prepevali takrat divje zabavljičice zoper »gospodo«, kateri poglavitni besedi sta bili: »smrt« in »ogenj«. Grda forma teh pesem je pokazala precej, da so se rodile v najprostejšem delu naroda, bržkone v kaki krčmi v pijani butici. Kmetje pa so trdili, da jih je zložil tisti »kunštni dohtar« — menili so Franceta Prešerna!

Graščakom se je delala huda škoda: posebno v gozdih; kajžarji, gostači, pa tudi gruntarji so sekali vse vprek; žival je streljal, kdo je hotel in znal, tudi ribištvo je postalo »frej«; otroci in semtertja

tudi odraščeni so noč in dan lovili riše in rake in polovili tisto leto skoraj vse, da se pozna kvar v novih studencih, potokih in rekah še dandanašnji.

Pa ne le zoper graščane, tudi zoper duhovščino so se vzdigovali zavoljo krivične bere. Mengeška fara je šla od Kamnika do Save. Ljudje daljnih vasi so hodili drugam v cerkev, ne v Mengeš, naših duhovnih niso potrebovali nikoli, hodili so v sili po druge bližnje, samo enkrat so prišli tja maševat mengeški kaplani, kadar so prišli — po bero! Za to edino mašico v letu je morala dajati vsaka hiša po en, dva, tri mernike žita, nekoliko pa še posebej za mengeškega učitelja, ki ni učil nikoli nobenega otroka iz tistih, po eno in tudi po dve uri oddaljenih vasi. Po pravici so se jezili ti reveži — leta 1848. se spunta zavoljo tega več kot polovica fare zoper Mengeš. Iz Podgorja so morali duhovni pobegniti, ljudstvo je začelo zvoniti »plat zvona«, vse je drlo skupaj, kričalo: »Proč farji, proč! Ne bote nam kradli več, spravite se, ne damo vam ne zrna, oderuhi! Ala nazaj! Brž, brž, drugač bo pela druga« itd.

Uporne vasi zmagajo, nekatere se ustanove kot posebne fare, nekatere se pa pridružijo drugim faram, kamor jim je bilo bližje kakor k nam. Tako se razpade velika mengeška fara, kakor je prav. Samo dve daljni vasi: Vrašica in Dobeno, ostaneta zvesti sv. Mihaelu, govoreč: V Mengšu leže kosti naših očetov in dedov, naj pa leže tudi naše, da se ne ločimo.

Ti nemiri, to vzdigovanje zoper krivico, ta srd kmečki bi mi bili ugajali mnogo bolj, da so se prikazali nekoliko prej. Tako pa sem se bal za Stareta, tresel za Francko, ta ljubezen je pogasila in utolažila mojo jezo zoper graščake in me napolnila z nejevoljo zoper nepokojne kmete. Mislil sem si: Kaj bi jih človek zdaj črtil in preganjal, ko je nehala tlaka, desetina in vsaka podložnost. Ali po drugi plati se mi je zdelo neskončno krivično tisto odškodovanje, katero je ustanovil dunajski zbor za graščake. Za božjo voljo, sem dejal, kaj še ni dosti, da so tlačili in odirali kmeta toliko sto let, zdaj jim bo moral za to še posebej plačati, kakor da so mu skazovali velike dobrote. Mesto da povrnejo storjeno škodo oni njemu, mora pa se zdaj odkupiti on od njih za milost, da mu ne bodo delali več krivice. — S tem se mi je zameril tako dunajski zbor, da nisem mogel o njem nič več slišati. Najhuje sem se togotil na slovenskega poslanca dr. Kavčiča, ker je zagovarjal s posebno gorečnostjo to krvavo odškodovanje.

Znano je, da je prinesla prekucija Avstriji brezštevilne volitve in deputacije. Agitatorji so se prikazali tudi na kmetih, ne le po mestih. Najhujši v našem kraju je bil neki Fajdiga — tožbe naše

soseske je nesel noter na Dunaj, samemu cesarju — gotovo je le, da se je zbralo za to popotovanje precej denarja, pa da ni imel, vrnivši se, ne počenega groša več. Tiste dni, ko je »pogovarjal se in sprehajal« s cesarjem na Dunaju, so ga videli mengeški mesarji večkrat v Ljubljani, vselej tako pijanega, da ni poznal nikogar. Mengšanom je rekel, da je cesar uslišal vse njihove prošnje — ministri so se strašno »zoperstavljali«, ali on je dokazal cesarju tako jasno, da ima on prav, ministri pa da govore tako, ker so podkupljeni, da je zmagal srečno vse zapreke. Babe so pripovedovale, da ga je sprejela posebno prijazno cesarica, da mu je prinesla sama polič bržanke itd.

Velika večina Mengšanov ni verjela nič tem in takim čenčam in junaku Fajdigi, vendar pa si je ohranil dalj časa veliko oblast med gostači, kajžarji, revnimi in zadolženimi gruntarji in je, združivši se z enako brezvestnimi in predrznimi rogovileži, nosil zvonec o volitvah. Najbolj je lajal seve na gospodo in graščake. Ko si izbirajo Mengšani novega župana, zavržejo z velikim kričem dose-danjega — modrega Stareta, in izvolijo sebičnega, za srečo soseskino neskrbnega Dolenca. Še bolj neumno je bilo, da je izvolil naš kraj, našuntan po takih razsajajčih, za poslanca dunajskega zbora prostega, surovega ali obenem skopega kmečkega tepca. Priporočalo ga je ljudem najbolje, da je zabavljal vedno tako strašno gospodi in se tudi z njo pravdal in »jo rukai, da so se ji hlače tresle«. Ta poslanec je bil tak mož, da je držal enkrat doma tri na rit z železnim drogom za deset krajcarjev! Na Dunaju se je dal precej podkupiti in je glasoval za en goldinar na dan z Nemci, ker ni znal nemški, se je usedel za tistega, ki mu je ta goldinar plačeval, in se je o glasovanju vzdigoval in usedal, kakor je videl, da dela sprednik. Spat je hodil na konjski hlev nekega predmestja, obedoval in večerjal ni, hranile so ga hruške in kruh. Naši ljudje, zvedevši te in premnoge druge take nespodobnosti, pišejo mu, da se pobere domov in ga, ker ne uboga tožijo. Izbero si potem boljšega, ker agitatorji veljavo izgube.

MENGEŠ V LUČI UMETNOSTNE ZGODOVINE

Mengeš s svojo neposredno okolico se sicer ne uvršča med umetnostno bogate kraje naše domovine, vendarle pa hrani nekaj spomenikov, ki so za razvoj slovenske, posebno še srednjeveške umetnosti dokaj pomembni. Kot kulturno in torej tudi umetnostno središče se Mengeš nikoli ni mogel uveljaviti, čeprav je v zgodnjem srednjem veku vse kazalo, da mu bo tudi to uspelo. Toda pozneje je postal žrtev fevdalne gospodarske politike, ki ga je nekako osamila ter ga potisnila v vrsto tistih krajev, ki so živeli od umetnostnih darov sosednjih srečnejših mest, predvsem od Ljubljane.

Kakor so sicer prirodni pogoji terjali, da bi se v ravnini, kjer so se stekale prometne smeri od Trojan, Ljubljane, Kranja in Kamnika, ustvarilo neko tržišče in enotno cestno križišče, do tega vendarle ni prišlo, četudi je prav Mengeš, kjer je bilo naselje že v predzgodovinskem času ter v rimski dobi in kjer se je osnovalo tudi staroslovensko selišče, nudil za to vse pogoje. Manjkal pa mu je eden, za srednji vek dokaj važen — strateškega oporišča ni imel. Grad mengeških gospodov, ki pa so bili le vazali Andeških grofov, je bil manj utrdbena kot upravna postojanka. Večji pomen je imel Mengeš že od prvih časov pokristjanjevanja Slovencev kot cerkveno misijonsko središče, ki je verjetno zajemalo vso vzhodno Gorenjsko, tako da je še v baročni dobi segala meja mengeške župnije prav do štajerske meje na Trojanah, do vrat mesta Kamnika in do Save od Zagorja do Črnuč. Če se prvi mengeški župnik Konrad omenja šele leta 1215 in če umetnostnozgodovinsko pričevanje njegove današnje župne cerkve ne sega dlje nazaj kot do sredine XV. stoletja, s tem še ni rečeno, da ni na tem mestu stala cerkev že v predromanski dobi — vsaj lesena, če ne zidana, prav gotovo pa je imel Mengeš cerkev že pred XIII. stoletjem, v času romanske umetnosti. Že cerkveni patron sv. Mihael priča o zelo zgodnjem nastanku mengeške prafare. Tudi stari mengeški grad na Gobavici s svojim štirikotnim tlorisom je verjetno hranil še mnogo spominov na svoj nastanek v XII. stoletju, danes pa niti kamen ne priča več o njem.

Boji za fevdalno dinastično posest pa so premaknili upravno težišče izven mengeškega ozemlja. Na severu se je uveljavil Kamnik kot središče andeške posesti in trgovska politika andeških grofov je speljala nanj tudi glavno gorenjsko prometno žilo, ki je vezala Goriško čez Škofjo Loko in Tuhinjsko dolino s Štajerskim. Rimska cesta čez Trojane, ki bi utegnila tudi Mengšu koristiti, je skoraj popolnoma presahnila. V Ljubljani se je utrdila oblast Spannheimov, proti kateri se je kamniška andeška posest spet precej strogo zaprla. Tako se je Mengeš znašel med dvema močnima upravama središčema ter sam ni imel možnosti razvoja, kljub temu, da je bil sedež velike nadžupnije. Izpodrezane so mu bile gospodarske korenine in z njim stik s svetom. Zato je bil tudi po kulturni in umetnostni strani navezan le na gostaštvo pri srečnejših sosedih, v glavnem na Kamnik, Ljubljano in freisinško Škofjo Loko. Ostal je vas vse do leta 1867, ko je bil povzdignjen v trg.

Seveda pa se je razvojno spreminjala tudi urbanistična podoba Mengša, v kateri danes lahko jasno ločimo tri osnovne sestavine. Odločilni so bili pri tem tile momenti: župna cerkev s svojo okolico na levem bregu Pšate, grajski kompleks na desnem bregu potoka in potek cest.

Cerkvena skupina v ožjem smislu je omejena na stavbe, ki so v zvezi s cerkvijo. Poseben, nekoliko izoliran značaj pa ji je vcepil srednjeveški tabor okoli cerkve, čigar važni sestavni del je bil tudi čokati cerkveni stolp, ki še danes pomeni značilno dominantno mengeške silhuete. Južno od cerkve je nastalo kmečko jedro starega Mengša, današnji Mali Mengeš, ki je na prvi pogled podoben gručasti vasi, čeprav je v osnovi prav tako obcestna vas in sicer ob okljuki stare ceste, ki je potekala čez Loko proti Ljubljani, dokler ni njenega ovinka presekala novejša, in zato tudi manj zazidana cesta. V zvezi z gradom je nastala onkraj potoka Pristava, ki se povezuje z Malim Mengšem. Pravi grajski kompleks, ki ga je še posebej poudaril v XVI. stoletju nastanek zgornjega in spodnjega »gradu«, pa se je razvil na severni strani Mengša brez harmonične povezave s seliščem ter narekoval logično razrast vasi vzdolž ceste proti Kranju in Kamniku, pri čemer pa je grajsko zemljišče na zahodni strani ceste zazidavo oviralo tako, da so najprej nastale hiše le na njeni vzhodni strani. To nam potrdi tudi njih lega, kajti skoraj vse so obrnjene k cesti s svojo ožjo stranjo, z zatrepi, za njimi pa se vrste dolge, nepretrgane zemljiške proge vse do železnice pri Jaršah.

V nasprotju z Malim Mengšem, ki kaže še popolnoma kmečki značaj, je Veliki Mengeš bolj trški, čeprav tudi v njem prevladujejo

pritlične stavbe. Trikotni trg na razcepu ceste proti Kranju in Kamniku je razmeroma mladega nastanka; ustvarila ga je šele zazidava začetka kamniške ceste. Seveda pa po hišah samih urbaništni razvoj Mengša le težko spremljamo. Stari Mengeš so večkrat uničili požari, najhuje pač tisti iz leta 1834, ki je upepelil kar 95 hiš. Po letnicah na portalih lahko sodimo, da je večina današnjih hiš nastala po tem požaru, tako da so starejše stavbe, kakršna je na pr. Žmajdova hiša v Velikem Mengšu št. 13, ki ima zelo lepo obokano vežo in portal iz XVII. stoletja, prava redkost.

Najstarejši in najdragocenejši mengeški umetnostni spomenik je župna cerkev, posebno njen prezbiterij, ki je nastal sredi XV. stoletja. Od starejše, romanske cerkve, se ni ohranilo ničesar več, kajti kar ni prezidala gotika, to je uničil baročni čas, ki je leta 1740 sezidal današnjo cerkveno ladjo. Prezbitenij je tipična gotška stavba, ki jo zunaj podpirajo oporniki ter opasujejo zidci, znotraj pa so mu tri svodna polja križnorebrasto obokana, zaključujejo pa ga tri stranice pravičnega osmerokotnika. Rebra oboka počivajo na vitkih služnikih, ki segajo v zaključnih kotih do tal, ob podložnih stenah pa slone na konzolah, okrašenih s ščitki, vse pa prekinjajo baldahini, pod katerimi so stali nekoč na konzolnih podstavkih srednjeveški kipi (sedanji so deloma baročni, deloma moderni). Šilasta okna, ki jih je barok predelal, je spet odprla restavracija l. 1907.

V bistvu torej mengeški prezbitenij ne pomeni kakšne posebne arhitekturne rešitve; gre za prostornino, kakršno je uveljavilo pri nas že zgodnje XIV. stoletje in ki ohranja strogo, kristalinično čisto obliko križnega oboka. Trije sklepniki na oboku so okrašeni s heraldičnimi ščitki: prvi — šteto od slavoloka — nosi reliefno podobno pluga, drugi je s poševno črto razdeljen v belo in rumeno polje, tretji pa ima na rdečem polju širok, poševen bel pas. Gre torej za grbe, ki jih pa še ne moremo podrobneje določiti; najbolj zapleten je pač prvi s plugom, ob katerem bi morda celo smeli pomisliti, da naj poudari delež kmečkega človeka kot naročnika pri zidavi cerkve. Nikjer, niti na sklepnikih niti na konzolah, pa ne srečamo figuralnega reliefnega okrasja. Pač pa nam pritegneta paznjo dva ščita na konzolah pod služniki: na desnem vidimo sekiro, prekrizano s puščico ter črki Z podoben predmet s kratkimi kraki; pomen tega znamenja ni jasen. Znamenje v ščitu na levi, severni strani pa je nedvomno mojstrsko znamenje stavbarja, ki je prezbitenij zidal. Znamenje je podobno črki »h«, ki pa ji je okroglina zalomljena v pravem kotu ter se ji navpična črta proti levi zalamlja v kotu 45° navzven, na vrhu pa se navpičnica končuje z

Mojstrsko znamenje stavbenika na konzoli v prezbitერიj župne cerkve v Mengšu

navzgor odprtim lokom. S tem znamenjem pa nam zaživi arhitektura mengeškega prezbitერიja v novi, kaj pomembni luči, kajti isto znamenje srečamo tudi na oboku ladje škofjeloške župne cerkve, ki je nastala okoli leta 1470 ter je nedvomno istega dela kot ladja župne cerkve v Kranju, ki je kako desetletje starejša. Toda medtem ko porablja naš stavbar v Škofji Loki in Kranju že zvezdnato obočno konstrukcijo, obogateno z mnogimi figuralno okrašenimi sklepniki, pa v Mengšu o vsem tem še ni sledu. Mikavna je torej misel, da

spada mengeški prezbitერიj med najstarejša znana dela tega, sicer le po mojstrskem znamenju poznanega anonimnega stavbarja, ki pa je spadal v svojem času med vodilne arhitekte na Gorenjskem, saj je sezidal tudi prezbitერიj župne cerkve v Radovljici. Obenem pa nam to dokazuje, da je nastal mengeški prezbitერიj še pred tistim, za podobo slovenske, posebno gorenjsko-goriške gotike odločilnim trenutkom, ki je pridružil arhitektu tudi izurjenega kamnoseškega mojstra, najbrž primorskega rodu, kar je rodilo prostorninsko in lepotno skladno sintezo arhitekture in njenega plastičnega okrasja, ob kateri lahko upravičeno govorimo o »slovenski posebni gotiki«. Mengeš stoji prav na začetku te razvojne poti, kajti načelo dvoranskega prostora, ki se je pozneje v gorenjski arhitekturni skupini tako močno uveljavilo, tod še ni preglasilo nekoliko konservativno pobarvane tradicije XIV. stoletja.

Žal nam nobena letnica ne sporoča časa nastanka mengeškega prezbitერიja. Poleg primerjave s stilno naprednejšimi arhitekturami v Kranju in Škofji Loki pa ga smemo datirati proti sredi XV. stoletja. V tej opredelitvi nas podpirajo tudi freske na severni steni prezbitერიja, ki so bile odkrite leta 1932 in ki jih stilno lahko precej točno postavimo v čas okoli leta 1460.

Najdragocenejše freske so bile odkrite v drugem in tretjem polju. Vse drugo polje je prekrivala slika Zadnje sodbe, ki je zdaj sicer v zgornjem delu uničena, vendar njena ikonografska sestava jasno priča o ustaljenem vsebinskem konceptu nadstropne kompozicije: zgornji pas je zavzemal Kristus sodnik med apostoli, pod katerim klečita v osrednjem pasu Marija in Janez Krstnik kot priprošnjika; ob teh dveh vidimo na levi vstajenje pravičnih, na desni pa pogubljenih. Prav spodaj v tretjem pasu je na levi nebeški Jeruzalem z zveličanimi dušami, na desni pa peklensko žrelo, kamor

Freske iz časa okoli leta 1460 v prezbiteriju mengeške župne cerkve (zadnja sodba, sv. Mihael, Marija, evharistični Kristus; desno spodaj vidimo del starega stenskega tabernaklja)

ženejo hudiči zavržene, pri čemer se je srednjeveška fantazija razživela z bogato pripovednostjo in grotesknostjo. — V tretjem polju je še zdaj videti kamnit stenski tabernakelj, okoli katerega so bile freske simbolično razvrščene. Na vrhu je bila slika Marijinega kronanja, pod njo pa na levi slika cerkvenega patrona sv. Mihaela, ki tehta dušo, v sredi dokolenska podoba Marije z Jezusom v naročju in pod to slikano krogovičje, na desni pa stoječi Kristus, odet le s prtom okoli ledij, ki mu iz keliha s hostijo poganjajo skozi rane na rokah trta in pšenica — torej tip »trpečega Kristusa«, ki pa je simbolično obogaten ter s tem spremenjen v podobo »evharističnega Kristusa«, ki naj poudari značaj tabernaklja. Ob tabernaklju so bili naslikani klečeči angeli, na desni pa najbrž župnik, naročnik slike, s svojim patronom. Ker niso bile vse slikarije enako dobro ohranjene, so nekatere spet prebelili, angele na levi strani tabernaklja sneli z zidu, ohranili pa so spodnji dve tretjini slike Zadnje sodbe ter skupino sv. Mihaela, Marije in evharističnega Kristusa.

Stilistično imamo opraviti z značilno alpsko zakasnelo idealistično tradicijo mehkega sloga prve polovice XV. stoletja, ki ohranja ljubki lepotni tip obrazov brez sence realizma ter mehak, le

pri tleh zalomljen potek gub oblačil. Primerjava z deli enega najvidnejših kranjskih slikarjev srede XV. stoletja, Janeza Ljubljanskega, ki je bil sin beljaškega slikarja Friderika, nas pouči, da so mengeške freske kaj sorodne tistim, ki jih je Janez naslikal leta 1443 na Visokem pod Kureščkom ali 1459 na Kamnem vrhu nad Ambrusom ali leta 1456 na Muljavi pri Stični — prim. tudi tip obrazov v freskah v Liembergu in v Deutsch-Griffenu na Koroškem — kar dovoljuje sklep, da je mengeške freske ustvaril okoli leta 1460 eden Janezovih učencev, zelo soroden tistemu, ki je naslikal na fasadi cerkve v Crngrobu fresko sv. Nedelje. Seveda pa prezbitერიj ni bil poslikan takoj, ko je bil pozidan. Pod plastjo fresk se je namreč ohranila starejša, neposlikana plast ometa, ki je bila preprežena le z mrežo tankih, pravokotno se križajočih črt. Zato lahko sklepamo, da je prezbitერიj nekoliko starejši od ohranjenih fresk.

Datacijo fresk pa nam omogoča še nek zgodovinski moment. Leta 1462 je namreč postal lastnik Mengša cistercijski samostan v Dunajskem Novem mestu. Zelo verjetno je, da je novi lastnik dal na novo poslikati tudi cerkev ter to delo poveril delavnici mojstra, ki je bil nekak »dvorni slikar« kranjskega cistercijskega samostana v Stični. Računati moramo namreč, da je stiški opat pri umetnostnih naročilih cistercijanom iz Dunajskega Novega mesta pomagal s svojim nasvetom. Najbrž se je to ponovilo tudi pri naročanju oltarne opreme za staro trzinsko cerkev, mengeško podružnico, od katere se nam je ohranil — žal brez glave — še kipec sv. Florijana, izdelek ljubljanske kiparske delavnice srede XV. stoletja, ki je prav tako delala največ po naročilu stiškega samostana.

Zato je čas nastanka mengeških fresk in trzinskega kipa okoli leta 1462 zelo verjeten.

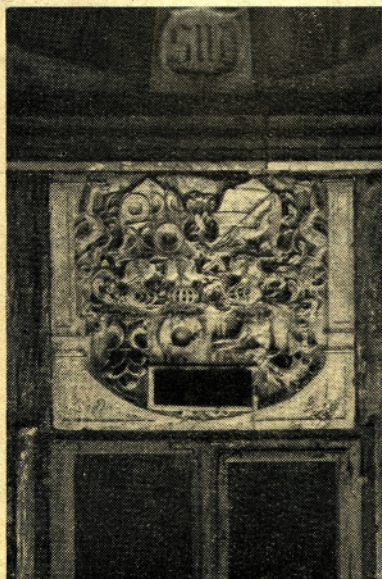
V XVI. stoletju je bilo poslikano tudi prvo polje severne stene prezbitერიja, toda od teh slikarij se je leta 1932 pokazalo le nekaj fragmentov: nizke dolbine s svetniki, nejasen prizor v pokrajini z griči in utrjenim krajem z gotsko cerkvijo ter ženska postava z belo avbo, vidna do prsi. Te freske so zidarji uničili.

Drugi srednjeveški ostanki na tleh mengeške občine so bolj skromni.

Gotika je pozidala cerkvico sv. Lovrenca na Gobavici s tristrano zaključenim prezbitერიjem in z oporniki ob njem, ki so jo okrog leta 1586 porušili. Že leta 1526 se omenja tudi cerkev v Loki pri Mengšu, od katere pa nas spominja na gotiko le še zvonik in del zahodne stene. Pač pa pada prav v konec srednjega veka nastanek gradu Jablje (Habah) pri Trzinu, za katerega trdi Val-

vasor, da so ga sezidali leta 1530. Vsekakor spada Habah med gradove, ki so, kljub vogalnim stolpom, že izgubljali utrdbeni značaj ter postajali bivališča plemiča z novim gledanjem na življenje. Posamezni detajli, kot so na pr. na ajdovo zrno posneta okna ter portal v pritličju na dvorišču, še pričajo o trdoživosti gotskih stilnih form, tako da lahko razumemo Valvasorja, ki pravi, da je grad sezidan še po »starem načinu« (»auf alte Manier«). Okrog osrednjega štirioglegata arkadnega dvorišča so razvrščeni štirje trakti gradu, obogateni z arkadnimi hodniki, s katerimi je omilil stavbno strogost šele začetek XVII. stoletja. Žal je grad, ki je arhitekturno še dobro ohranjen in eden naših najlepših, po drugi vojni izgubil svojo izredno lepo notranjo opremo, tako pohištveno kot stenske tapete iz baročne dobe, od katerih je tiste v »kitajski sobi« naslikal celo slikar Jelovšek.

Malo kasneje, leta 1567, je Jurij von Haller sezidal v Mengšu tako imenovani Ravbarjev ali Zgornji grad v skromnem, renesančnem nadahnjem slogu, ki pa ga je leta 1843 prezidal Mihael Stare. Mikavna je reliefna plošča iz l. 1567 nad glavnim vhodom, ki se

Renesančni grb iz leta 1567
nad portalom Ravbarjevega gradu

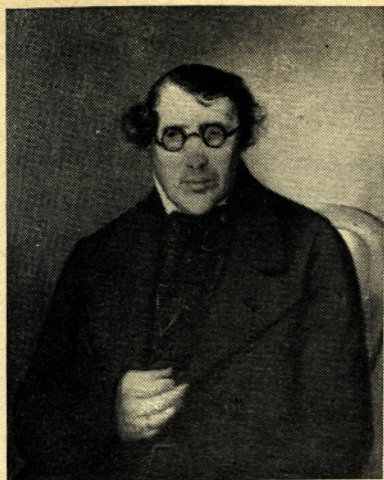
Nagrobnik Bernardina Barba iz l. 1682
(vzidan v steno mrtvašnice)

s svojim portalnim ter z nadrobno izpeljanim listnim okrasom grbov Jurija Hallerja in žene Marte med dvema pokončnima pantroma lepo uvršča med kiparske izdelke poznorenesančnega alpskega manierizma. Okoli leta 1625 ali 1630 je nastal tudi Novi mengeški grad, obstoječ iz dveh stavb, kateri pa je obe prezidal 1840 isti Mihael Stare, spodnje poslopje pa je dobilo sedanje lice po potresu 1895. Zdaj je od vsega mikaven le še portal zgornjega poslopja, ki izvira še iz časa postanka stavbe. Pogled na oba gradova v drugi polovici XVII. stoletja nam je ohranil v sliki Valvasor.

Leto 1668 je prineslo mengeški župniji novega gospodarja — stiški samostan. Ker vemo, kako je kulturna volja stiškega opata v srednjem, pa tudi še v novem veku odločala pri umetnostni krašitvi njemu podrejenih cerkva, nas tem bolj začudi, da v Mengšu ni zapustila vidnejših sledov. O stiškem cerkvenem gospodstvu priča le nekaj nagrobnikov, na katerih najdemo stiški grb, pa še ti so v svoji vrsti kaj skromni. Pač pa sta se ohranila dva lepa kamnitna nagrobnika iz leta 1594 in 1682 ali 1687. Oba sta danes vzidana v ste-no mrtvašnice. Prvi kaže župnika Balthasarja Wiza, ki, oprt na angela, kleči z rožnim vencem v rokah pred križem; ta nagrobnik je sicer nekoliko rustikažen, toda za svoj čas in slog alpske renesančne tradicije kaj značilen izdelek. Na drugem nagrobniku je upodobljen plemič Bernardin Barbo od kolen navzgor odet v železen oklep in z baročno lasuljo na glavi. Celoten izraz priča o mogočnem kiparjevem prizadevanju po portretni resničnosti, pri čemer se je umetnik gotovo naslanjal na kak pokojnikov slikani portret. Ta spomenik spada med redke figuralne nagrobnike zrelega baroka na naših tleh in je zato kaj važen.

O rezbarski kulturi srede XVII. stoletja, ki je nedvomno morala tudi na mengeških tleh dokaj glasno odmevati — spomnimo se le, da je imela župna cerkev v Valvasorjevem času osem oltarjev! — nam danes priča le še lepi oltar sv. Antona v Loki, pripadajoč tipu »zlatega oltarja«. S svojimi svedrastimi stebri, po katerih se ovija trta, z bogastvom angelskih glav ter dekorativno občutenimi plastikami svetniških figur se ta oltar uvršča med boljše svoje vrste na Gorenjskem.

Baročni val, ki je v začetku XVIII. stoletja zajel Ljubljano ter zalil tudi Kamnik, kjer je župnikoval ud ljubljanske Accademiae operosorum Leopold Maksimiljan Rasp, je spremenil tudi umetnostni obraz mengeških cerkva. Nov, italijansko šolani lepotni okus se ni več zadovoljeval s srednjeveškimi oblikami, zato je hotel te ali popolnoma odstraniti ali pa jih vsaj zamaskirati. Žrtev te umetnostne volje je postal tudi najvažnejši mengeški srednjeveški spo-

Mihael Stroj: Portret Mihaela Stareta

Mihael Stroj: Portret Staretove žene Marije

menik, župna cerkev. Njeno staro ladjo so podrli ter sezidali novo, s kapelami na južni in severni strani po vzoru ljubljanske stolnice ali kamniške župne in frančiškanske cerkve. Prezbitarij pa so le barokizirali: zazidali so mu gotska okna ter ustvarili kulisno vzhodno steno, na katero so verjetno že tedaj naslikali iluzionistično oltarno arhitekturo, pri čemer je utegnil sodelovati mengeški rojak slikar Franc Jelovšek. Seveda so bili novi tudi vsi stranski oltarji, ki so jih krasile slike Valentina Metzingerja.

Tudi cerkev v Loki je barok popolnoma prezidal ter ji dal novo notranjo opravo, med katero sta najdragocenejša velika kipa sv. Nikolaja in sv. Avgušтина v prezbitariju, ki ju je okoli leta 1730 izrezljala frančiškanska podobarska delavnica, ista, ki je prav tedaj izgotovila tudi oltarje za kamniško frančiškansko cerkev ter veliki oltar v Mekinjah.

Najlepši baročni spomenik pa je mengeška okolica dobila s prezidavo in poslikanjem podružne cerkve v Grobljah med leti 1741 in 1763. Plastično razgibana arhitektura, sestavljena iz centralne ladje in podolžnega prezbitarija ter poživiljena še z lopo ob zvoniku, je spremenjena znotraj v slikovito simfonijo iluzionističnih fresk na obokih ter lepih baročnih oltarjev. Freske je ustvaril Jelovškov čopič med leti 1759 in 1761, sliko sv. Mohorja in Fortunata v velikem oltarju pa Janez Potočnik leta 1823.

Tako se je torej Mengeš v XVIII. stoletju popolnoma vključil v umetnostni tok Ljubljane in Kamnika ter temu daroval celo enega vodilnih slikarjev slovenskega baroka, Franceta Jelovška, o čigar delu in pomenu pa bo spregovoril v naši knjigi poseben članek.

Naj dodamo še to, da je v baročnem času neka lokalna zidarska delavnica obogatila domačijski izraz mengeške okolice z vrsto poljskih znamenj stebričaste oblike s piramidno streho (znamenje pri Grobljah, pri Topolah itd.), ki pomenijo tanko pretehtan in estetsko nepogrešljiv naglas pokrajine.

S tem pa je bila umetnostna rast mengeškega okoliša zaključena, kajti novejši čas je njegovo umetnostno posest bolj osiromašil kot pa pomnožil. Edino pomembnejšo obogatitev pomenita portreta mengeškega veljaka in mecena Miha Stareta in njegove žene Marije, ki ju je z dokaj neizprosnim, čeprav še romantično pobarvanim realizmom ustvaril l. 1857 najboljši ljubljanski portretist Mihael Stroj. Stare je upodobljen kot ugleden, nekoliko bahav meščan (levo oko mu je že slepo), žena pa kot zajetna, odločna matrona z gorenjsko pečo na glavi. Proti sredi XIX. stoletja je naslikal novo kuliso velikega oltarja slikar Matevž Langus, Prešernov prijatelj, toda tudi ta je postala žrtev predelav, ki jih je na župni cerkvi izvršil začetek našega stoletja (leta 1907). Tedaj so v cerkvi odstranili stare oltarje — le Metzingerjeve slike so še ostale, pa še te je že poprej slabo preslikal Miha Kavka —, predrli zidove med kapelami ter po Vancašovem načrtu preoblikovali cerkveno fasado v neokusnem renesančnem slogu. Psevdogotski veliki oltar je izklesal Feliks Toman, kipe na njem pa Ivan Zajec ml. Vsa umetnostna dela so bila v rokah obrtniških mojstrov. Tako je na primer Marijin steber na trgu izklesal leta 1857 kamnosek Sirolli, po znamenjih srečujemo izdelke kamniškega podobarja Franca Tončiča, po oltarjih v Mengšu in v Loki pa slike Matija Koželja iz Kamnika.

Da pa se današnji Mengeš spet zaveda kulturnih nalog, ki mu jih narekuje sedanji čas in da skuša te reševati tudi na umetnostno zrelem nivoju, nam priča spomenik talcem, ki ga je ustvaril kipar Jaka Savinšek in za katerega velja, da spada med najlepše in najprepričljivejše figuralne spomenike žrtvam druge svetovne vojne na Slovenskem. Želeti bi bilo le, da bi Mengšani z isto resnostjo in s pomočjo kvalitetnega arhitekta uredili regulacijski problem trga, pa pri tem pietetno ohranili vse zgodovinske priče svoje kulturne preteklosti.

Emilijan Cevc

Podroben opis umetnostnih spomenikov Mengša in okolice najdeš v topografiji: F. Stelè, Politični okraj Kamnik, Ljubljana, 1928.

GOSPODARSKI ORIS

Mengeš se je raztegnil na robu obširne ravnine, ki je po kraju dobila ime Mengeško polje. V preteklosti mu je dajalo gospodarski temelj kmetijstvo, a ker polje ni preveč rodovitno, so morale kmetijstvo podpreti še druge gospodarske dejavnosti, zlasti obrt in industrija, ki sta predelovali domače surovine: glino, slamo, lan, ječmen itd. V razvoju kraja je imela važno vlogo prometna lega. Že v rimski dobi je najbrž skozi Mengeš peljala cesta, ki je vezala Podonavje z rimskim imperijem. V srednjem veku se je razvil živahen promet po cesti, ki je peljala skozi Kamnik na Štajersko stran. Z zgraditvijo ceste Dunaj—Trst (1720—1728) se je našim prednikom odprl nov vir zaslužka: prevažanje tovorov po »cesarski cesti«. Marsikateri Mengšan v preprostem kmečkem jopiču in s kučmo na glavi je s »furmanstvom« obogatel. Mengeš je bil okoli leta 1800 ena najimenoitnejših vasi na Kranjskem in je že tedaj štel okoli 200 hiš. Blaginje tudi francoska okupacija ni uničila, ampak jo je še povečala. V letih 1814—1817 so slabe letine izredno prizadele prebivalstvo, saj je nekaj ljudi celo od lakote umrlo. Leta 1834 je velik požar upepelil večino hiš. Po požaru se je dvignil še lepši Mengeš. Lesene bajte so izginile, slamo na strehi je zamenjala opeka. Vendar je mnogo družin tedaj obubožalo in je njihovo premoženje prišlo v roke tujcem, ki so se kaj pridno jeli naseljevati v Mengšu. Tujci so prinesli s seboj nove navade in obrti in tako je Mengeš v XIX. stoletju ali sad hudih požarov, ki so izbruhnili okoli dvajsetkrat, ali delo doseljenih prekanjenih tujcev (Trdina — Spomini).

Med doseljenimi tujci je v prejšnjem stoletju nedvomno imel najvažnejšo vlogo v mengeškem gospodarstvu Mihael Stare. Rodil se je leta 1790 v Strahinju pri Naklem. Šolo je obiskoval le 15 mesecev na Koroškem in se v tem času naučil nemškega jezika. Prve krajcarje si je prislužil s krošnjarstvom. V Mengeš je prišel kot prodajalec blaga. Med francosko zasedbo je s špekulacijami in tihotapstvom obogatel. Na Štajersko je nosil bankovce ter jih tam prodajal. S pretkanostjo si je kmalu pridobil toliko premoženja, da

je v Mengšu kupil hišo, ki je zaradi njegovega prejšnjega poklica dobila domače ime »Pri kramarju«. Pozneje je kupil tudi oba mengeška gradova, Gasperinijevega in Ravbarjevega. V nekaj letih ju je zapuščena in zanemarjena tako popravil, da sta spadala med najbolj cvetoče gradove na Slovenskem. Vso Gobavico je dal prekopati in posaditi z drevjem. Svoja posestva je izboljšal, zasadil je mnogo sadnega drevja in uredil zelenjadni vrt. Poskusil je celo z vinogradom, a so mu dolgoprstneži pri kraji grozdja uničili trsje. Sezidal je pivovarno, ki je bila ena prvih na Kranjskem. Po požaru 1834. leta je postavil tudi opekarno in je v Mengšu svojo hišo prvi pokril z opeko. Skupaj z drugimi podjetniki je v Ljubljani zidal železniško postajo (1847—1849) in mogočno poslopje Prisilne delavnice, v Kamniku pa smodnišnico (1853—1854). Jemal je v zakup tudi mitnice in kupčeval z zemljišči velike graščinske posesti ter jih po parcelah odprodajal. V letih 1850—1860 je z dvema družabnikoma prevzel odkup užitnin in mitnin po Kranjskem in južnem Štajerskem, nekaj časa tudi v Pragi in Linzu. Imel je v zakupu celo tržnice na največjem dunajskem trgu. Leta 1870 je kupil še graščino Kolovec pri Rovah.

Mihael Stare je bil tipičen predstavnik zgodnjega kapitalizma na Slovenskem. Nekaj časa je bil tudi mengeški župan, po njegovem prizadevanju je občina dobila 6 sejmov na leto, katerih dohodki so pokrivali večinoma vse občinske stroške. Občini je nabavil dve brizgalni, ki sta bili za tisti čas kaj redki in imenitni napravi. Umrl je 15. maja 1872. Zapustil je več sinov, izmed katerih je Janez prevzel pivovarno, Miško Ravbarjev grad, Anton Gasperinijev grad, Feliks pa Kolovski grad (Trdina — Spomini).

Omenimo naj še drugega priseljenca, usnjarja Andreja Daniča, ki je prišel iz Velesovega. Bil je izvrsten obrtnik. Po njem je zaslovelo mengeško usnje daleč po deželi in je našlo celo na ljubljanskih sejmiših številne kupce. V Mengšu si je kupil gradiček in z njim dobil pod svojo oblast nekaj podložnih kmetov. Leta 1848, ko je nastopila zemljiška odveza, ni zahteval od svojih podložnikov nobene odškodnine. Gosposka ga je hotela menda kaznovati, češ da s tem ščuje in pohušuje podložnike drugih gradov. Z odpadki svoje usnjarne je izboljšal polje, da je postalo najplodnejše v vsej okolici.

Poleg domačih gospodarstvenikov so v preteklem stoletju preobrazali zunanje lice Mengša tudi tujci — Tirolci. Asimilirali se pri nas niso in danes ni pri nas sledu za njimi.

Z razvojem industrije in obrti se je Mengeš tako dvignil, da je bil leta 1867 povzdignjen v trg. Nudila se mu je lepa priložnost,

da se v svojem razvoju še bolj povzpne. Toda nadaljnji gospodarski razvoj so jeli dušiti nespametni krajevni oblastniki, ki so se branili vsega naprednega, zlasti tovarn in železnice. Bali so se, da bi zmanjkalo hlapcev in dekel, če bi se razvijala industrija; bali so se naraščanja delavskega sloja, ker bi jim utegnil omajati politične položaje. Za železnico je bilo škoda žrtvovati nekaj njiv in kozolcev, ki so stali na nesrečo prav tam, kjer je bila zamišljena proga. Župana Janeza Levca so imele na vajetih ženske svetovalke in gostilničarji, ki so se bali, da ne bodo več toliko stočili, če na cesti skozi Mengeš ne bo več toliko voznikov. Občinski odbor se je tedaj odločil, da ne bo kupil deležev, ki bi jih moral, če naj bi železnica stekla skozi Mengeš. Lepe priložnosti pa niso zamudili Domžalci in nova proga se je Mengšu daleč izognila. Kratkovidnim gostilničarjem kar ni šlo v glavo, da je cestni promet vseeno upadel, odkar je stekla nova železnica iz Ljubljane v Kamnik. Ne le, da so se nekdanji mengeški oblastniki upirali graditvi industrije, bilo jim je tudi po volji, da se je demontirala in selila drugam. Ob finančnem zlomu pivovarne niso napravili ničesar, da bi jo rešili in omogočili lepemu številu mengeškega delavstva zaslužek doma. Staro geslo »Ne tovarn!« se je tako zakoreninilo, da si je tudi v stari Jugoslaviji industrija le stežka utirala pot. Prazno tovarno slamnikov je hotel kupiti Bata in začeti tako velikopotezno graditi kombinat gumija in obutve, kot mu je to uspelo pozneje v Borovem. Mengeški občinski odbor je njegovo ponudbo odbil. Ob takšni gospodarski politiki se Mengeš razumljivo ni mogel razvijati, marveč je obstal in bil do nedavnega v marsičem na slabšem, kakor je bil v prejšnjem stoletju. V stari Jugoslaviji je moralo kakšnih 200 delavcev hoditi na delo izven kraja, obrtniki so si morali poiskati dela drugod, kmetje vnovčevati svoje pridelke drugam. Tudi nemška okupacija je doprinesla svoje, gospodarsko je kraj med vojno otrpnil.

Na novo je Mengeš zadihal šele v svobodi. Začela se je obnova porušenega, popravljjanje napak preteklosti in ustvarjanje novih, zdravih temeljev za prihodnost. Ljudska oblast je kot protiutež staremu geslu »Ne tovarn!«, ki je dušilo razvoj Mengša, postavilo novo, »Industrija je naša prihodnost!« Vsi obrati, ki so že obstajali pred vojno, delajo danes z večjo kapaciteto, v prazne prostore bivše slamnikarske tovarne pa se je naselilo največje industrijsko podjetje, kar jih ima Mengeš, Tovarna glasbil. Mengeška industrija zaposluje danes že nad 700 delavcev; okoli 50 % mengeškega delavstva pa hodi še vedno na delo drugam. Delavski razred je po številu daleč najmočnejši, kmečki že znatno zaostaja. Med kmetijami prevladujejo manjše posesti, ki ne morejo preživeti vseh družinskih

članov, zato odhajajo ti v industrijo, se vključujejo v obrt ali dopolnjujejo vire dohodkov z različnimi prevozi.

V občini Mengeš je bilo l. 1953 ustvarjenega v celotnem gospodarjenju približno 380 milijonov narodnega dohodka. Ta številka in stalno naraščajoča proizvodnja dajeta upanje, da bo Mengeš v prihodnosti nadomestil, kar je v preteklosti zamudil. Razvoj industrije bo omogočil tudi večji razmah ostalih gospodarskih področij. Kmetje bodo presežke svojih pridelkov lahko prodajali neposredno potrošnikom; obrt, ki dopolnjuje industrijo, ima z razvojem le-te in z zviševanjem življenjske ravni prebivalstva najugodnejše pogoje za razvoj.

Odsev gospodarskih uspehov je tudi dokaj razgibana komunalna dejavnost, v letih po osvoboditvi se zunanja podoba kraja spreminja iz leta v leto. Vendar stoji pred nami še kopica problemov, ki nujno terjajo rešitve. Za ublažitev stanovanjske stiske bodo morale tovarne začeti z načrtno gradnjo stanovanj za delavstvo. Neodločljiv problem je zgraditev nove šolske stavbe, ker živijo gimnazija, vaješka in osnovna šola v tako utesnjenih prostorih, da trpijo učni uspehi. Zgraditi bo treba vodovod, urediti kanalizacijo in ceste. Potrebne so športne naprave, nasadi in turistični objekti, predvsem pa mora Mengeš dobiti dobro premišljen urbanistični načrt.

Obrt in industrija

Dejali smo že, da so si Mengšani zaradi ne najbolj ugodnih pogojev za intenzivno kmetijstvo že zgodaj iskali vire dohodkov tudi drugod: v obrti, pri prevozništvu in v industriji. Zaradi pčle rodovitnosti zemlje je bil menceški kmet prisiljen, da si je postrani kaj zaslužil z domačo obrtjo. Nagrada za pridnost je bila tu večja kakor pri kmečkem delu, pri katerem je moral podložnik od uspehov svojega dela in pridnosti dajati zemljiški gosposki desetino in druge dajatve, medtem ko je dobiček od obrtnega dela vtaknil neokrnjen v svoj žep.

Prva obrt ima svojega prednika v domači obrti, ki je bila včasih za cele družine in vasi rešitev iz najhujših stisk. V Mengšu in okolici (Komenda, Mlaka) je v Valvasorjevem času cvetela lončarska obrt. Izdelki so bili dobre kakovosti, čeprav izdelani na prav preprost način. Sčasoma je ta obrt v Mengšu jela usihati, ker jo je verjetno izpodrinila za Mengeš še bolj kot lončarstvo značilna domača obrt — pletenje slamninarskih kit in izdelovanje slamninkov. Stara domača obrt je bilo tudi izdelovanje domačega platna. Do srede XIX. stoletja se je po prostranem menceškem polju

Sedanji občinski ljudski odbor Mengeš s predsednikom Ivanom Vidalijem

v velikih površinah zibal očem prijazni lan, iz katerega so stari Mengšani tkali platno. Ženske in otroci so večinoma predli, moški pa tkali. Pozimi so vstajali že ob petih in vstrajali pri delu do polnoči. Da so si krajšali dolge zimske večere, so se dekleta zbirala k delu zdaj v tej, zdaj v oni hiši, fantje pa so prihajali na prejo. Tu so peli, si pravili pripovedke in smešnice ter brali slovenske povesti, obenem pa pridno delali. Splošni gospodarski razvoj v zadnjih 100 letih je izpodrinil prejo, tkanje in šivanje domačih platnenih oblek.

Obrt so zelo pospeševali Francozi, ko so zasedli naše kraje in ustanovili Ilirske province. Prej utesnjena v cehe, se je v času njihovega vladanja začela obrt svobodno širiti. V stremljenju, da znižajo cene obrtnim proizvodom, so Francozi pustili vsakomur, da se je ukvarjal s poljubno obrtjo, če je le plačal obrtni davek. V Mengšu se je poleg obrti, ki jih je narekovala krajevna potreba, razvilo v prvi polovici XIX. stoletja v večjem obsegu slarnikarstvo, mesarstvo in usnjarstvo. Ker je slarnikarstvo v Mengšu zavzelo tako velik razmah, velja o njem zapisati kaj več.

V naše kraje je slarnikarstvo zanesel neznan Ihanec, ki je kot avstrijski vojak služil v italijanski Florenci. Tam je spoznal to obrt,

ki se ji je z novo modo — pri angleških gospeh so namreč prišli v modo slamniki — obljubljala lepa prihodnost. Ko se je vrnil v domači kraj, je začel plesti kite in izdelovati slamnike. Sprva je svojo umetnost ljubosumno skrival, toda slednjič je le predrila med ljudi in se iz Ihana hitro razširila v Domžale, Trzin in Mengeš. V Mengšu se je nove obrti prijala med prvimi Baronova hiša, kite pa so začeli plesti skoraj po vseh hišah. Slamnike so prodajali tja na Štajersko in Koroško, čez strmi Kozjak in Ljubelj so v cizah prevažali svoje blago. Korošice so kaj rade nosile mungeške slamnike; ker so jih z ruto prevezovale čez glavo, so imeli mungeški slamnikarji zanje posebne modele. Kite za slamnike je pletlo po Mengšu staro in mlado in si s pridnostjo služilo lepe denarje. Jeseni, ko je zastalo delo na polju, so začeli s pletenjem kit. Otroci so si morali kupovati obleko in obutev izključno s prihranki od pletenja kit. Pletenje ni šlo preveč hitro od rok, ker je bilo treba še prej, ko se je začelo plesti slamo dobro okošati, izbrati, okolenčati (odločiti jo od stebelvih kolenc), potem šele je bila godna za spletanje v kite. Tri bilke vprek položene, ločene v sredi s četrto, je bilo treba neprestano prelagati in kolebati, da se je moral človek respošteno naveličati, preden je spletel kito srednje dolžine, to je 25 metrov, za kar je bilo treba slamne bilke zaviti nič manj kot petindvajset tisočkrat. Uren človek je spletel največ dve kiti na dan, za izkupiček je lahko kupil na primer 1 kg mesa. Finejša kita iz tanjše slame, kakor tudi pisana kita, sestavljena iz raznobarvne slame, ni šla tako hitro od rok. Slamo so belili na preprost način — z žveplanjem. V večji zaboj so naložili slamo, postavili v sredo lonec z žerjavico, vsuli nanjo žvepleni prah in zaboj pokrili. Čez čas je prej rumena slama postala lepo bela. Pri pletenju kit je zlasti mladina rada tekmovala, kdo bo v določenem času več napletel ali komu bo uspelo splesti enakomernejšo kito.

Kite in slamnike so Mengšanom razpečavali po svetu Tirolci, med prvimi neki Mellitzer, ki je pozneje sezidal v Mengšu tovarno slamnikov. Sredi preteklega stoletja je tehnika dala človeštvu vedno več novih strojev, ročno delo je bilo potisnjeno v ozadje, industrija je začela izpodrivati malo obrt. Slovenski obrtnik se je sicer seznanil z napredkom, toda ker je težko dobil potrebne kredite, da bi kupil stroje, je moral kloniti pred tujim podjetnikom, kateremu je državna oblast stala ob strani, ker je bil nosilec nemštva. Slovenski človek je moral svoje moči in znanje izročiti tujcu.

Tirolci so začeli z industrijsko proizvodnjo slamnikov. Mengeš jim je bil za njihove načrte kaj po volji. Imel je za tiste čase dokaj prometno lego in dovolj cenene delovne sile, ki je imela že tradi-

Upravno poslopje občinskega ljudskega odbora

cijo v slamnikarstvu. Začeli so graditi prvo tovarno (1870—1875) na mestu, kjer je stala Trdinova rojstna hiša. Nadaljnjih tovarn tedanji mengeški veljaki niso pustili zidati. Zato so se Tirolci odločili za graditev novih tovarn v Domžalah, kjer so razvili močno slamnikarsko industrijo. V mengeški tovarni slamnikov je bilo v sezoni zaposlenih do 160 ljudi, po hišah pa so še vedno pletli kite za tovarno. Tovarnarjev dobiček je bil odvisen od višjih ali nižjih cen kit. Da bi svoje izdelke lahko ceneje prodajal, je zbijal cene kitam, ceno pa so zniževali tudi prekupčevalci, ki so po vaseh nakupovali kite. Pridna šivalka je v tovarni izgotovila do 30 slamnikov dnevno. Sešit slamnik je dobil končno obliko v hidravlični stiskalnici. Na prelomu stoletja je prišlo v navado tudi prostoročno pletenje slamnikov, ne iz kit, temveč iz gole slame. Na lesenem vzorcu se ovija slama od zasnutka do končne oblike. Delo je zelo zamudno in je mogoče narediti v enem dnevu le dva slamnika. Preprosti slamniki iz debelejših domačih kit so bili zelo poceni, boljši, iz tujih kit pa so bili dvakrat do trikrat dražji.

Stare mengeške šivalke, ki so iz domače slamnikarske tovarne zašle daleč v svet, pripovedujejo:

»Slamnike smo se naučile šivati pri Tirolcih, ki so imeli v Mengšu tovarno. Zaslužile smo slabo in privoščili so nam le navadno delo. Za predelavke so nastavljali ženske iz svojih krajev, s Tirolskega. Tujci so nas gledali zviška, bogateli pa so iz naših žaljev. Ker je bilo v prejšnjih časih v navadi, da so mladi obrtniški pomočniki odhajali v »fremd«, je tudi nas zamikala tujina. Že pred letom 1900 smo jele zahajati na sezonsko delo v tovarne slamnikov po bivši avstroogrski monarhiji. Ker se je zunaj zaslužilo precej več kot doma, je naš zgled opogumil še marsikatero in odslej smo vsako jesen kot lastovke odhajale na tuje, spomladi pa smo se vračale domov. V tujini so nas radi najemali, ker smo se pri delu izkazale bolj pridne kot Nemke ali Čehinje. Delale smo od jutra do noči, zvečer pa smo na stanovanje jemale kite in na roko šivale začetke slamnikov, da je šlo drugi dan na strojih hitreje od rok. Dober glas o našem delu se je hitro širil, da so se tovarne začele potegovati za kranjske šivalke. Zgodilo se je, da so nas prišli prav v Mengeš snubit za neko tovarno v Breslavu. Da ne bi bilo zadržkov pri starših, ki v tistih časih niso radi puščali otrok po svetu, so nam preskrbeli stanovanje in hrano v nekem kloštru. Tisto leto nas je kar 80 deklet in žena odrinilo v Breslav. Vožnjo nam je plačala tovarna. Pusto nam ravno ni bilo po svetu, zdrave zabave smo si znale vedno poiskati. V tovarni smo dobro zaslužile, plačevali so nas na akord in v zlati valuti, me pa, nevedne, smo jo zamenjale za papirnati denar, da bi ga laže nosile domov, pri tem pa smo bile precej na škodi, kakor smo pozneje ugotovile. Naslednja leta so nas vabila tudi druga mesta na Češkem, Nemškem, Madžarskem, v Švici, Holandiji, Romuniji, da celo v Carigrad so nekatere zašle.«

V času med obema vojnama je zaradi težav z vizumi in devizami odhajanje na sezonsko delo v tujino ponehalo. Po drugi strani pa je domača industrija, ki je z leta v leto naraščala, pobrala vedno več delovne sile. Tudi slamnikarstvo je začelo hirati. Povojne meje so prerezale stare trgovske niti, visoke izvozne carine so dušile promet s tujino. Leta 1928 je mengeška slamnikarska tovarna ustavila proizvodnjo, nekaj desetlin ljudi je izgubilo zaslužek, obsežni prostori pa so stali neizkoriščeni prav do osvoboditve. Za domači trg so izdelovali slamnike samo še obrtniki in slamnikarska zadruga. Po osvoboditvi se je obdržalo samo še eno zasebno podjetje in Slamnikarska zadruga. Kraju bi bilo v prid, če bi se ta tradicionalna gospodarska panoga spet bolj razživela.

Čeprav je slamnikarska industrija imela v Mengšu najvidnejšo vlogo, vendar ni najstarejša. Častitljivo mesto pripada bivši Sta-

retovi pivovarni, katere začetek pade v leto 1818. Iz skromnih začetkov se je v 99 letih svojega obstoja podjetje razvilo do zavidljive višine. Mengeško pivo je bilo znano daleč čez slovenske meje in je bilo celo med Nemci in Avstrijci bolj priljubljeno kakor njihova domača piva. Izvrstno kakovost so mu dajali plzenski pivovarci, ki so kot strokovnjaki delali v pivovarni, češki hmelj in izvrstna voda, do katere so prišli po dolgem kopanju velikanskega, 36 m globokega vodnjaka. Pivovarna je imela sprva kaj primitiven pogon: gepelj z volovsko vprego. Z razvojem tehnike se je vol umaknil sili pare, ki je odslej vrtela mešalce v velikanskih sodih. Pa tudi parni stroj je bil le vmesna stopnja, ker je pivovarna leta 1903 predelala star mlin v Mlinščici pri Preserjah v elektrarno in obrat opremila z električnimi stroji. Pivovarna je na višku svojega razvoja zaposlovala do 50 delavcev, v poletnih sezonah pa še več. V hlevih so redili večje število volov z odpadki ječmena, z voli so tudi razvažali pivo po Gorenjskem, Štajerskem in po ljubljanski okolici. Češki hmelj je pozneje zamenjal domači iz Savinjske doline, nekaj pa so ga sejali tudi v Mengšu. Ker v gospodarnosti nasledniki niso dosegali svojega ustanovitelja Mihaela Stareta, je pivovarna začela iti rakovo pot. Preobsežne gradnje, zlasti pa težavno kopanje vodnjaka, so pripeljale podjetje v denarne težave. Med prvo svetovno vojno je pivovarna zašla v brezizhoden položaj, ker ji je primanjkovalo surovin, zlasti ječmena; bila pa je tudi zapostavljena, ker ni bila za vojno važno podjetje. Ljudska posojilnica v Ljubljani, v katere lastništvo je tovarna prišla zaradi dolgov, je iztrgala Mengšu staro industrijsko podjetje in dala priložnost njenemu tekmeču — ljubljanski pivovarni Union — da se je okoristil z njenim inventarjem. Selitev strojev in opreme se je začela leta 1917. Pivovarni torej ni bilo usojeno, da bi naslednje leto dočakala svojo stoletnico. Ostalo je prazno zidovje, dokler niso našla po prvi svetovni vojni v njem streho tri podjetja: tovarna kvasa, trakov in parketov.

Z industrijo torej Mengeš v preteklosti ni imel sreče, preusmeritev razpoložljive delovne sile v obrtno dejavnost je bila zato nujna. Listanje po starih obrtnih kronikah kaže, da skoraj ni obrti, ki ne bi bila v Mengšu zastopana. Nekatero med njimi, kakor krznarstvo, usnjarstvo, lončarstvo, ščetarstvo, žganjekuha, rezbarstvo, klobučarstvo so izumrle, druge pa so zlasti v obdobju med obema vojnama se tako močno razvile, da daleč presegajo okvir krajevnih potreb. Med starejšimi obrtnimi delavnicami, ki so se uveljavile, so vredne omembe: Riharjeva usnjarija, Trdinovo kamnoseštvo (to obrt je v Mengeš zanesel Italijan Tomaž Sirola), Vida-

lijevo mizarstvo, ki je izdelovalo zlasti krste za velik del Gorenjske, Jankovičeva ključavničarska delavnica, Perova, Mencingerjeva in Flajšmanova kovačija, Jelenova pečarija, Jančigajevo kolarstvo, kamor so že sredi prejšnjega stoletja prihajali na pomočniške izpite vajenci iz Ljubljane in okolice, Koščevo tesarstvo v Pristavi, Gregorčevo gradbeno podjetje in prva kranjska kartonažna tovarna Reš-Ropret v Pristavi.

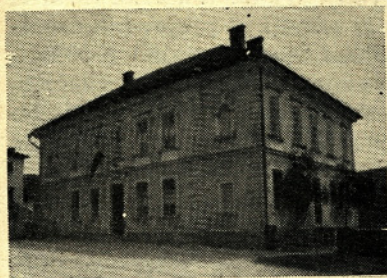
Omenili smo že mesarstvo, ki se je v prvi polovici XIX. stoletja zelo razširilo v Velikem Mengšu, pozneje pa je prešlo v Trzin, kjer je zavzelo še večji obseg. S tolikim številom gostiln, kakor jih je bilo v Mengšu, bi se težko še kateri kraj na Gorenjskem ponašal: nič manj kakor v 25 hišah so se točile alkoholne pijače. Ena najstarejših in najznamenitejših gostiln je bila Kramarjeva v pivovarni, kamor so radi zahajali ljubljanski pivci in je, po pripovedovanju starih Mengšanov, pogosto stalo na dvorišču do 20 kočij. V njej so se ustavljali tudi številni potniki, dokler se je promet iz Ljubljane v Kamnik še razvijal po cesti skozi Mengeš. Ta promet je bil precej živahen, zato je tudi razumljiva tolikšna gostilniška podjetnost pri Mengšanih. Tudi med Mengšani je bilo precej prevoznikov, ki so vozili po tržaško-dunajski cesti ali pa prevažali smodnik iz kamniške smodnišnice v ljubljanski arzenal.

Starejša obrt je bila večinoma ročna. Po elektrifikaciji Mengša so obrtniki začeli opremljati svoje delavnice s stroji, ki so proizvodnjo zelo povečali, pocenili izdelke in že tako živahno obrt še bolj razmahnili. Danes je v občini 83 zasebnih obrtnih obratov, v katerih je zaposlenih 211 delovnih moči. Najmočnejše je zastopana mizarska obrt z 11 obrati in 48 zaposlenimi. Sledijo krojači z osmimi obrati in 17 zaposlenimi, čevljarji z osmimi obrati in dvanajstimi zaposlenimi, kolarji s šestimi obrati in sedemnajstimi zaposlenimi, kovači s šestimi obrati in šestnajstimi zaposlenimi, pečarji s petimi obrati in petimi zaposlenimi, ključavničarji s štirimi obrati in enajstimi zaposlenimi, brivci s štirimi obrati in šestimi zaposlenimi, sedlarji s tremi obrati in sedmimi zaposlenimi, nadalje so z dvema obratoma zastopani vodovodna inštalacija, zidarstvo, soboslikarstvo, sodarstvo, šiviljstvo in mlinarstvo. Po en obrat pa imajo strojno ključavničarstvo, mehanična in avtomehanična obrt, kleparstvo, tesarstvo, lesna galanterija, izdelovanje rolet, izdelovanje lesenih glasbil, žaga in mlin, tapetništvo, tekstilna galanterija, slamnkarstvo, pekarija, mesarija, vrtnarstvo in ličarstvo.

V državni sektor so vključeni štirje obrati z 20 zaposlenimi: kamnoseštvo s tremi zaposlenimi, mizarstvo z 11 zaposlenimi, pekarija z dvema zaposlenima in mesarija s štirimi zaposlenimi.

Zadružni sektor vključuje električno strojno zadrugo s tremi zaposlenimi in slamnikarsko zadrugo s šestimi zaposlenimi.

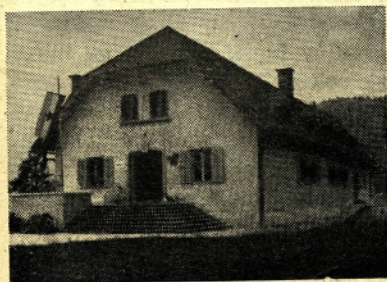
V letu 1953 je obrtna dejavnost v mengeški občini ustvarila 83 milijonov narodnega dohodka (65 % zasebni obrtniki in 35 % socialistični sektor), kar pomeni 22 % celotnega narodnega dohodka v lanskem letu.

Nižja gimnazija

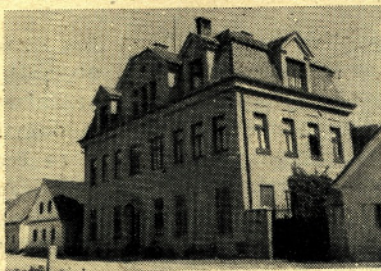
Planinska koča na Gobavici

Zdravstveni dom dr. Tineta Zajca

Gasilski dom Mengeš

Dom onemoglih

Druga svetovna vojna in posledice okupacije so tudi obrt precej oslabilе, zlasti pa se je zmanjšal pritok mladih obrtnikov. Nekatere stroke izumirajo (slamnikarstvo) ali pa so prišle v zelo kritičen položaj, ker nimajo dovolj dotoka (gradbena obrt). Kraj pogrеša naslednje obrti: elektroinštalatersko, dimnikarsko, urarsko, brusaršo, pletiljsko, avtoprevozniško in vsaj še dve šivilji.

Poleg že omenjenih industrijskih podjetij (slamnikarska tovarna in pivovarna) se je v Mengšu že zgodaj razvila iz preprostih začetkov tudi opekarna. Ustanovil jo je Mihael Stare po velikem požaru leta 1834. Do leta 1910, ko je bil obrat mehaniziran in preurejen, so žgali opeko v navadnih poljskih pečeh italijanski delavci. Po nacionalizaciji v letu 1948 je podjetje dobilo najmodernejše stroje in je zelo dvignilo kakovost in količino proizvodov.

Vsa naslednja industrija v Mengšu je nastala ali med obema vojnama ali po osvoboditvi. Parna žaga in tovarna parketov je dobila prostore v bivši pivovarni in zaposlila do 20 delavcev. Prav tam sta našli svoje prostore tovarna kvasa in tovarna trakov, ki sta zaposlili do 30 delavcev. V desetletju pred drugo svetovno vojno sta nastali še tovarna filca in tovarna zdravil. Tudi pečarstvo je že pred vojno dobivalo industrijski značaj.

Pravcati razmah je, kot povsod, tudi v Mengšu doživela industrija po osvoboditvi, ko je iz zasebnih rok prišla v roke delovnega ljudstva. Vse obstoječe tovarne so povečale svojo zmogljivost, obenem pa je dobil Mengeš novo tovarno, ki se je po številu zaposlenih uvrstila na prvo mesto. Po 18 letih razpadanja obsežnih poslopij bivše slamnikarske tovarne se je leta 1946 vselila vanje tovarna glasbil. Podjetje opravlja pionirsko delo v svoji stroki pri nas, zato mu primanjkuje izkušenih kadrov, ustreznih strojev in materiala. Kljub naštetim težavam se tovarna zadovoljivo razvija in zaposluje danes že več kakor 250 delavcev ter daje na trg lepo število glasbenih instrumentov. Tovarna je edino večje podjetje te vrste v Jugoslaviji.

Najlepšo perspektivo za prihodnost ima kemično-farmaceutsko podjetje »Lek«, ki se razrašča sredi polja ob cesti Mengeš—Preserje. Zgradilo je velike objekte, prešlo začetne težave in je danes že visoko rentabilno. Svoje izdelke pošilja na domači in tuji trg. Nezadržan razvoj mengeškega obrata, ki je za sedaj še podružnica ljubljanskega, narekuje potrebo, da se ljubljanski matični obrat preseli v Mengeš. V kratkem bo tovarna začela graditi tri obsežna stanovanjska poslopja in industrijski tir do postaje v Jaršah.

Tovarna trakov zaposluje 65 ljudi. S centralizacijo sorodne industrije je obrat znatno povečal predvojni obseg. Po kakovosti tek-

muje z vsemi podjetji te vrste pri nas, glede količine pa se mora omejevat zaradi zastarelih strojev. Delovni kolektiv, ki ga odlikuje izredna volja za napredek proizvodnje, obnavlja in modernizira strojne naprave, delno z nakupi v domačih strojnih tovarnah, delno s popravili in s samostojno izdelavo strojev v domači obratni delavnici. Delavski in upravni svet vzorno vodita obrat in skrbita, da se dobiček pravilno usmerja v reprodukcijo. Podjetje bi moralo dobiti nove prostore, ki bi bolj ustrezali sodobnim delovnim pogojem.

Podjetje »Peč« je nastalo iz nacionaliziranih zasebnih pečarskih obratov, ki so se združili in začeli z industrijsko proizvodnjo kaminov, peči in obložnih ploščic. Sedaj je še v sestavu keramičnokemične industrije, ki ima svoj sedež v Kamniku, a bi bolje uspevalo, če bi se podjetje osamosvojilo. Združitev z nesorodno kemično industrijo zavira razvoj in samoiniciativnost podjetja.

Tovarna filca je po osvoboditvi vložila velike investicije v izgradnjo lastnih prostorov, ker najeti prostori, v katerih je doslej delala, niso bili primerni. V kratkem času so se v bližini starih delavnic dvignile mogočne stavbe, v katerih bodo delavci delali pod neprimerno ugodnejšimi pogoji, proizvodnja pa se bo lahko občutno dvignila.

Tovarna kvasa je zamenjala parni pogon z električnim, kar znatno pocenjuje proizvodne stroške. Spada med najboljše urejene tovrstne obrate pri nas.

Razvoj mengeške industrije je v letih po osvoboditvi v materialnem pogledu napravil večji vzpon kot vsa prejšnja leta. Popolnoma pa se je spremenil položaj delavcev, ki so prevzeli gospodarjenje s podjetji v svoje roke. Pri upravljanju podjetij dajejo pobudo za pravilen odnos podjetja do skupnosti in nadaljnji razvoj proizvodnje.

V Mengšu je industrija v letu 1953 ustvarila 65 % vsega narodnega dohodka.

Kmetijstvo

V občini Mengeš je 5 ha manj kot 30 km² zemeljske površine, od tega je 1700 ha obdelovalne zemlje. Lega in vrsta zemeljskih plasti je kaj različna, ker je zemlja dobivala svoje obličje ob delovanju ledenika, ki je v predzgodovinski dobi drsel s kamniških planin. Kriško polje, Drnovo, Topole in del jarškega polja ima prav plitvo peščenoilovnato zemljo z gramozno podlago. Tanka vrhnja plast prsti je nastala iz blatne vode, ki je zalivala prod. Koder je ležal prod v vzvišenejših plasteh, je blatna voda te vzpetine obšla in ostala so »klečeta« — pasovi proda, ki so prav značilni za imeno-

vana polja. Tudi Mengšani, naši predniki, so posegli v preobražanje tega kompleksa zemlje. Z velikim naporom so trebili njive kamenja in iz puste gmajne ustvarjali rodovitno polje. Drnovsko polje je gosto prepreženo z grobljami, ki so nastajale na mejah parcel iz kamenja, pobranega na polju. Na njive so vozili mnogo blata, gnoja in komposta, da bi pomnožili humus v zemlji. Temu predelu so nevarne poletne suše in je vlaga tisti činitelj, ki določa hektarske donose.

Spodnji del občine — svet južno od Mengša — ima boljše obdelovalne površine z debelo plastjo ornice in so tudi hektarski donosi vseh kultur pri enaki obdelavi vedno za 30 do 50 % višji kot v severnem delu. V sušnih letih se ta razlika znatno poveča; leta 1952 je bil tu pridelek za 200 % boljši kot na Drnovem.

Obrobni pasovi pod hribom in na pobočjih so po večini ilovnati z laporno ali skalnato podlago.

Na plitvih tleh je močno izpiranje apna, na splošno pa manjka zemlji fosfora in dušika.

Ozemlje spada v območje alpskogorske klime z vplivi Jadranskega morja. Padavine so dokaj pogostne, letno jih pade okoli 1500 milimetrov. Največ padavin pade v jeseni in spomladi, pa tudi v juniju so prav pogostne. Jasnih dni je v letu malo, oblačnih skoraj polovico, megla pa se spusti okoli 150-krat v letu. Poletja so kratka in vetrovna, najmočnejši veter je burja.

Hudournik Pšata reže občinsko ozemlje po dolgem na dva dela. Ker so si strugo oblikovale vodne sile same, je dokaj nesmotrna, kolenasta in vijugasta; tvori mnogo tolmunov in kotlov. V sušnem vremenu zelo upade, spomladi, ob hudi odjugi pa postane velika in silovita. Ker ni mogla odvajati naraslih voda, je poplavljala vzporedno ležeče površine. Na ozemlju pod Trzinom je zamočvirjala velike površine. Pisatelj Trdina poroča, da je bila ena največjih povodnji v zgodovini Mengša spomladi leta 1839. Ledene plošče so zajezile vodo, da se je razlila po polju in vaseh. Zlasti je pred poplavami trpel spodnji konec Mengša, Pristava, Loka in Trzin, kjer je voda mnogokrat zalila tudi progó. Mengšani so se v preteklosti zelo trudili, da bi ukrotili Pšato. Uravnavali so strugo s kopanjem novih rokavov, ali to je malo zaleglo. Že v stari Avstriji in Jugoslaviji je oblast preučevala pereči problem, kako obvarovati velike površine rodovitne zemlje pred poplavami in zamočvirjenjem. Računi so vedno pokazali, da je ceneje izpeljati odvečne vode po kanalu — razbremenilniku čez polja, z izlivom v Mlinščico pri Járšah, kakor pa regulirati staro strugo. Na pobudo ministrstva za kmetijstvo in mestnega ljudskega odbora v Ljubljani so leta 1949

Prve volitve v krajevni narodnoosvobodilni odbor avgusta 1945

začeli z delom pri razbremenilniku. V grobem je delo končano in prvi sadovi že potrjujejo koristnost začetega dela. Prejšnja leta je na državnem posestvu »Pšata« v Depali vasi en hektar rodil le eno tono kisle krme, že v drugem letu melioracije pa so na isti površini pridelali po 1100 kg pšenice ali 2000 kg ovsa ali 20 ton krompirja. Na območju občine je zamočvirjen samo še svet jugozahodno od Pristave, delno po krivdi opekarne. Ta namreč načrpano vodo izpušča po zemeljskih površinah, ki nimajo odvoda in se zato zamočvirjajo. V Jabljah so že regulirali potok s stranskimi kanali do dobenske ceste. Podaljšek te regulacije bi bilo treba izpeljati do opekarne, ki bi odpadle vode kanalizirala v odvodni jarek. V glavni jarek naj bi se iztekali tudi stranski rokavi in odvajali vodo iz zamočvirjenega zemljišča. S takšno regulacijo bi v Pristavi izgubili še zadnja močvirja.

Čeprav je zemlja na mengeškem polju revna in vrača obdelovalcu za mnogo truda in znoja le pičel pridelek, so skušali Mengšani s pridnostjo nadomestiti, kar jim je narava skopo odmerila. Ko so jo odkupili od grajske gospode, so jeli s podvojeno silo obdelovati svoje polje. Pisatelj Trdina pripoveduje, da so se vsi Mengšani, tudi tisti, ki so se pečali z obrtjo ali kupčijo, najprej lotili kmečkega dela, čeprav so jim druge reči prinašale več. V XVIII. stoletju so opuščali trznino, začeli sejati deteljo, saditi krompir in zasajati sadno drevje. Drnovo je dajalo v prejšnjem stoletju najboljšo gorenjsko ajdo, da so jo prihajali kupovat za seme iz daljnih krajev. Koruzo so začeli saditi okoli leta 1848, vendar zaradi poletne vročine pri nas ne napravi tako lepih storžev kot drugod. Na Drnovem so poskusili sejati banaško pšenico, a se je že drugo leto sprevrgla

in izgubila prvotne lastnosti. Veliko so sejali ječmena, prosa, fižola, boba, leče, čičerke in cizare — zadnjih dveh danes še po imenu ne poznamo. Kruh so pekli le iz ajdove in ovsene moke, pšenični je bil na mizi le ob večjih praznikih. Krompir, ali kakor so mu tudi rekli »zemeljske hrušice«, so sprva le neradi sadili, ko pa so se privadili njegovemu dobremu okusu, je postal najljubša jed. Okoli leta 1845 ga je izpridila gniloba. Lanu so do srede XIX. stoletja sejali veliko, nato pa so ga opuščali. Ker je v mengeški okolici le malo travnikov in pašnikov, so že zgodaj začeli sejati deteljo. Nasadili so mnogo sadnega drevja; sadjarstvo je v Mengšu pospeševal Miha Stare, ki je sam nasadil okoli 1500 sadnih dreves (Trdina).

Danes izkazuje kataster v primerjavi s celotno površino zelo velik odstotek njiv — nad 30 %. Na prebivalca pride četrt ha njivske površine, na glavo goveda pa skoraj cel ha. Največje površine so posejane z žiti (v letu 1953 — 500 ha ali približno 50 % njivskih površin). Žitom sledijo vrtnine (25 %), nato krmske rastline (20 %), ostalo (5 %) so industrijske rastline, drevesnice itd. Izmed žit se seje največ pšenica, slede ji koruza, ječmen, oves, ajda, proso itd.

Kljub temu, da so skoraj vse orne površine na območju občine glede sestava zemlje prav povoljne za vzgojo žitaric, saj v rasti dosegajo višino žitaric v najboljšem žitorodnem okolišu države, zmanjšuje junijsko deževje, ki se prepgosto javlja v obliki opoldanskih neviht, hektarske donose. Ti dosegajo največkrat zaradi peganja in žitne rje komaj tretjino pričakovanega pridelka. V splošnem lahko ugotovimo, da napravi žitna rja več škode, kot jo napravita toča in suša. Klimatske nepravilnosti in po drugi strani majhne orne površine onemogočajo uspešno vzgojo žitaric. Zato bo rentabilneje sejati več krmskih rastlin za dvig zaostale živinoreje, žit pa sejati le toliko, kolikor je nujno za uspešen plodored, za preskrbo domačih družin in za nekaj prepotrebne slame. Državno posestvo poseje večje površine s semenskimi žiti, ker je povpraševanje po njihovih semenih precejšnje. Povprečni hektarski donosi žitaric znašajo pri pšenici od 700 do 1200 kg, pri rži 800 do 1300 kg, prav tako pri ječmenu, pri ovsu 600 do 1100 kg in pri koruzi 1000 do 1600 kg. Prve številke veljajo za plitvo zemljo (Drnovo, Topole, Mengeš), višje pa za globoko zemljo (Trzin, južni del Loke in Pristava). V državnem sektorju je komisijsko ugotovljeno, da so hektarski donosi zaradi pravilnega izvajanja agrotehničnih ukrepov povprečno za 50 % večji kakor v zasebnem sektorju. Ti podatki so vzeti za povprečje osmih let (1945 do 1952).

Ker v mengeški okolici primanjkuje sena, je treba pridelati več krmne za živino na polju. Hektarski donos pri deteljah znaša 3—4 t.

Med okopavinami je najvažnejši krompir, saj zavzema v prehrani eno prvih mest, obenem pa je izdatna krma za vse živali in važna industrijska surovina za izdelavo škroba. Lahka peščena zemlja mengeškega polja je zelo primerna za pridelovanje krompirja. V letu 1953 je bilo na območju občine posejanih s krompirjem okrog 200 ha. Hektarski donos je bil zaradi rje, ki je nastala zaradi prevelike moče, zelo nizek — 10 ton na ha, v boljših letinah se suče od 15 do 20 ton. Državno posestvo goji le semenski krompir, v letu 1953 je znašal donos 16,6 tone na ha.

Po zgledu državnega posestva opuščajo zasebni kmetje stari način sajenja krompirja pod brazdo in prehajajo na sajenje na orano polje, ki ga prej pognojijo in preorjejo. Podani so vsi pogoji, da to najdonosnejšo okopavino razširimo tako, da bo saditev zavzela eno četrtno vseh njivskih površin. Kdor ima več strokovne sposobnosti in veselja, naj se ukvarja s selekcijo krompirja za semensko vzgojo, za kar so pri nas ugodni pogoji in je za tako seme dovolj kupcev, izkupiček pa je tudi mnogo večji. Krompir je po vojni napadel koloradski hrošč. Ljudska oblast je organizirala množično zati-

Začetek dela za zadružni dom

Prostovoljno delo
za zadružni dom v Mengšu

ranje tega škodljivca, ki se je na naših poljih zelo razširil. Nekateri kmetovalci nikakor niso hoteli uvideti škodljivih posledic, ki bi jih prineslo nadaljnje razmnoževanje in niso prijavljali okuženih predelov. Zadnja leta škropi z uspehom ekipa državnega posestva vse njivske parcele, ki so zasajene s krompirjem.

Izmed ostalih krmnih rastlin oziroma vrtnin se v Mengšu pridelujejo za domačo potrebo pesa, repa, korenje, koleraba, čebula idr.

Uporaba umetnih gnojil se je po vojni sicer znatno povečala, vendar naši kmetje še ne znajo ekonomično gnojiti z njimi. Enostransko gnojenje je zelo v navadi, zato so stroški za umetna gnojila pogosto vrženi proč.

Državno posestvo pridelava v svoji vrtnariji 150 do 200 ton vrtno zelenjave. Vrtnarija se je ustanovila z nalogo, da intervenira na trgu pri znižanju cen povrtnine. Zasebni sektor je prej samovoljno postavljajl cene; ko pa so se odprle trgovine državnih posestev, je moral popustiti in so cene vrtnin občutno padle. V vrtnariji so hektarski donosi dva- do trikrat večji kakor na polju, obdelava pa zahteva več delovne sile. Poleg državnega posestva zalaga mengeške gospodinje s sadikami in drugo zelenjavo zasebno vrtnarstvo, ki si je s solidno postrežbo in dolgoletno tradicijo ustvarilo širok krog odjemalcev.

Za rejo živine je Mengšanom vedno primanjkovalo krme s travnikov, zato so že od nekdaj kupovali seno od Trzincev (Trdina). Na njivah so sejali precej detelje, sadili okopavine in krmili z ječmenovimi odpadki, ki jih je prodajala mengeška pivovarna. V Mengoš so prihajali kaj radi kupovat živino Italijani, za pitane vole, ki so jih v večjem številu redili z ječmenovimi odpadki v pivovarniških hlevih, pa so bili stalni kupci ljubljanski mesarji. Konje so redili solnograške, prašiče pa hrvaške pasme. Mladih prašičkov sami niso vzrejali, ampak so jih raje kupovali od Hrvatov, jih izpitali in zaklali. Stari Mengšani so radi čebelarili, ker je bilo na drnovskem polju dovolj ajde za čebelno pašo. Po letu 1840 je čebelarstvo jelo pešati (Trdina).

Leta 1953 je bilo na območju občine 264 konj, 1025 glav goveje živine, 828 prašičev, 64 ovac, 2905 kosov perutnine in 238 čebelnih panjev. Število konj pada, v enem letu se je zmanjšalo za 16 glav. Doma vzrede kmetovalci le neznatno število žrebet, v glavnem kupujejo konje na Hrvaškem. V primerjavi z govejo živino je število konj nadpovprečno visoko, ker se precej mengeških kmetov ukvarja z raznimi prevozi.

Pri goveji živini naletimo po hlevih na precej žalostno stanje, o kakšni enotnosti živine ni mogoče govoriti, saj redijo Mengšani

le malo goved čiste pasme, ampak prevladujejo križanci. Mlečnost je prav nizka, saj povprečje komaj presega 1000 litrov na leto, kar je občutno premalo. Prirastek na živi teži mlade živine je komaj 100 kg letno. Naša živina bo zmožna več proizvajati, če jo bomo bolj krmili. To dokazujejo posamezniki, ki dosegajo ob zadostnem in kakovostnem krmljenju tri- do štirikratno povprečje. Veliko krav je okuženih, ker jih pripuščajo k zakotnim bikom. Govedo je na takšni degenerirani stopnji, da v Mengšu za sedaj niti ni mogoče prirediti razstave goveje živine, na kateri bi naši živinorejci lahko videli, kakšno živino naj redijo in kako naj jo redijo, da jim bo donašala več dohodkov. Ker ima sivorjavo govedo najboljše proizvodne sposobnosti ter je po teži in velikosti najmočnejše, bo za naše razmere najdonosnejša pasma. Treba bo začeti s selekcijo in razširiti umetno o semenjevanje, da se bo sedanje stanje izboljšalo. V dobro živinorejcu in potrošniku bo, če se bo v Mengšu živinoreja kakovostno in količinsko dvignila. Z naraščanjem industrije se veča tudi krog potrošnikov, tako da bodo pridelovalci lahko vnovčili večje količine mleka in klavne živine.

Za uspešno sadjerejo nima severni del občine preveč ugodnih pogojev, ker niti tla niti lega nista najboljši zanj. Južni del s Trzinom ima vsaj talne pogoje dokaj boljše. Spričo tega so izkoriščene le ugodne in priprave lege okoli gospodarskih poslopij, na vrtovih ter delno na travnikih in med njivami. Strnjениh nasadov ni. V občini je bilo leta 1953 okoli 5600 jablan, ki so rodile 55 ton sadja, 1330 hrušk je dalo 11 ton sadja, 1000 sliv — 8 ton, 180 orehov — 1100 kg pridelka. Pri orehih pridelek ni stalen, ker ga rada vzame slana, drevesa pa uničuje zimska pozeba. Pridelek sadja je na splošno prenizek. V sadovnjakih je preveliko število sort, drevju se premalo gnoji, oskrba ni zadostna in v zadnjem času si je utrl pot v naše sadovnjake najhujši sadni škodljivec, kapar San José. Treba se bo temeljito spoprijeti z njim, stare pokveke izločiti iz sadovnjakov, zasajati mlado drevje in redno škropiti vse sadovnjake. Za mengeške razmere so od jablan najprimernejše sorte jonatan, porenški krivopecelj, boskopski kosmač, štajerski mošancgar, gorenjska voščenska in bobovec; pri hruškah pa: pastorovka, boskovka, kleržo in viljamovka. Večjega poudarka bi morali dati tudi obzidnemu drevju, ki ga danes v Mengšu skoraj popolnoma zapostavljajo.

V Mengšu je bilo po osvoboditvi zaplenjeno in razlašeno 484 ha zemlje, od tega 105 njiv, 129 ha travnikov, 236 ha gozdov, ostalo pa so vrtovi, pašniki, stavbišča in nerodovitna zemlja. Del zaplenjene zemlje sta dobila državno posestvo Pšata in dom onemoglih, drugi del se je razdelil med manjše posestnike, iz ostanka pa se je ustvaril

občinski sklad za stanovanjske parcele. Kmečki zadrugi se je nudila lepa priložnost, da bi iz sklada agrarne reforme uredila vzorno združno posestvo, ki bi bilo šola za napredno kmetijstvo, a ji to žal ni uspelo.

Zakon o zemljiškem skladu je prizadel troje gospodarstev, katerim se je vzelo 8,5 ha zemlje, po večini travnikov.

Gozdov je v mengeški občini 1255 ha (zasebni sektor 1004 ha, splošno ljudsko premoženje 251 ha). Zaloga lesne mase znaša 85.630 kub. metrov, povprečni letni prirastek je približno 2525 m³. Letno se izkorišča 2141 m³ (bor 758, smreka in jelka 761, hrast 158, bukev 464 m³). Lesna zaloga na hektarski površini znaša povprečno 70 m³, kar je precej pod povprečjem, zato je tudi letni prirastek lesne mase mnogo manjši, kakor bi lahko bil. Da se bo povečala lesna zaloga v gozdu in z njo bodoči prirastek, se bo sečnja omejevala. Na pripravnih rastiščih se bodo gojile hitro rastoče drevesne vrste (topola). Pogozdovanje se izvaja in pogozdene parcele se že izpopolnjujejo. Vnašajo se drevesne vrste: hrast, javor, jesen, gaber in iglavci, zlasti rdeči bor. V Mengšu je že pred vojno obstajala gozdna drevesnica in semenarna, ki je po osvoboditvi zavzela mnogo večji obseg. Proizvaja gozdne sadike ter sadike za parke in drevoredne nasade. Krije predvsem domače potrebe po pogozdovanju, morebitni presežki v določenih drevesnih vrstah se tudi izvažajo. Obdelovalna površina drevesnice je 4,3 ha. Gozdna semenarna je edino tovrstno podjetje pri nas. Proizvaja vse vrste gozdnega semena za potrebe gozdarstva in krije vse domače potrebe. Z devizami, ki jih podjetje dobi za izvožena semena, uvaža semena drugih drevesnih vrst. Z odkupovanjem storžev nudi podjetje nabiralcem dober zaslužek.

Kmetijsko posestvo »Pšata«, ki upravlja gozd na mengeškem hribu, izsekuje sedaj rastoče drevesne vrste, ker se je ugotovilo, da za smreko ni tu ustrežajočega rastišča. Obenem pogozduje po navodilih gozdarske fakultete v Ljubljani in gozdne semenarne v Mengšu sorte, ki ustrezajo prisojni dolomitni podlagi, to je listavce in rdeči bor.

Katastrski dohodek v kmetijstvu in gozdarstvu za leto 1953 je znašal v občini 56.524.410 din.

Alfonz Mihelčič

Viri:

Trdina: Spomini

Dr. Mal: Zgodovina slovenskega naroda

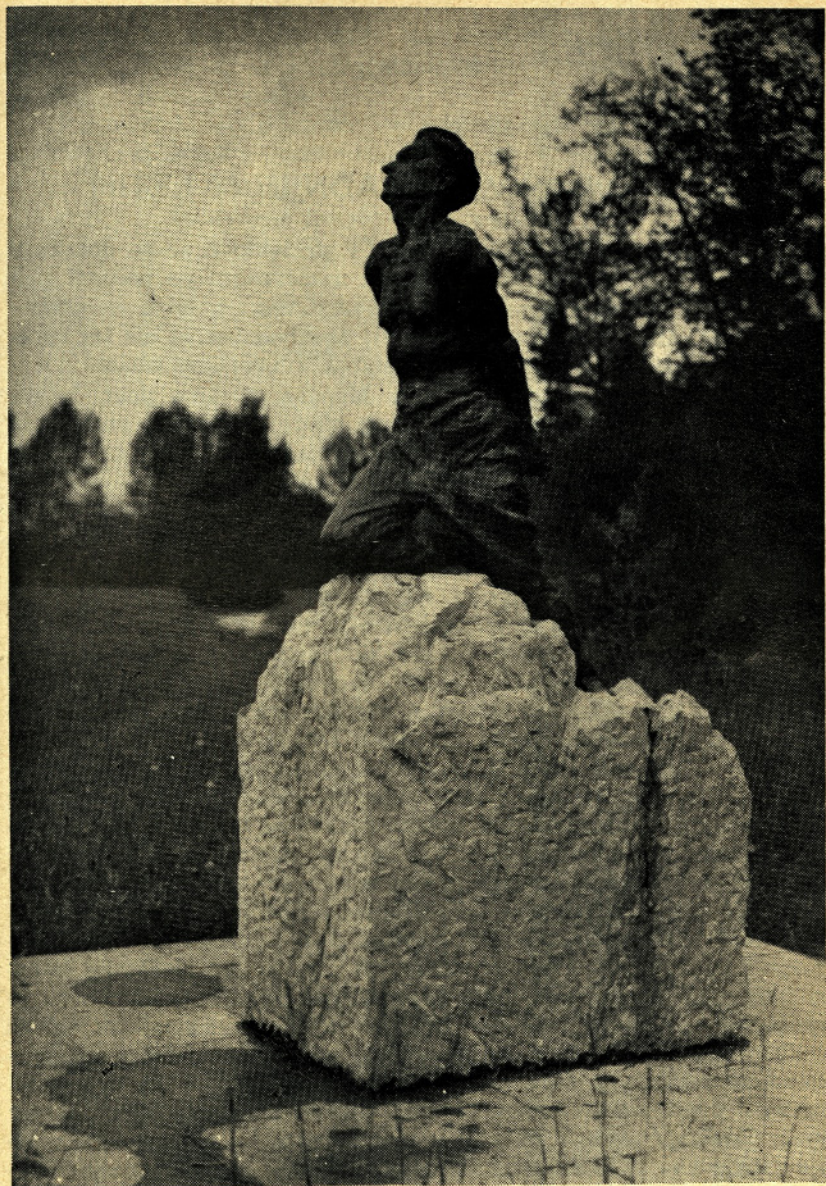
Krajevni leksikon Dravske banovine

Gospodarska razstava v Domžalah

Okrajni letopis Ljubljana okolica za leta 1953

Revija »Tovariš«: članek Gospodarski razvoj Mengša

Podatke sta prispevala tudi državno posestvo »Pšata« in semenarna v Mengšu

Spomenik talcem (delo J. Savinška)

RAZVOJ MENGŠA V ZADNJIH 80 LETIH

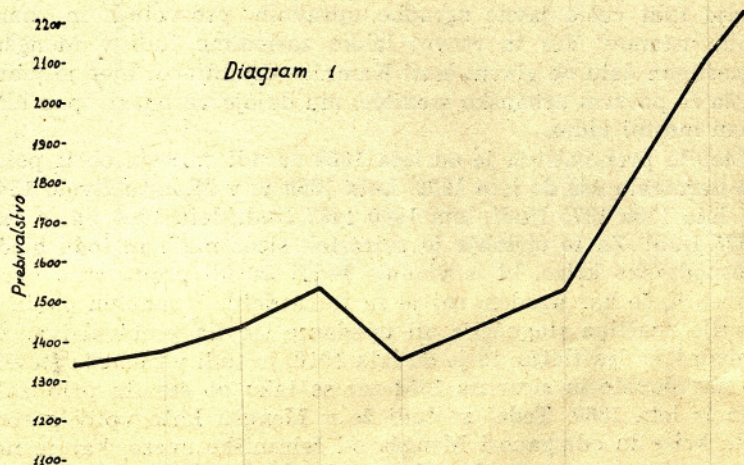
Razvoja in pomembnosti Mengša v preteklosti so se dotaknili že drugi avtorji. V pričujočem članku nameravam na podlagi priročnega statističnega gradiva o prebivalstvu, naselju in gospodarstvu nakazati glavne težnje v rasti prebivalstva in hiš ter spreminjanju poklicnega sestava prebivalstva v novejšem obdobju.

Za odločilen element v razvoju Mengša moramo prav gotovo šteti prometni položaj kraja, ki se je glede na razvoj prometnih sredstev v zadnjih 80 letih hitro spreminjal. Mengeš je ravninsko obcestno naselje. Leži ob glavni cesti, ki veže Kamnik z Ljubljano, od te se prav pri Mengšu odcepi cesta na Moste, kjer se priključi na glavno cestno zvezo med Kranjem in Kamnikom. Poleg tega se pri Mengšu odcepijo ceste lokalnega pomena na zahodu proti Šenkovemu turnu in Bukovici, na vzhodu pa je Mengeš povezan po mnogih kolovozih s številnimi naselji med Domžalami in Homcem. Iz prometne situacije vidimo, da so preko Mengša zvezana gospodarsko zelo pomembna središča Slovenije, da se vežejo kranjska in vsa gorenjska industrijska središča preko Mengša z Domžalami ter iz Kamnika preko Mengša z Ljubljano. Pred zgraditvijo železnice Ljubljana—Kamnik je večina tovarnega prometa odpadla na cesto Kamnik—Mengeš—Ljubljana. Po letu 1900 se je pomembnost Mengša in njegove obrti zaradi zgraditve železnice z ovinkom na Domžale močno zmanjšala. Ves tovarni promet se je v tej dobi prenesel na železnico, do tedaj še živahna obrtna dejavnost v Mengšu je začela pešati, odtrganost od železnice pa je zavrila za več desetletij tudi industrializacijo. Pri sosednih, ob železnici ležečih Domžalah zasledimo že v prvih desetletjih tega stoletja začetke industrializacije. V zadnjih letih pred drugo svetovno vojno se je obrtniško življenje ponovno oživilo, začeli so nastajati manjši industrijski obrati. Ti so se po vojni, ki pomeni za Mengeš v gospodarskem razvoju prelomnico, še povečali, poleg njih pa so nastali še novi večji obrati, kakor tovarni zdravil in glasbil. Novo smer gospodarskega razvoja na poti v industrializacijo je pospešilo uveljavljanje avtomobilskega tovarnega prometa, ki je ponovno aktiviral dobre mengeške cestne zveze. V novi dobi se je Mengeš

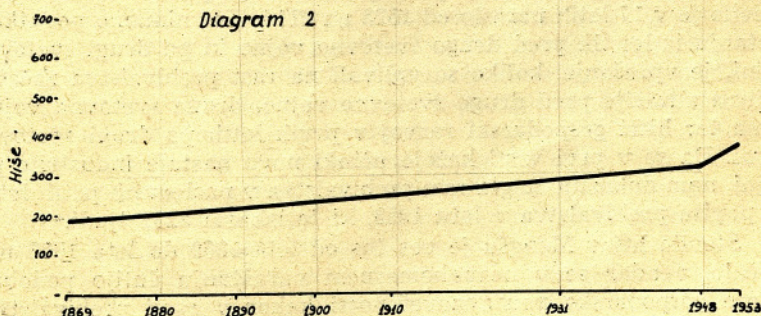
znatno povečal, s pozitivitvijo gradbene dejavnosti so zazidali še nezazidane prostore med Malim ter Velikim Mengšem in Pristavo. Vsa tri naselja so se v gospodarskem in naselbinskem pogledu združila v enotno naselje.

Pri večini večjih naselij se gospodarski razvoj kaže v rasti prebivalstva in hiš v posameznih razdobjih, kakor tudi v spremembi

*Rast absolutnega števila prebivalstva v Mengešu
med leti 1869 - 1953*

*Rast absolutnega števila hiš v Mengešu
med leti 1869 - 1953*

glede načina preživljanja prebivalstva. Če so v naselju gospodarske razmere ugodne, število prebivalstva narašča na račun industrije in obrti ter posredno s tem nastalih neagrarnih gospodarskih področij. Ker narašča število nekmečkega prebivalstva, se v tej zvezi spreminja tudi oblika naselja, saj potrebujeta obrt in industrija drugačne stavbe, kakor kmečki obrati. Razločujejo pa se tudi stanovanjske hiše nekmečkega prebivalstva od stanovanjskih hiš kmečkega prebivalstva.

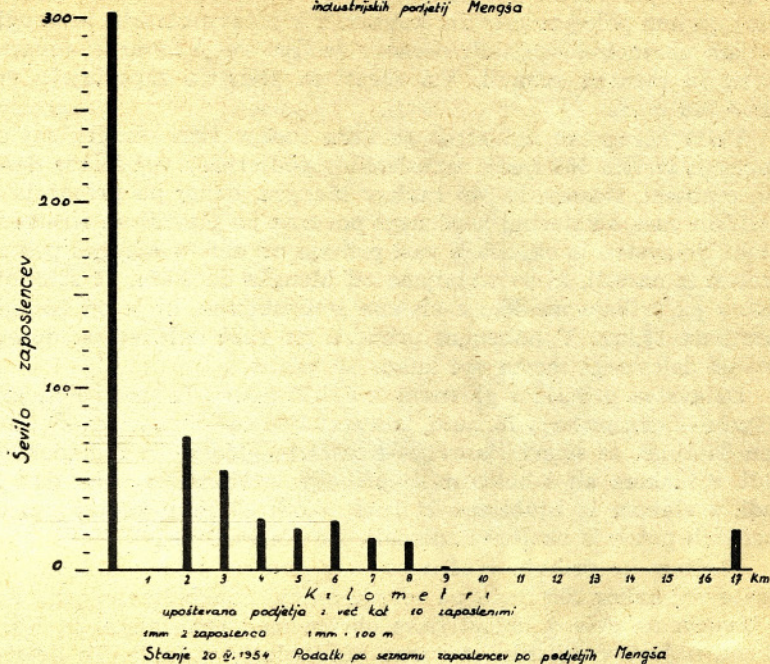
Večanje števila ljudi, ki niso odvisni od kmetijstva, se kaže v zunanji podobi naselja. Zaradi industrijskega vpliva se v naselju pojavijo tudi večje javne zgradbe upravnih, prosvetnih in znanstvenih ustanov. Ves ta razvoj lahko zasledimo tudi v Mengšu. V obcestnem delu ob glavni cesti Kamnik—Ljubljana, kjer je jedro Mengša že povsem urbano središče, mu dajejo večnadstropne hiše povsem mestni videz.

Število prebivalstva je od leta 1869 zaradi razvoja obrti polagoma naraščalo vse do leta 1900. Leta 1869 je v Mengšu živelo 1343 ljudi, leta 1880 1375 ljudi, leta 1890 1487 ljudi, leta 1900 pa je štel že 1575 ljudi. Za to obdobje je prirastek sicer majhen, toda glede na gospodarsko krizo, ki je vladala tedaj zaradi propadanja obrti v Sloveniji, še kar ugoden, saj je za to razdobje v mnogih okoliših Slovenije značilna stagnacija ali upadanje števila prebivalstva. Že v naslednjem desetletju, to je do leta 1910, je tudi v Mengšu število ljudi nazadovalo in sicer na 1354 ter se tako po številu približalo stanju iz leta 1869. Tedaj se tudi že v Mengšu kaže vpliv gospodarske krize in odtrganost Mengša od železniške zveze, kar je neugodne razmere za gospodarski razvoj prav gotovo še podkrepilo.

V naslednjih 21 letih, to je do leta 1931, je število prebivalstva naraslo na 1523, kar pa pravzaprav glede na absolutno število prebivalstva in dolgo razdobje ne moremo šteti za velik prirastek. Drugačno stanje v razvoju prebivalstva se je pokazalo leta 1948. Število je v 17 letih naraslo od 1523 na 2115. Ker nimamo podatkov o stanju iz let tik pred drugo svetovno vojno in po drugi svetovni vojni, je vprašanje, koliko so vplivali na rast prebivalstva začetki industrializacije pred drugo svetovno vojno, druga svetovna vojna sama ter hitri gospodarski razvoj v prvih letih po drugi svetovni vojni. Da se v prvi vrsti kažejo učinki novo nastale industrije po vojni, nam dokazuje nagla rast prebivalstva v naslednjih petih letih do popisa prebivalstva v letu 1953, ki je izkazal 2231 ljudi.

Število hiš v Mengšu je ves čas od leta 1869 do leta 1953 naraščalo, vendar se v neenakomernem naraščanju čutijo podobne težnje gospodarske neuravnovešenosti kakor v rasti prebivalstva.

Diagram 3

Število zaposlenecv s oziranjem na razdaljo med stanovanjem in delovnim mestom
industrijskih podjetij Mengša

Leta 1869 je štel Mengeš 168 hiš. V naslednjih 20 letih, to je do leta 1890 se je število dvignilo na 249 hiš, do leta 1931 na 300 hiš, do leta 1953 pa na 371 hiš. Število hiš iz razdobja v razdobje ne nazaduje, pač pa je rast hiš med leti 1869 in 1900 enakomernejša, kakor pa v naslednjem desetletju do leta 1910, ko se kaže vpliv odtrganosti kraja od industrije in vplivi splošne gospodarske krize, ki je zahtevala izseljevanje prebivalstva iz Slovenije v prekomorske dežele. Za razdobje med leti 1910 in 1948, ki vključuje gospodarsko precej različna obdobja, ne moremo točno trditi, v kateri dobi je bilo naraščanje števila hiš živahnejše. Po razvoju med leti 1948 in 1953, ko je število hiš naraslo za 71, lahko domnevamo, da pomeni intenzivnejšo gradnjo stanovanjskih hiš razdobje po drugi svetovni vojni. Zanimivo je, da pride na eno v zadnjih petih letih zgrajeno hišo povprečno 1.7 ljudi dejanskega prirastka.

Ves razvoj prebivalstva in števila hiš v novem obdobju gre na račun industrijskega razvoja Mengša po drugi svetovni vojni,

saj pred vojno večjih industrijskih obratov Mengeš sploh ni imel. Sedaj pa ima poleg mizarских, kovaških, ključavničarskih in drugih manjših obrtnoindustrijskih obratov že dve večji tovarni: tovarno glasbil in tovarno zdravil. Vsi obrati in podjetja zaposlujejo več kakor 700 ljudi.

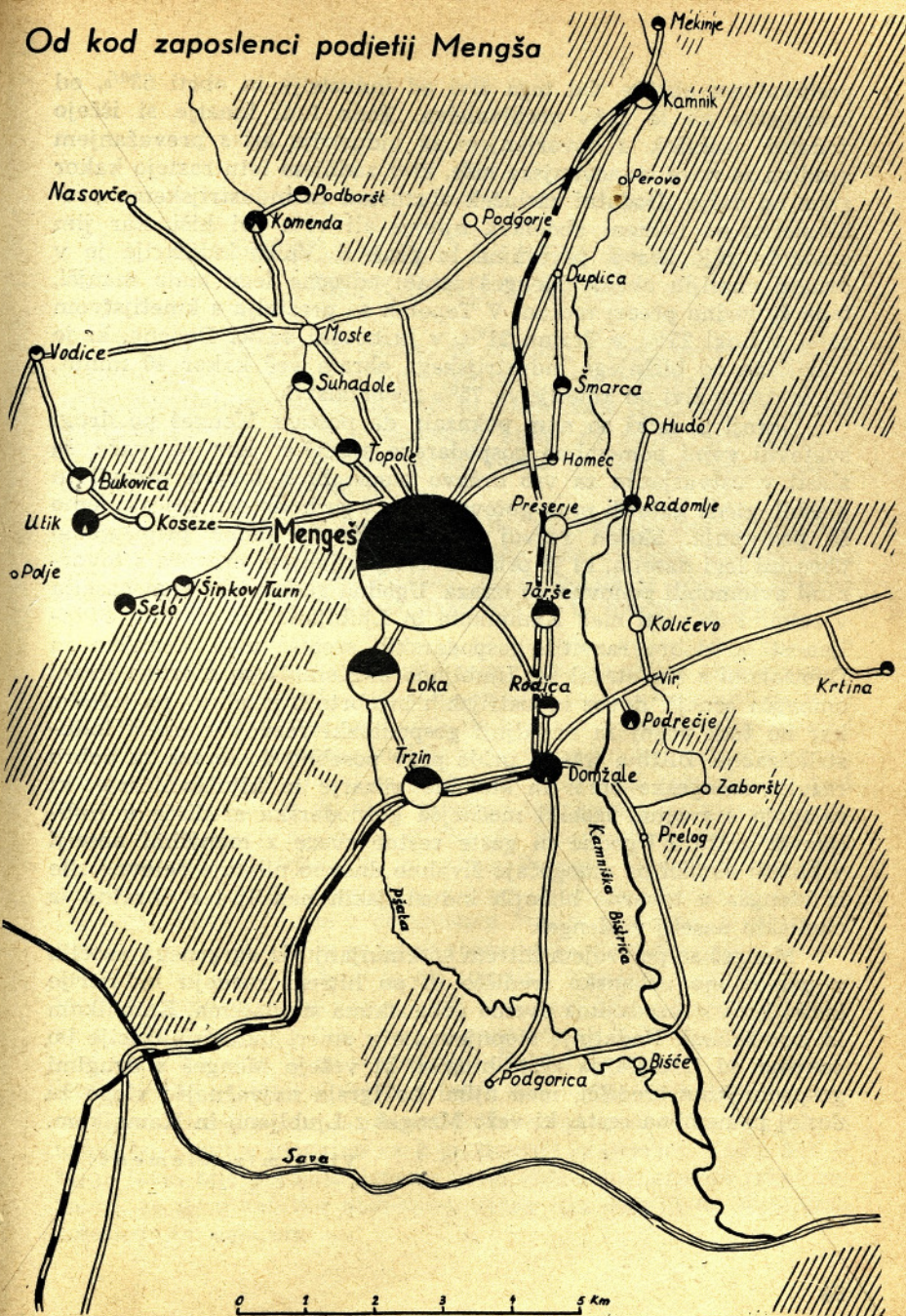
Vpliv mengeške industrije se kaže tudi v širši okolici, saj od skupnega števila 563 ljudi, zaposlenih v podjetjih z več kakor desetiimi osebami, stanuje le 305 ljudi v Mengšu, drugi pa prihajajo iz okoliških vasi, s katerimi je Mengeš povezan po glavnih in stranskih poteh. Delavstvo iz okoliških vasi prihaja na delo v Mengeš peš ali s kolesi iz naselij, ki so oddaljena od Mengša do 9 km, 21 strokovnjakov pa prihaja na delo z vlakom iz Ljubljane, ki je od Mengša oddaljena 15 km. V nobenem primeru ne rabi delavec za dosego svojega delovnega mesta več kakor 40 minut.

Delavstvo prihaja v glavnem iz šestih smeri: Iz smeri Podboršt—Trzin—Loka prihaja 76 ljudi, iz smeri Vodice—Bukovica—Šenkov turn 36 ljudi, iz smeri Nasovče—Komenda—Moste in Suhadole 31 ljudi, z vlakom ali s kolesom se pripelje iz Kamnika vsak dan 14 ljudi, z vlakom iz Ljubljane 21 ljudi, okoli 80 ljudi pa prihaja po stranskih poteh iz okolice Radomelj, Homca in Domžal.

Medtem ko prihaja v Mengeš vsak dan na delo v industrijske obrate več kakor 250 ljudi, pa odhaja skoraj enako število vsak dan iz Mengša na delo v industrijske obrate med Domžalami in Kamnikom, največ v tekstilno tovarno »Induplati« v Jarše. To dejstvo nam ponovno potrjuje ugodni prometni položaj Mengša, saj delavec zaradi ugodnih terenskih razmer na poti v tovarno lahko uporablja kolo, kar razdalje med Mengšem in drugimi industrijskimi naselji močno zmanjšuje. Na eni strani se v Mengeš doseljujejo delavci, ki dobe tu zaposlitev, tisti Mengšani pa, ki dobe zaposlitev v bližnjem industrijskem obratu kakega drugega naselja, se pa zaradi ugodne zveze ne izselijo, marveč ostanejo še nadalje v Mengšu. Ta proces povzroča hitro naraščanje števila industrijskega in drugega neagrarnega prebivalstva. Ugodno možnost zaposlitve pa priteguje slabše zaposleno kmečko prebivalstvo, kar pospešuje hitro nazaradovanje absolutnega in relativnega kmečkega prebivalstva. Še leta 1931 je živelo od kmetijstva in gozdarstva na območju današnje občine 949 ljudi (37⁰/o) in od obrti ter industrije 1049 ljudi (42⁰/o), danes pa živi v občini Mengeš od kmetijstva in gozdarstva 782 ljudi (21⁰/o), od industrije in obrti pa 1781 ljudi ali 46⁰/o.

Ker stanuje v samem Mengšu največ ljudi iz mengeških industrijskih obratov, je vpliv industrije tu znatno večji, kakor pa v okoliških naseljih. V Mengšu živi 2231 ljudi, kar pomeni 60% vsega

Od kod zaposlenici podjetij Mengša

prebivalstva občine. Od tega živi od industrije in obrti 53⁰/₀, od kmetijstva pa le 13⁰/₀ prebivalstva. Toda tudi kmetje si iščejo dodatni zaslužek s tovorjenjem za industrijo, ali s prevažanjem gradiva za nove stanovanjske hiše, ki v zadnjem letu rastejo kakor gobe po dežju. Dodatni zaslužek obrtnemu in industrijskemu prebivalstvu pa pomeni obdelava njivice ali vrta pri hiši, kar jim omogoča rejo krave, perutnine in prašiča. Vpliv industrije je v drugih naseljih občine Mengeš zaradi odročne lege malo manjši, toda še vedno precej močan. V Topolah se preživlja s kmetijstvom 45⁰/₀, v Loki 25⁰/₀, v Trzinu 21⁰/₀, v hribovski vasi Dobeno, ki je oddaljena od bližnjega industrijskega obrata več kakor 40 minut, pa še danes živi od kmetijstva 75⁰/₀ prebivalstva.

Gornji podatki so nam pokazali, da postaja Mengeš po drugi svetovni vojni pomembno gospodarsko središče, kar se kaže še zlasti v ustvarjanju za vso državo pomembnih tovarn zdravil in glasbil, glede katerih prav gotovo lahko v prihodnosti pričakujemo še povečanja. Močan razvoj industrializacije lahko pripisujemo obcestni legi naselja, ki je prišla z uveljavljanjem prevoza s tovornimi avtomobili ponovno do izraza. Ugodna geografska lega naselja v ravnini ob cesti med Kamnikom in Ljubljano ter majhna oddaljenost od dobro razvitih gospodarskih središč med Kranjem in Domžalami z ene strani ter Ljubljano in Kamnikom z druge strani omogoča cenejši dovoz industrijskih in obrtnih izdelkov na tržišče, kar bo tudi pogoj za nadaljnji gospodarski razvoj v smeri industrializacije. Bližina tržišča pride prav posebno do izraza za dobro razvito mengeško obrt: za številne mizarje in ključavničarje, ki zalagajo s svojimi izdelki močnejša gospodarska središča v ljubljanski kotlini. Ugodne in goste cestne zveze z manjšimi naselji v bližnji okolici pa omogočajo živahno dnevno nihanje delovne sile iz Mengša v tovarne bližnjih industrijskih naselij ter obratno iz okoliških naselij v Mengeš.

Mengeš se po svojem hitrem spreminjanju iz agrarnega naselja v pomembno urbano središče in po hitrem razvoju industrije lahko kosa s sosednjima dvema urbanskima središčema, Kamnikom in Domžalami. Nadaljnje stopnjevanje v smeri industrializacije bo odvisno od izboljšanja cestnih zvez, ki vežejo Mengeš z drugimi gospodarskimi središči, med njimi bo igrala najvažnejšo vlogo že doslej pomembna cesta, ki veže Mengeš z Ljubljano in Kamnikom.

Vladimir Klemenčič

OB SEDEMDESETLETNEM JUBILEJU »MENGEŠKE GODBE«

Srečno naključje je hotelo, da obenem s častitljivim jubilejem osemstoletnice našega kraja proslavljamo prav tako častitljiv jubilej sedemdesetletnice naše godbe. Ne bi mogli bolje poudariti tako tesne povezanosti naše godbe z Mengšem, kakor da skupaj proslavljamo obe obletnici, saj je godba delila vesele in žalostne dni z našim krajem v zadnjih desetletjih.

Naša godba spada med najstarejše v Sloveniji. Res so nekatere še starejše, saj so proslavljale že stoletnice svojega obstoja, toda prav gotovo se malokatera lahko postavlja, da je ves čas svojega obstoja nepretrgano delovala, tako kot je to mengeška godba.

Kako je prišlo do pobude za ustanovitev godbe? Mengšani so vsako leto sredi avgusta priredili v kamnolomu veliko ljudsko veselico, ki so jo imenovali »ciganska ohcet«. Zaradi vinjenosti je med razgretimi fanti prišlo do hudih in krvavih pretepov. Na veselici leta 1884 sta bila navzoča tudi Tone in Miha Stare, posestnika obeh mengeških gradov. Da bi se pretepi z žalostnimi posledicami med mladino odpravili in da bi se mladina izživljala v kulturnem delu, sta sprožila misel, naj bi se v Mengšu ustanovila godba. To misel je takoj poprijel posestnik in poštar Bernard Degischer, po rodu Tirolec, ki se je v Mengeš priženil (vzel je hčerko učitelja in župana Dolenca). Povezal se je z organistom Matijo Liparjem in za misel navdušil mlade ljudi, ki so imeli resno voljo, da sodelujejo v bodoči godbi. V tedanjih časih so se ob nedeljah dopoldne sestajali možje in fantje pred in v trgovini v bivši Riharjevi hiši v Malem Mengšu, ki je bila tedaj prav tako last že omenjenega Degischerja. V trgovini so pili žganje in se pogovarjali. Takšno priložnost je izkoristil Degischer in pridobival može in fante za ustanovitev godbe.

Da bi dobili denar za nabavo inštrumentov, so sklenili, da bodo tedensko dajali v blagajno vsak po dvajset krajcarjev. Toda, ker je kljub temu bilo premalo denarja in so hoteli inštrumente takoj nabaviti, so se v začetku novembra istega leta obrnili na Mengšane z naslednjim oglasom:

P. N.

Podpisani so se združili v ta namen, da ustanové v Mengšugodbo.

Da napravijo v to svrho potrebnega orodja, hočejo na posodo vzeti 500 gld., ti bodo razdeljeni na 100 deležev po 5 gld. in se bode povrnilo brez obresti v desetih zaporedoma tekočih četrletnih obrokih.

Prvi obrok je plačilen 2. januarja 1885. l.

Podpisani se zavežejo določeno svôto 20 kr. na teden plačevati takó dolgo, da se razpečajo vsi deleži, med tem je pa za poroštvo in povračilo nakupljeno muzikalično orodje.

P. n. gospodom, ki imajo deleže, dano je na prosto voljo, da si volijo poseben odsek, kateri ima čuvati nad blagajnico in nadzorovati orodje dotlej, da se deleži izplačajo.

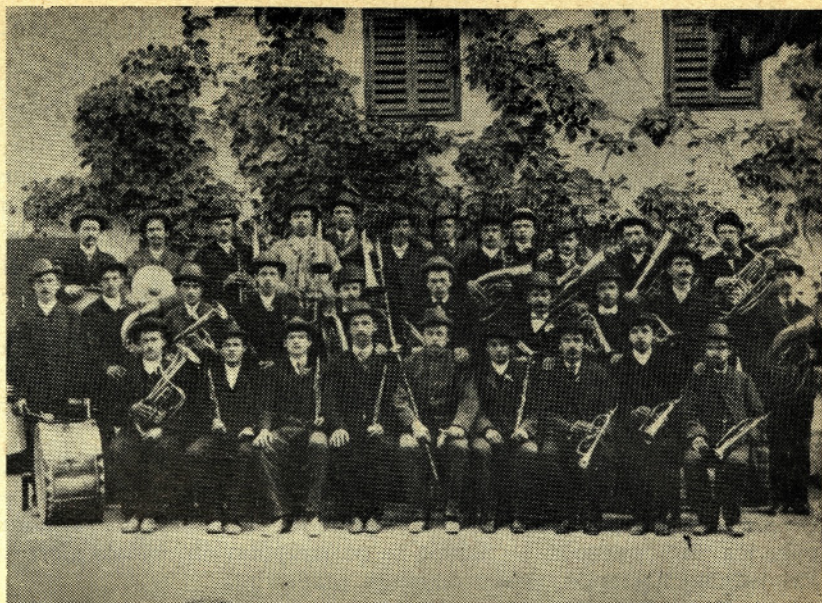
Mengeš, dné 2. novembra 1884. l.

Podpisanih je 33 ustanoviteljev:

Benda Franc, Benda Jernej, Blejec Franc, Bokalič Janez, Bolte Janez, Degischer Bernard, Degischer Franc, Dornik Matija, Gregorec Mihael, Gregorec Valentin, Janežič Jakob, Janežič Jernej, Kotlovšek Janez, Kušar Mihael, Lipar Matija, Majdič Franc, Majdič Matija, Pezdir Anton, Plevel Alojzij, Ručigaj Ignacij, Seršen Matija, Sitar Alojzij, Sitar Janez, Skrlep Peter, Šuštar Gregor, Trdina Anton, Verhovnik Andrej, Verhovnik Anton, Verhovnik Jožef, Vidali Janez, Vidali Karol, Vidic Janez, Završnik Anton, Završnik Franc.

Odziv je bil velik. Pristopilo je še nekaj novih članov, tako da jih je bilo skupaj 42. Poleg deležev, ki so jih plačali prvi člani, so za nabavo inštrumentov prispevali še oba Stareta in mlinar Majdič iz Jarš, tako da je godba lahko nabavila inštrumente za vseh 42 članov. Bernard Degischer je dal na razpolago prostorno sobo v svojem gospodarskem poslopu in prevzel tudi vodstvo godbe. Z navdušenjem so se godbeniki lotili vaj. Prve nastope so imeli na travniku za Ravbarjevim gradom (»Na Zalokah«), kjer so se učili korakati na preprosto koračnico, ki jo je v ta namen zložil Degischer sam. Zato je ta prva koračnica, ki se jo je naučila godba, dobila ime »Zaloka marš«.

Prvi javni nastop izven Mengša je imela godba čez nekaj let v Cerkljah ob birmi. Zatem je nastopila večkrat tudi v Kamniku. Nastopali so še v civilnih oblekah z velikimi klobuki in peresi na njih (»holandski klobuki«).

Ustanovitelji »Mengeške godbe« 1. 1884

V naslednjih letih so nekateri člani začeli odstopati in si pri tem obdržali inštrumente, češ da so njihova last, ker so plačali pristopni delež. Da bi se utrdila enotnost članstva in uredilo vprašanje godbenega premoženja, se je godba organizirala kot društvo, sestavila društvena pravila in jih predložila po okrajnemu glavarstvu v Kamniku kranjskemu deželnemu predsedstvu v Ljubljani. Kot godbeni zgodovinski dokument naj v originalu in v celoti navedemo ta prva društvena pravila.

Društvena pravila »Mengiške godbe«:

1. Društvo se imenuje »Mengiška godba« s sedežem v Mengšu.
2. Namen društvu je gojiti lepo umetno godbo in sicer narodne in patrijotične vsebine, posebno učiti se umetnih skladb slavnih avstrijskih glasbenikov.
3. Društvo ima pravico nastopati javno kedarkoli je povabljen o k crkvenim ali drugim slavnostim, o čemur odločuje društveni odbor z večino glasov, ki določuje tudi godbene točke.

4. Denarna sredstva za napravo pihal in druge ktemu spada-
joče oprave si zbira društvo:

- a) z darili;
- b) z udnino.

5. Ud postane lahko vsak v Mengšu stanujoč moški od 15. leta nadalje, ki je lepega obnašanja in ima nadarjenost za godbo, o čemur čoločuje kapelnik v dogovoru z odborom, ter plačuje letno udnino 1 gld. — Iz društva iztopi, kedar se sam oglasi ali če ga odbor izključi. Vsak ud se zaveže pri vstopu, da ostane pri godbi vsaj jedno leto; kapelniku obljubi pokorščino in pridno ter redno obiskovanje godbenih vaj.

6. Vsak ud ima pravico udeleževati se društvenih vaj, izletov in drugih slavnostij.

7. Občni zbor voli vsako leto izmej sebe 6 odbornikov, 2 namestnika, ki vodijo društvo, k odboru pripada tudi kapelnik.

8. Odbor voli iz svoje srede: predsednika, njegovega namestnika, tajnika in blagajnika, vsprejemlje ude, podaja letne račune, oskrbljuje društveno premoženje. — Sklepčen je, če je s predsednikom polovica udov navzoča. — Sklepa se po nadpolovični večini glasov. Pri enakem številu glasov odločuje predsednik.

9. Predsednik ali njegov namestnik zastopa društvo v vseh slučajih tudi na zunaj, izvršuje društvene sklepe, predseduje odborovim sejam in občnim zborom. Vsa razglasila, pisma in potrdila podpisuje predsednik ali pa njegov namestnik in tajnik.

10. Občni zbor sklicuje predsednik vsako leto pred koncem prosenca. — Pri občnem zboru ima vsak navzoči ud pravico voliti in voljen biti. — V področje občnega zbora spada poleg navedenih slučajev: 1) sklepanje o premembi pravil, 2) volitev dveh pregledovalcev računov, 3) sklepanje o razdruženji društva, 4) sklepanje o odborovem poročilu. Občni zbor sklepa ne glede na število navzočih; volitve in sklepi se vrše po nadpolovični večini glasov. Pri enakem številu odločuje predsednik. Polovica udov ima pravico zahtevati občni zbor, katerega mora sklicati predsednik v 14 dneh.

11. Prepire, ki nastajajo v društvu iz društvenega razmerja, razsoja odbor; če je odbor sam prizadet, odločuje občni zbor.

12. Ako se društvo razide, pripade slučajno premoženje njegovo dobrodelnim namenom in sicer domačim revežem, pihala in druga oprava pa takratnim udom.

Mengeš 15. junija 1897

JANEŽIČ JAKOB

t. č. tajnik

LIPAR MATIJA

t. č. predsednik

Mengeška godba ob 70-letnici (manjkajo 4 godbeniki)

Ustanovitev društva »Mengeška godba« je potrdilo deželno predsedstvo v Ljubljani, kar je društvu sporočil kamniški okrajni glavar z dopisom z dne 7. julija 1897.

Godba je sčasoma dobila ugled in veljavo, tako da je postala ena najboljših in je njen sloves segal daleč po slovenski deželi. Vabili so jo vsepovsod. Ne le v kamniškem okraju, marveč tudi daleč po Sloveniji je zanesla pot naše godbenike. Naj navedemo le nekaj njenih najuspešnejših nastopov: nastopali so v Ljubljani, Mariboru, Celovcu, Novem mestu, Rakeku, Logatcu, Vrhniki, Polhovem Gradcu, Kranju, Jesenicah, Goričah, Škofji Loki, Postojni, Kočevju, Celju in drugod. Vabili so jo k sodelovanju pri gasilskih proslavah, telovadnih nastopih, raznih kongresih, pri proslavah raznih obletnic, pri veselicah itd. Višek njenega delovanja pomeni razdobje od 1922 do 1935, ko je imela največ nastopov. Poleg tega je godba priredila vsako leto v domačem kraju samostojen koncert s programskimi točkami.

Skrivnost uspehov menceške godbe pa je tudi v tem, da je dosledno odklanjala kakršno koli opredeljevanje po političnih strankah, čeprav so jo tedanje vladajoče stranke večkrat skušale vpreči v svoj strankarski voz. Godba se je uspešno upirala vsem takšnim

poskusom, se včasih že skoraj razdirala, vendar so vedno zmagale zdrave sile, tako da so spet vzpostavile enotnost njenih vrst.

Poudariti moramo še nekaj. Godbo so sestavljali — kakor tudi še danes — delavci in kmetje. Značilno je, da že dolgo vrsto let praznujejo 1. maj. Prvomajska budnica skozi trg je postala tradicionalna. V letih, ko so protiljudski režimi v stari Jugoslaviji ostro nastopali proti prvomajskemu praznovanju, so godbeniki odhajali v gozd in tamkaj ob godbi in pesmi praznovali delavski praznik.

Prva svetovna vojna je godbo močno razmajala. Njeni člani so morali v strelske jarke daleč po Evropi, tako da je leta 1918 ob nastanku Jugoslavije štela le še 12 godbenikov. Polagoma so se nekateri vrnili iz vojske ali ujetništva, pristopilo je nekaj novih članov, toda v naslednjih letih so začele politične strankarske razprtije razjedati godbo. Tako je šlo na primer za novo leto 1924 po Mengšu le še sedem godbenikov. To je bilo najnižje število, ki ga je godba izkazovala v svojem obstoju. Toda posrečilo se ji je, da se je otrsela strankarskega varuštva, poudarila svojo neodvisnost in spet utrdila vrste svojih godbenikov, tako da je število doseglo normalno stanje.

Da vladajoči krogi niso imeli razumevanja za potrebe godbe, kaže tudi primer proslave 50-letnice godbe. Pripravljalni odbor, ki je bil sestavljen iz vidnejših takratnih domačinov, zlasti iz strankarskih vrst, je hotel vse dohodke iz proslave nameniti v povsem druge namene in prav nič ne za godbene potrebe, čeprav je godba tedaj nujno potrebovala nekaj novih inštrumentov in uniforme. Šele na odločno intervencijo predstavnikov godbe v pripravljalnem odboru so po tedanjem srezkem načelstvu dosegli, da so šli dohodki proslave v korist godbe.

Uniform godba v vsem dolgoletnem obstoju ni mnogokrat menjala. Omenili smo že, da so prva leta nastopali v civilnih oblekah. Prve uniforme so si nabavili leta 1890. V letu 1910 so dobili nove uniforme modre barve, leta 1914 so si dali ukrojiti uniforme sive barve, ki so jih obdržali vse do leta 1927, le vmes so leta 1918 kape iz avstrijske oblike predelali v srbsko obliko. V letu 1927 so dobili spet nove, modre uniforme, ki so jih obdržali prav do danes, le da so leta 1940 ovratnike nekoliko predelali.

Največje težave je godba imela zadnja leta pred drugo svetovno vojno s svojim društvenim prostorom. Od ustanovitve v letu 1884 do leta 1937 so imeli društveni lokal v Degischerjevem gospodarskem posloplju (»na pošti«). Ko je bilo tega leta posloplje prodano podjetju »Jugofilc«, je novi lastnik godbi odpovedal prostore. Morala se je na hitro izseliti, čeprav je ostal lokal nato še dve leti

Del godbenega doma

prazen. Zatočišče so našli v kleti poslopja, kjer je sedaj poštni urad (»hotel«), nato so dobili prostore v tedanjem prosvetnem domu, kjer so ostali do leta 1944, ko je dom pogorel in z njim precej društvenega inventarja. Zatem so se selili v poslopje bivše slamnikarske tovarne (sedanje tovarne glasbil), kjer so ostali do konca 1946. Tega leta so si končno uredili svoj godbeni dom in prišli prvič v svojem obstoju pod lastno streho.

Od ustanovitve do danes je imela godba pravzaprav le tri kapelnike. Prvi je bil že omenjeni Bernard Degischer, posestnik in poštar, ki je vodil godbo od 1884 do 1898, ko se je izselil iz Mengša v Bozen (južna Tirolska, umrl tamkaj 1906).

Za njim je kratko dobo od 1898 do 1901 vodil godbo njegov brat Franc Degischer, uslužbenec tovarne slamnikov v Mengšu. Toda pripomniti moramo, da je bil tako Bernardu kakor tudi Francu Degischerju v znatno pomoč Matija Lipar, ki ju je ob kakšnih nastopih tudi nadomestoval. Zlasti velja to za Franca. Tedaj je moral kapelnik na javnih nastopih nositi slovensko zastavico na uniformi. Franc kot Nemec tega ni hotel, zato ga je ob takšnih priložnostih nadomestoval Matija Lipar.

Peter Lipar (1884—1953)

Za Francem Degischerjem je kot tretji kapelnik prevzel vodstvo godbe Matijev sin Peter Lipar, ki jo je vodil vse od leta 1901 pa do svoje smrti v avgustu 1953, torej polnih 52 let. Ker je ime Petra Liparja tako tesno povezano z zgodovino mengeške godbe in je pod njegovim vodstvom dosegla godba višek razvoja in zaslovela široko po Sloveniji, velja o njem nekoliko več povedati. Rodil se je l. 1884, torej v letu ustanovitve mengeške godbe. Po svojem očetu je podedoval veselje do glasbe in po njem prevzel tudi poklic organista v Mengšu. Že kot 12-letni deček je stopil v vrste godbenikov. Pozneje je odšel v orglarsko šolo v Ljubljani. Ko jo je kot 17-letni končal in se vrnil v Mengeš, je takoj prevzel

od Franca Degischerja kapelništvo. Pod njegovo taktirko je godba uspevala in se uvrstila med najboljše godbe v Sloveniji. Vsepopso so jo vabili. Kapelnik Lipar in mengeška godba sta postala en pojem. Daleč po Sloveniji so poznali godbo predvsem po markantni pojavi njenega kapelnika. Srednje visok, rejen, z mogočnimi, 30 cm dolgimi brki je v sprevodu ponosno korakal pred svojimi godbeniki. Le kot takšnega so ga poznali vsepopso. Pod njegovim vodstvom se je godba lotila tudi težjih, koncertnih skladb, tako opernih uvertur in potpurijev ter drugih. Lipar je rasel in živel z godbo in godba z njim. Žal mu ni bilo dano doživeti svoje in godbene sedemdesetletnice, ki se jo je tako zelo veselil.

Po njegovi smrti je kot četrti kapelnik prevzel vodstvo godbe Ernest Kvartič, uslužbenec tovarne glasbil.

Med nemško okupacijo je delovanje godbe zamrlo; godbeniki so vsak po svojih močeh podpirali narodnoosvobodilno gibanje.

Po osvoboditvi je ljudska oblast uvidela potrebo nadaljnega obstoja mengeške godbe. Že v juniju 1945, ko so morala vsa društva zaradi presoje nadaljnega obstoja predložiti društvena pravila, je tedanji okrožni odbor za ljubljansko okrožje predložena pravila mengeške godbe, ki so bila nekoliko spremenjena, brez nadaljnega

potrdil in s tem odobril nadaljnji obstoj društva. Po teh pravilih deluje mengeška godba še danes.

V juniju 1946 je godba nadvse svečano proslavila šestdesetletnico svojega obstoja, ker to med okupacijo ni bilo mogoče. Pokroviteljstvo nad proslavo je prevzel tedanji minister za prosveto dr. Ferdo Kozak. Vsem Mengšanom so tisti dnevi še danes v živem spominu. Večer pred proslavo je mengeška igralska družina uprizorila v letnem gledališču v kamnolomu »Desetega brata«, naslednje dopoldne so na koncertnem nastopu sodelovali godba, pevski zbor, orkester in folklorna skupina, popoldne pa se je razvila velika ljudska veselica. Čisti dobiček proslave je godbi omogočil, da si je ustvarila lasten godbeni dom. Kupila je »Kebrovo« posestvo, to je hišo z vrtom in zemljiščem, ki je bilo prej last Franje Trojanškove-Deklevove — pesnice Zorane. Po smrti njenega moža leta 1944 je posestvo podedoval Deklevov nečak, ki pa je živel v Vojvodini. Ta je posestvo (3 ha zemljišča, ostalo je vzela agrarna reforma) prodal godbi za 270.000 din. Dvoriščno stavbo je godba preuredila za svoj lokal in se z letom 1947 vselila vanj. Tako je poslopje, kjer je imelo nekoč svoje prostore bralno društvo in kjer je živel pesnica Zorana, spet prišlo v last kulturne ustanove.

Dolga je vrsta godbenih nastopov po osvoboditvi, po zmagi nad okupatorjem je tudi godba zaživela v novem poletu. Od maja do konca leta 1945 je nastopila nič manj kot dvainpetdesetkrat: sodelovala je pri vseh manifestacijah doma in po okolici, pri vseh prekopih in komemoracijah za okupatorjevimi žrtvami in padlimi partizani itd. Pa tudi vsa leta poslej ni bilo proslave ali kakršnega koli pomembnega dogodka, ne da bi tudi godba prispevala svoj delež. Tako se je tudi ona povsem vključila v tok socialističnega izgrajevanja naše domovine.

Ob visokem jubileju je prav, da omenimo vse tiste člane, ki so godbi že dolgo vrsto let zvesti in pomenijo tako rekoč njen steber. V prvi vrsti moramo omeniti najstarejšega člana Toneta Šušterja, ki mu prav letos poteka petdeseto leto, odkar sodeluje pri godbi. Več kakor 30 let pa že sodelujejo: Tone Jančigaj, Pepe Janežič, Franc Zabret, Franc Škrlep, Nace Škrlep, Viktor Dornik in Jakob Sitar.

Ob petdesetletnici obstoja je godba izročila vsem tedaj še živečim ustanovnim članom diplome častnega članstva. Danes ni od ustanovnih članov nikogar več živega, ostala pa je živa, njihova misel, ki prehaja na nove člane godbe in jo ohranja za nove rodove.

Godba šteje sedaj 25 članov, predseduje pa ji že vsa leta po osvoboditvi Viktor Dornik.

Seveda tudi danes ni godba brez težav. Potrebni bi ji bili novi inštrumenti, saj na primer dva godbenika igrata še vedno na inštrumenta, ki sta bila nabavljena pred 70 leti. Potrebne bi bile nove uniforme, ker so sedanje še iz leta 1927. Zlasti pa bo morala poskrbeti za godbeni naraščaj, saj je večina sedanjih članov že starejših. Nedvomno bo visoki jubilej in priljubljenost godbe vzpodbudila mlajše Mengšane, da bodo stopili v njene vrste in nadaljevali njeno tradicijo.

Mnogo se je spremenilo v Mengšu izza ustanovitve godbe. Dolga leta je bila edina, ki je Mengšanom posredovala glasbeno umetnost, jih plemenitila in vzpodbujala zanjo. Danes se je v naši prerojeni, socialistični domovini tudi kulturna in z njo glasbena dejavnost nesluteno razmahnila. Z vsesplošnim napredkom koraka tudi Mengeš. Glasbena kultura se je med mladim mengeškim rodом silno razširila. Danes se ponášamo s tovarno glasbil, z orkestrom in z glasbeno šolo, ki posreduje glasbeno izobrazbo najmlajšemu rodu. Toda »Mengeška godba« ni ljubosumna na vse te nove ustanove. Ostalo ji bo mesto najstarejše ustanove med njimi in zavest, da je tudi ona s svojim delom posredno pripomogla k sedanjemu razcvetu glasbene kulture, saj je dolga desetletja edina budila v mengeških rodovih smisel za plemenito glasbeno umetnost. Želimo ji le, da bi strnjena v svojih vrstah dočakala tudi stoletnico svojega obstoja.

Gorjup

SLIKAR FRANC JELOVŠEK

(1700—1764)

Komaj pred nekaj desetletji je bil ugotovljen rojstni kraj enega naših najpomembnejših slikarjev, barokista Franca Jelovška — Mengeš. Znana so bila že številna njegova dela, odkrita prenekatera stran njegovega življenja, kraj rojstva pa nam ni bil znan, dokler se ni v urbarijalnem zapisu cerkve sv. Miklavža na Grebenu odkril podatek, da je slikar »Illousheg ex Monspurg oriundus« l. 1724 naslikal dve podobi za omenjeno cerkev. Krstne knjige so izpričale, da se je slikar Franc Jelovšek rodil 4. oktobra 1700 v Mengšu kot sin Andreja, organista in cerkovnika pri mengeški fari. Iz poročnega oznanila stolne župnije v Ljubljani pa izvemo, da se je Jelovšek leta 1723 poročil z Marijo Vidmayerjevo. Za priči sta mu bila Joannes Petschnik in znani slikar Joannes Michael Rainbald. Ta podatek nam je dragocen, ker nam popelje našega slikarja v Ljubljano in tudi po tem, ker je bil priča Rainbald verjetno prvi Jelovškov slikarski učitelj.

Vendar se v tem času Jelovšek še ni za stalno preselil v Ljubljano. Prva dva otroka sta se mu rodila še v Mengšu in šele za zadnjega, Andreja, bodočega slikarja, vemo, da je bil krščen 28. novembra 1729 v Ljubljani. V tem letu se je Jelovšek stalno naselil v Ljubljani in postal leta 1730 ljubljanski meščan. Leta 1740 si je kupil prvo in nato 1756 še drugo hišo v Rožni ulici, ljubljanski »umetniški četrti«. Ohranjeni so še arhivalni podatki, ki nas opozore na Jelovškovo poznanstvo z drugim velikim baročnim slikarjem Valentinom Metzingerjem in s kiparjem Lehrom ter na sodelovanje z ljubljanskim arhitektom Gregorjem Mačkom. Davčne knjige pa nam povedo, da je preživel, gmotno dobro preskrbljen, kot ugleden ljubljanski meščan vsa leta do svoje smrti leta 1764.

Kdo je Jelovška napotil v Ljubljano, ni znano. Verjetno je svoj prvi slikarski pouk dobil pri slikarju Rainbaldu. Odločilno za nadaljnji Jelovškov slikarski razvoj je bilo delo znanega italijanskega mojstra iluzionistične smeri Giulia Quaglia v ljubljanski stolnici, ki ji je v letih 1721—1723 poslikaval stene in oboke. Jasno je, da je mladi Jelovšek z očmi in srcem spremljal delo v stolnici, kolikor

ni morda celo priskočil na pomoč s svojim čopičem italijanskemu mojstru in njegovemu sinu. Verjetno moramo v tem poznanstvu iskati tudi odločitev, da se je Jelovšek skoraj izključno posvetil freskoslikarstvu. Poznejše Jelovškovo umetnostno ustvarjanje izpričuje, da je poznal več kot eno Quaglijevo delo. Nedvomno se je pri tem mojstru mudil delj časa, spoznal še druga njegova dela in postal morda celo učenec njegove lainške šole. Verjetno je tudi, da je Jelovšek obiskal Italijo še pred srečanjem s Quaglijem, saj zasledimo vplive italijanskih baročnih in manierističnih mojstrov že v njegovih najzgodnejših delih. Vendar je bil premočna slikarska osebnost, da bi mu posnemanje tujih vzorov zatemnilo njegov osebni umetniški značaj.

Jelovšek je bil v prvi vrsti freskant in sicer dosledno iluzionističnega kova. Drzno in samozavestno je odpiral cerkvene oboke v nebo, v stvarno arhitekturo nanašal novo, ki želi vzbuditi vtis, iluzijo nadzemske prostornosti, polne nebeških vizij in onostranske blaženosti. Tako je ustvaril vzporedno z avstrijskim iluzionizmom, ki se je uveljavil v delih Trogerja, Maulpertscha, Grana in Frommillerja, pristno slovenski iluzionizem, ki je izzvenel šele z deli Langusa na Šmarni gori in Mateja Sternena v frančiškanski cerkvi v Ljubljani. V manjšem obsegu se je ukvarjal Jelovšek z oljnim slikarstvom, risal pa je tudi oltarne osnutke in predloge za grafične liste.

Razvojno bi mogli njegovo delo porazdeliti v tri obdobja.

Prvo obdobje zajema čas od prvega znanega dela v letu 1725 do leta 1730. V tem času se naslanja še na starejšo domačo baročno tradicijo; poleg tega pa so opazne začetniške poteze: kompozicija je nespretna, obdelava teles nepravilna, prostor nejasen, kolorit je skromen in temačen. Osebe, ki so v tem času še maloštevilne, spreminja v herkulske postave. Leta 1725 so nastale freske v gradu Zalog pri Moravčah, malo pozneje je poslikal kapelico v gradu Tuštanj, leta 1730 pa je ustvaril slikano oltarno arhitekturo v cerkvi na Žalah v Kamniku. Že v teh prvih delih nam je Jelovšek nakazal smer svojega bodočega dela. V Zalogu je ustvaril primer iluzionistično izpeljane krasitve profanega prostora s slikano arhitekturo in krajino za njo ter s časovno značilnimi mitološkimi in lovskimi prizori. V gradu Tuštanju je prvič v svojem delu rešil problem razveljavljenja kupole kot realne arhitekture, seveda še vedno z naslonom na slikarske kvadraturiste. Barvno je še vedno monoton, figuralno pa so že opazni rahli Quaglijevi vplivi. Žalski slikani oltar pa je že monumentalneje zasnovan ter kvalitetneje izveden; tudi barve so postale že svetlejšje.

Jelovškova freska v cerkvi v Grobljah. V desnem spodnjem kotu je upodobil samega sebe (z obrazom gleda proti bralcu)

Drugo obdobje imenuje dr. Stane Mikuž, ki je izčrpno obdelal Jelovškovo življenje in delo, čas razcveta Jelovškove umetnosti v znamenju ustanovitve domačega iluzionističnega stila. V tem času se je za stalno naselil v Ljubljani, kjer je v letih 1731—1734 obogatil s freskami cerkev sv. Petra, poslikal leta 1734 Codellijevo kapelo in v istem letu ustvaril freske v hiši »Pri vitezu«. Leto pozneje pa so nastale freske na Žalostni gori pri Mokronogu. Za to obdobje je značilno, da se je po Quagliju podedovana koncepcija komplicirane iluzionistične arhitekture poenostavila ter hkrati monumentalizirala. Zagon v višino je zamenjalo spreletavanje figur po oboku, zaverovanost v nadzemsko pa sožitje z gledalcem. Opazno je tudi veselje do pripovednosti, moment, ki je v tem času značilen ne le za Jelovška, ampak tudi za njegovega sodobnika Valentina Metzingerja. Prostor, v katerem se prizori dogajajo, postane konkretnější. Tudi barvna skala se mu je zjasnila še za nekaj tonov; pri tem pa je postal kolorit enotnejši in svetloba je zajela celotno kompozicijo. V vsem je čutiti nagnjenje k naturalističnejšemu podajanju snovi.

V zadnjem obdobju Jelovškovega dela, ki traja od leta 1734 pa do slikarjeve smrti leta 1764, je Jelovšek način, ki ga je izoblikoval v drugem obdobju, še dosledneje izpeljal. Opustil je sicer monumentalni način obdelave, postal pa je zato prisrčen in intimen. Angelci, ki so bili doslej povezani le z nebesi, teže vse bolj k zemskemu življenju in oživljajo čisto človeško otroštvo v vedno novih funkcijah. Naturalistično nagnjenje je v tem obdobju doseglo višek. Epizodnost, ki smo jo srečali že pri freskah sv. Petra v Ljubljani, se je sedaj še bolj uveljavila, slikar dogodke kar gostobesedno opisuje. Osebe pa so se z oblakov preselile na zemljo. Značilna je tudi barvna živahnost. V tem načinu je poslikal v letih 1734—1735 župno cerkev v Kamniku, naslednje leto župno cerkev v Lescah, naslikal l. 1737 veliki oltar v Nevljah in okrasil s fresko vhod v samostan v Kostanjevici na Krki. Freske, ki jih je med leti 1739—1742 naslikal v kapelah diskalceatske cerkve v Ljubljani, se niso ohranile, oltarno arhitekturo v mengeški farni cerkvi iz leta 1740 pa je zamenjala Langusova slikarija. Nekoliko konservativno izpadejo Jelovškove freske v Štepanji vasi pri Ljubljani iz leta 1742. Nov vzpon je slikar dosegel s freskami v gradu Habah pri Trzinu iz l. 1745. V teh je jasno izpovedal svoje naturalistično nagnjenje. Galantnim baročnim, kar rokokojskim figuram se pridružujejo osebe, zajete iz vsakdanjega življenja: debelušna žena, ribič ob vodi, dekle v sodobni noši... Vse pa živi v realni pokrajini. Tudi v cerkvenih stvaritvah naslednjih let je snovni interes vedno jasnejši. To nam potrjujejo

Grad Habah. Slika plemiške vrtné zabave

tudi pred nedavnim odkrite, čeprav ne najbolj kvalitetne freske kapele sv. Antona v cerkvi sv. Rozalije pri Št. Juriju ob južni železnici iz leta 1746. Nič čudnega, da najdemo na freskah v Skaručni iz leta 1748 tudi slikarjev avtoportret, prvi, če izvzamemo risbo s slikarjevim avtoportretom in podpisom v Narodnem muzeju v Ljubljani. Še bolj se razgovori slikar na freskah v Senčurju, kjer je izpolnil kompozicijo še s celim angelskim orkestrom.

Višek Jelovškovega umetniškega ustvarjanja pa nedvomno pomenijo freske na Sladki gori na Štajerskem iz leta 1753. Osrednja figura, Marija, se kar izgublja med ilustracijami nezdod in prošnja, ki so zajete neposredno iz življenja. Baročna tipizacija obraza je popolnoma izginila in med množico obrazov, ki prekrivajo obok sladkogorske cerkve, najdemo spet slikarjev avtoportret. V istem letu je Jelovšek s freskami krasil tudi škofijski dvorec v Goričanah, naslednje leto pa cerkev sv. Peregrina na Brdu pri Lukovici. Iz leta 1757 je ohranjen arhivalni podatek, da je Jelovšek narisal skico za veliki oltar in prižnico cerkve v Komendi. Oltar in prižnica, ki ju je izdelal kipar Andrej Gabrič, spadata med najlepše primere naše baročne cerkvene opreme. Freske v Nazarjih pri Gornjem gra-

du se niso ohranile; prav tako je le delno ohranjen božji grob za Mekinje pri Kamniku. V letih 1759—1761 je Jelovšek ustvaril svoje zadnje ohranjeno delo — freske v cerkvi v Grobljah, medtem ko so v gradu in v znamenju propadle. V njih se Jelovšek že odpoveduje doslednjemu iluzionizmu. Težišče figuralne kompozicije se prenese na rob okvira slikane arhitekture, gibanje se umiri. Celotno kompozicijo zajame rokokojska lahkotnost. Število oseb se skrči. Tudi na teh freskah se nam je slikar, tri leta pred smrtjo, še enkrat predstavil z lastnim portretom.

Jelovškov opus v oljni tehniki je številčno skromen, formalno pa lepo dopolnjuje slikarjevo podobo. Najstarejši njegovi deli sta sliki sv. Frančiška Ksaverija in Joba iz l. 1724 v cerkvi na Grabnu v Tuhinjski dolini. Ena najbolj znanih Jelovškovih podob je nedvomno sv. Družina iz cerkve sv. Petra v Ljubljani, ki jo hrani Narodna galerija, za isto cerkev pa je ustvaril tudi sliko Srečanje vstalega Kristusa z Magdaleno. Cerkev sv. Martina pri Žalni krasi Jelovškova slika sv. Ane, dve sliki (Kristus in sv. Janez Ev.) pa najdemo tudi v župni cerkvi v Komendi pri Kamniku.

Tudi v grafični umetnosti se je Jelovšek lepo uveljavil.

Znani sta predvsem bakrorezna diploma Tretjega reda za frančiškane v Ljubljani in list s sv. Avguštinom, ki gotovo pomenita višek naše baročne grafične ustvarjalnosti. Nekaj Jelovškovih risb hrani Narodni muzej v Ljubljani.

Odmev Jelovškovega dela je bil velik že v njegovem času. Sin Andrej ustvarja popolnoma pod očetovim vplivom, a je po kvaliteti neprimerno šibkejši. Močan vpliv pa je imelo Jelovškovo freskantstvo na slikarsko generacijo druge polovice XVIII. stoletja, predvsem na slikarja Antona Cebeja in Antona Tuška.

Med možmi, s katerimi je Mengeš obogatil podobo slovenske kulture, Jelovšek gotovo ni najmanjši. Zato je prav, da se ob slovesnosti mengeške 800-letnice s častjo spominjamo tudi tega rojaka, čigar umetnost je dvignila slovensko slikarstvo prvikrat v njegovem zgodovinskem razvoju na evropsko višino. Jelovšek je bil enako spreten v cerkvenih kompozicijah, kakor v profanih delih, pa če so še tako igriva, kakor na primer slikane tapete s kitajskimi motivi v gradu Habah, ali resna, kakor zgodovinski prizori v Goričanah. Izredna življenjska moč, ki je žarela iz samega mojstra, diha tudi iz njegovih krepkih figur, iz viharnega plapolanja oblačil, iz težkih cvetličnih šopkov in vencev, iz dinamično napetih arhitekturnih členov, zlasti pa iz silne melodije barvnega bogastva, ki se pred gledalčevimi očmi preliva v skrajno nasičeni, a vendar skrbno pretehtani pisanosti.

S svojimi iluzionističnimi slikarskimi rešitvami je Jelovšek oživel arhitekture naših baročnih cerkva in gradov, da v njih intenzivno doživljamo značilno baročno sožitje arhitekture in slikarstva. Z barokom je naše ozemlje umetnostno samostojno zaživel in nemajhen delež pri tem pripada prav Jelovšku.

Anica Cevc

VAŠKA IDILA

*V gostem prahu tam po cesti
s krikom se dečad podi.
In za njo pa se srdita
tolpa vaških psov drvi.*

*»Norec, norec!« deca vpije,
da prešinja celo vas;
jedva čuti je med hrupom,
kot bi nekdo pel na glas.*

*Na klobuku pisan venec,
v veli roki šop cvetic,
mož postaren in slaboten
tam popeva bledih lic.*

*Vanj pa z vseh strani zaganja
s smehom mlada se drhal;
kakor butal bi ob skalo
razbrzdani morski val.*

*Poleg ceste radovedno
zbira se gledalcev krog;
a nad bednim, blaznim pevcem
zareži med njimi mnog.*

*Mož se v žalni nezavesti
preganjalcem le smeji —
meni pa ljudi brezsrčje
solze sili na oči.*

Slovenka 1898, 402

Zorana

JANEZ TRDINA

(1830—1905)

Ropretov relief Janeza Trdine

Malokdo med slovenskimi pisatelji je bil tako tesno povezan z domačim krajem, skoraj gotovo pa ga ni nobeden toliko proslavil, kot je Trdina Mengeš. Zanimanje zanj se je Trdini zbudilo že zelo zgodaj. Kot dijak je nabiral ljudsko blago, pisal pripovedke, ki so večinoma povezane z rojstnim krajem, pošiljal dopise o Mengšu v tedanje časopise, nato pa že v moških letih odmeril precej prostora domačemu kraju v svojih spominih in tudi rad postregel s podatki o Mengšu, kdor si jih je od njega zaželel, kakor pričajo novo od-

krita pisma Antonu Koblarju. Ne rečem preveč, če pravim, da mu je dala prve pobude za njegovo literarno delovanje prav ljubezen do domačega kraja in do domačih ljudi.

Trdinova rojstna hiša je stala na kraju, kjer je bila pozneje sezidana tovarna slarnikov Stemberger & Mellitzer in v kateri je od leta 1946 tovarna glasbil. Pri hiši se je reklo »pri Drmavovih«. Nekdaj je bila to ena najpremožnejših mengoških hiš. Pozneje je začela domačija propadati in je bila končno leta 1869 prodana na javni dražbi. Značilno je, da danes nima Trdina v Mengšu nobenih soimenjakov, čeprav je bilo v njegovem času 9 hiš s tem priimkom. Ostalo pa je to ime kot domače na hiši št. 40 v Malem Mengšu. Tudi sorodnikov pravzaprav ni več. Živi le nekaj pranečakov in pranečakinj, ki pa se jih še zmeraj drži ime »Drmavovi«, čeprav stanujejo na drugem koncu Mengša in se že dolgo pišejo drugače. V Mengšu je Trdina preživel otroška leta in obiskoval osnovno šolo.

Ko mu je bilo 10 let, so ga starši poslali v mestne šole v Kamnik, nato pa v Ljubljano. Že v otroških letih koreninita dve zanj tako značilni lastnosti: ljubezen do ljudskega blaga in sovraštvo do gospode. O prvi piše: »Doma sem imel še eno duševno zabavo, ki mi je bila še ljubša nego čitanje. Poslušal sem strastno rad ljudske pripovedke in bajke, ki so jih pripovedovale dekletke, posebno pa moja bivša pestunja Neža...« O drugi pa pravi: »Ni mogoče popisati strašnega sovraštva, ki so ga kazali Mengšani ob vsaki priliki proti gospodi... Gospodo so preklinjali naši kmetje pri pijači, pri jedi, pri delu in brez dela, že zgodaj zjutraj in ko so se spat spravljali, preklinjali so jo celo, ko so prišli od spovedi ali obhajila. Ni čuda, da sem se navzel tega sovraštva tudi jaz... Črtil sem torej že v jako mladih letih vse Nemce, ves nemški narod.« Trdina je torej prav kmalu spoznal, da so povzročitelji socialnih krivic hkrati narodni zatiralci.

V Ljubljani, kjer je obiskoval in tudi končal gimnazijo, se narodno ni spridil, pač pa se je le še bolj vnel za slovenstvo in že v drugi latinski šoli se je s ponosom čutil Slovenca in Slovana. Narodno zavest mu je utrdilo branje domoljubnih knjig in časnikov, prav posebno pa pesmi, zlasti Vodnikove »Ilirije oživiljene«. Zlasti mogočno pa mu je narodno zavest poglobilo leto 1848, ki ga je doživljal kot šestošolec. Tedaj se je iz navdušenja vpisal tudi v narodno stražo. Toda že prvo noč na straži je spoznal, da je naperjena proti kmetom, proti ljudstvu, in še isti mah zapustil stražarsko mesto ter »bedasto komedijo narodnega stražarstva in legionarstva«.

Tudi njegovo sovraštvo do mračnjaštva izvira iz dijaških let. Vernost, ki jo je prinesel z doma, je namreč pod vplivom pobožnjakarstva dobila v njem naravnost bolestne oblike in se približala verski blaznosti. Zaradi verskih dvomov, ki so ga začeli mučiti, je prišel naposled tako daleč, da je bil kot 17-letnik na robu propada in pred samomorom. Ta hudi boj za duševni mir, do katerega se je zmagovito dokopal ob mladostni ljubezni do Staretove Francke — Radoslave, pa mu je vtisnil v srce nepomirljivo sovraštvo do vsega mračnjaštva in vcepil zaupanje v lastni razum, kateremu je odslej edino zaupal.

Na dunajski univerzi, kamor je odšel leta 1850, je poslušal predavanja iz zemljepisa in zgodovine. Za profesorski poklic se je odločil zato, da bi laže izpodkopaval državo in širil svoje prepričanje o slovenstvu in slovanstvu. Na Dunaju se je preživljal s poučevanjem in pisanjem za Frana Miklošiča ter Antona Janežiča. Po opravljenih izpitih je leta 1853 prevzel suplentsko mesto na

gimnaziji v Varaždinu. Na ponudbo je sicer imel mesto na nemški gimnaziji v Trstu, a se je raje odločil za delo med Hrvati. Čez dve leti je bil premeščen na Reko, kjer je služboval do leta 1867. Ko mu je bilo komaj 37 let, je bil upokojen. Na Reki so mu vladni podrepniki (zlasti se je v sovraštvu do njega odlikoval ravnatelj gimnazije Anton Mažuranić) zaradi njegovega neuklonljivega narodnega in svobodomiselnega prepričanja ter zvestobe svojemu nazoru neprestano grenili življenje. Končno so ga obdolžili, da širi med dijaki prevratne misli, kvari mladino in jo ščuje proti cerkvi in državi. Nakopali so mu disciplinski postopek in z njim dosegli, da je bil suspendiran. Čeprav je bil pred disciplinskim sodiščem oproščen, je sam zaprosil za upokojitev.

Z borno, sam pravi »mikroskopsko«, pokojnino 315 goldinarjev na leto se je naselil najprej v Bršlinu pri Novem mestu, čez štiri leta pa se je preselil v Novo mesto. Da se je naselil med Dolenjci, je več ali manj naključje. Na Reki je bil namreč stalen gost pri gostilničarju Florijanu Virku. Leta 1867 se je Virk preselil v Bršlin in ker je bil istega leta tudi Trdina upokojen, se je nastanil pri njem.

V Novem mestu se je znova poročil in sicer z Uršo Jermanovo. Prva žena, ki je bila po rodu Ljubljankanka in se je z njo oženil na Reki, mu je namreč že po nekaj letih umrla za jetiko. Zapustila mu je hčerki Slavijo in Slovenijo, ki pa sta tudi kmalu sledili materi. V Novem mestu je živel precej samotno in ni iskal družbe. Toda tudi doma ni sedel. Pozimi in poleti enako oblečen, z rusko kučmo na glavi in z dežnikom pod pazduho je potoval po deželi, hodil po Gorjancih in prisluškoval ljudem po sejnih in božjih potih, zbiral gradivo in pisal. Razen Gorjancev mu je bil zlasti pri srcu stari srednjeveški grad Gracarjev turn ali Tolsti vrh, last graščaka Dragotina Rudeža, zavednega narodnjaka in dobrega Trdinovega prijatelja. V Mengeš pa ni nikoli več prišel. Ni mogel preboleti udarca, da mu je bil dom na dražbi prodan.

Umrli je v Novem mestu dne 14. julija 1905, star 75 let. Pokopali so ga na mestnem pokopališču. Ko so tega opustili, so Trdinove ostanke prenesli leta 1936 na novo pokopališče ob Ločenski cesti. Na grobu mu stoji visok nagrobni kamen iz črnega granita.

Takšna je bila torej Trdinova življenjska pot. Kaj pa spomin nanj v Mengšu?

Ker v moških in starostnih letih ni zahajal v Mengeš, se ga med Mengšani nihče več ne spominja. Neposredno nanj spominja le grob staršev, rojstna matična knjiga in zlata knjiga mengeške osnovne šole. Vendar se je domači kraj njegovemu spominu dokaj

lepo oddolžil leta 1930 s spominsko ploščo, po osvoboditvi pa z ureditvijo Trdinove dvorane v stari tovarni slamnikov (do leta 1946), s poimenovanjem kulturnoumetniškega društva in trga pred rojstno hišo z njegovim imenom.

Trdina pripada prvemu mladoslovenskemu rodu, za katerega je značilno, da ga preveva veliko navdušenje za ljudstvo in vse, kar je z njim v zvezi. Trdina je eden najtipičnejših predstavnikov tega rodu. Njegovo literarno delo gre predvsem v dve smeri: zbiranje ljudskega blaga in oblikovanje po njegovih zgledih ter opisovanje lastnega življenja.

Prvo delo, s katerim je leta 1849 nastopil v slovenski javnosti — »Narodne pripovedke iz Bistriške doline« —, je v tesni zvezi z domačim krajem. Pripovedke je priobčil v »Sloveniji« in jih prav tam naslednje leto nadaljeval. Razen njih je objavil še vrsto ljudskih pravlji in pripovedk v »Ljubljanskem Časniku«. Označil jih je za »narodne«, vendar niso čisto ljudsko blago. »Nekatere teh povesti sem zapisal tako, kakor sem jih slišal, večkrat pa sem zvedel le ulomke iz narodnih pravlji, ki sem jih dopolnil potem po drugih pripovedkah ali vsaj v narodnem duhu in po narodnem načinu. Nekatere pripovedke pa sem podaljšal s svojimi dodatki.« Tako se že v teh začetkih kaže ena glavnih značilnosti njegovega oblikovanja, da namreč ljudsko blago prosto in po svojih potrebah pre-
nareja.

Najzanimivejša pripovedka iz te dobe je »Pripovedka od Glasan Boga«, ki je eden izmed poskusov, ustvariti Slovincem narodni ep. Delo je zajeto največ iz pesmi o kralju Matjažu. Ob tej je s čudovito domišljijo nanizal motive drugih ljudskih pesmi. »Zanj sem porabil več narodnih pravlji in poročil, ali tako svobodno in subjektivno, da je ta precej dolga povest mnogo bolj moja, nego narodna«, je pozneje napisal o njej. Nato je objavil »Pripovedko od zlate hruške« v treh delih, od katerih pa sta izšla v tisku samo prvi in delno drugi del. Spis je v okvir ljudske pripovedke zajeta satira slovenskih slovstvenih in političnih razmer. Kritičnost, ki preveva to delo, pa se je še očitneje izrazila v »Pretresu slovenskih pesnikov«, v katerem je leta 1850 kritično pregledal slovensko literaturo, njeno preteklost in sedanost in se zavzel za Prešerna ter obsodil pretirano slavljenje Koseskega. V tem delu je Trdina Levstikov predhodnik v kritiki. Istega leta je objavil še zgodovinsko povest »Arov in Zman«, v kateri je uporabil ljudsko pripovedko o bojih s Turki okrog Homca v mengeški okolici. To delo je do Levstikovega »Martina Krpana« naša najboljša povest.

Poskusil se je tudi v pesništvu (»Bran in pogin Japadov« idr.), vendar v njem ni uspel. Iz mladostnega obdobja je treba omeniti še »Zgodovino slovenskega naroda«. Izšla je sicer šele leta 1866 pri Slovenski Matici in to proti njegovi volji, vendar je gradivo zbiral še v dijaških letih in zgodovino napisal kot visokošolec na Dunaju. Delo nima sicer znanstvene vrednosti, je pa zanimivo toliko, ker kaže, da je Trdina štel za glavnega nosilca slovenske zgodovine kmeta in v knjigi orisal njegovo zgodovino. Razen tega je zanimivo tudi zato, ker ga misel, da bi znova napisal zgodovino slovenskega naroda, ni zapustila do konca življenja.

Takšna je torej v glavnem bera njegovih mladostnih spisov. Za temi je v javnosti molčal skoraj 30 let. Vanjo ga je spet privedel Ljubljanski Zvon. To obdobje je bilo res samo premolk v objavljanju, kajti Trdina v moških letih ni niti spreminjal nazorov svoje mladosti, niti se ni način njegovega umetniškega ustvarjanja bistveno spremenil. Njegova umetnost se je samo poglobila in dozorela.

Prvo delo, ki ga je objavil leta 1881 v Ljubljanskem Zvonu, so bile »Verske bajke na Dolenjskem«. V pretežni večini jih je res nabral med ljudmi. Nekatere med njimi, zlasti bajka o človeku, ki da je bil ustvarjen iz božjega potu in je znana kot mengeška bajka o nastanku človeka, spadajo med naše najstarejše in najlepše bajke. »Verske bajke« so nekaj uvod v njegovo glavno delo »Bajke in povesti o Gorjancih«, ki so izhajale v Ljubljanskem Zvonu od leta 1882 do 1888. O njih pravi v svojih spominih: »Z njimi sem hotel zopet oživiti staro narodno slovstvo, to je narodne pripovedke, ki bodo skoro izginile z lica slovenske zemlje ... Trudil sem se, da stare narodne nazore pomnožim in obogatim z idejami napredujočega časa, z rodoljubjem, svobodoljubjem, slovenstvom, slovanstvom, s hrepenenjem po prosveti in vseh onih zakladih, ki pospešujejo človeško blaginjo. Obenem pa sem se odločil udrihati po praznoverju ...« Ivan Cankar pa je o njih zapisal: »Junak ‚Bajk in povesti‘ je slovenski narod; v verskih bajkah nam ga je Trdina predstavil, pokazal nam ga v tako čistem ogledalu, da mu vidimo v dno duše in razumemo vsako njegovo besedo in kretnjo, razumemo iz njegovega značaja njegovo življenje in njegovo preteklost. Lahkovernost in nezaupnost, praznoverje in dvomljivost, zabavljivost in hlapčevska ponižnost, vse te nasprotujoče se lastnosti so spojene v harmonično celoto, a krona te lepe celote je vesela in brezskrbna lahkoživost, ki jo izpričuje Dolenjec, ta najimennitnejši predstavnik slovenskega naroda na obrazu in kretnji, v jeziku in slogu.«

S svojimi bajkami in povestmi je torej ustvaril Trdina posebnost slovenskega slovstva: umetne pripovedke v ljudskem slogu, v katere je vnašal svoja spoznanja in opazovanja o življenju dolenjskega in belokranjskega ljudstva in ki so mu služile za to, da je v njih izražal svoje napredne nazore in šibal z njimi tedanje slovenske razmere in napake, zlasti hlapčevstvo in praznoverje.

Docela na podlagi preprostih, naravnih nazorov, kakor jih poznajo ljudske pesnitve, da se namreč dobrota in zvestoba poplačata, trdosrčnost, prevzetnost in nezvestoba pa kaznujejo, so zgrajene med drugimi »Cvetnik«, »Gospodična« in »Jutrovica«. V »Rajski ptici« je posrečeno združen motiv ljudske pravljice z motivom kmečkega upora zoper graščake. Podobno sta naperjeni proti graščaku in Nemcem tudi »Peter in Pavel« in »Vila«, medtem ko je v »Kresni noči« zlil v umetniško celoto ljudsko vero o kresni noči s satiro na gospodo in nje hinavstvo, podlost in nečistovanje, nesnažnost gospodinj, lišpavost deklet in nespodobno govorjenje krčmaric na Dolenjskem. »Gluha loza« spretno združuje ljudski motiv in ost proti pijančevanju, »Ptica Zlatoper« pa meri proti pohlepu po obogatitvi brez truda in prikazuje srečo, ki jo prinaša delo in preprostost. Podobno so zgrajene tudi druge.

Nekatere bajke in povesti so pravi biseri naše literature in prav zgledni primeri umetniške proze, »ki bodo trdno stali v vrsti z Levstikovim Martinom Krpanom, z najboljšo pripovedno prozo Ivana Cankarja in Prežihovimi Samorastniki« (J. Logar) in spadajo med najlepše umetne pripovedke v svetovnem slovstvu.

Posebnost teh bajk pa je razen načina oblikovanja tudi njihov pripovedni slog. V njih se namreč pravljичnost stalno prepleta z resničnostjo. Njihova nadaljnja odlika je kleni ljudski jezik, o katerem je Cankar dejal, da ga nihče ni tako pogodil kakor Trdina. Posebno živa in lepa je stavčna skladnja, čeprav včasih motijo številni deležniki. Toda na te je bil Trdina posebno ponosen.

Podobne bajke in povesti, kakor jih je napisal o Gorjancih, je hotel napisati tudi o Mengšanih in Mengšankah, pa mu je žal smrt to preprečila.

Trdina je obširno popisal tudi svoje življenje, ki je tem bolj zanimivo, ker obsega dobo od Prešerna do Cankarja, od mračnega Metternichovega absolutizma preko svetlih dni marčne revolucije in spet temnega Bachovega režima do prvih let novega stoletja.

Že leta 1848 je začel pisati »Dnevopis«, ki je obenem tudi njegovo prvo literarno delo, in nato napisal vrsto del iz svojega življenja.

»Hrvatski spomini«, ki jih je priobčeval v letih 1885 do 1887 v reviji »Slovan«, so zaradi svoje odkritosrčnosti povzročili, da je revija prenehala. »V njih sem hotel razložiti, kako žive na Hrvaškem slovenski delavci, rokodelci in obrtniki,« piše v »Spominih«.

V knjigi so izšli leta 1903 »Bachovi huzarji in Iliri«, »Zgodovinska knjiga« kakor jo sam imenuje in v kateri je popisal slovenske uradnike in profesorje na Hrvaškem. »Izbral sem jih za predmet svoje knjige zato, ker so se mi zdeli jako zanimivi. Dunajska vlada je hotela Hrvate ponemčiti. Za orodje si je izbrala slovenske birokrate in profesorje. Jaz popisujem, kako so se vedli proti temu navalu Iliri, kako so živeli ti naši rojaki in kako so izvrševali svojo sramotno nalogo in zakaj se je morala izjaloviti nakana avstrijske vlade.«

Leta 1905 je napisal v 14 pismih »Moje življenje«, ki je izhajalo v Ljubljanskem Zvonu v letih 1905 in 1906. To je nekaj povzetek obsežnih, dve knjigi obsegajočih »Spominov«, ki so nastali kmalu po Trdinovi naselitvi v Bršlinu v letih 1867—1868, v tisku pa so izšli šele v letih 1946 in 1948. Ti spomini so izmed vseh njegovih tovrstnih del vsekakor najzanimivejši in presegajo okvir običajne spominske literature. V njih je s čudovito resnicoljubnostjo in odkritostjo opisal svoje življenje. Zlasti jih je cenil Ivan Cankar, ki je Trdino tudi sicer zelo upošteval. V četrtem poglavju »Mojega življenja« piše o njih: »Zadnjič sem bral v rokopisu obširne izpovedi Janeza Trdine. Tega moža povzdiguje visoko nad vse velika in lepa čednost, ki je nihče ni imel in nima v toliki meri kakor on, tista čednost, ki je pravo merilo za človeka in umetnika, ime ji je odkritosrčnost.«

Na koncu moramo omeniti še njegov najboljši potopis »Izprehod v Belo krajino«.

Pisatelj Janez Trdina je samorasla osebnost v naši književnosti. Je ljudski pisatelj v resničnem pomenu besede. Svoje delo je gradil na ljudskem slovstvu in hotel je izpolniti in dovršiti to, kar je ljudstvo zasnovalo. Svoja dela je pisal kot glasnik ljudske duše. »Drugi so pisali za narod, Trdina piše iz njega... Iz Janeza Trdine govori narod sam... Zato je Trdina po mojih mislih edino resnični in največji narodni umetnik,« tako ga ocenjuje Ivan Cankar.

Zaradi svojih velikih vrednot nam je Trdina drag kot umetnik in človek. Njegova povezanost z ljudstvom in ljubezen za ljudi, njegova naprednost, svobodoljubje, neuklonljiva zvestoba prepričanju in resnici, njegova iskrenost in odkritosrčnost so dragocene lastnosti, s katerimi je prežeto njegovo delo in življenje in prav te mu odkazujejo v naši književnosti častno mesto.

I. V.

IVAN VESEL-VESNIN

(1840—1900)

Ivan Vesel je sodobnik naših realistov, eden prvih prevajalcev iz ruščine in obenem eden naših največjih prevajalcev ob koncu preteklega stoletja.

Rodil se je leta 1840 v Velikem Mengšu št. 22, v nekdanjem Ravbarjevem gradu. Šole je obiskoval v Mengšu in Ljubljani, tu je stopil tudi v bogoslovje. Nazadnje je bil dekan v Trnovem pri Ilirski Bistrici, kjer je umrl leta 1900.

Bil je zelo izobražen mož, znal je rusko, hrvaško in italijansko. Zelo rad je potoval, zlasti v Italijo. Sodobniki so ga zelo cenili, zlasti dobra prijatelja sta si bila z Gregorčičem.

Literarno ga je najbolj privlačevala poezija. Pisal je pesmi, ki jih je nekaj priobčil, precej pa jih je ostalo natisnjenih. V glavnem pa je prevajal. Leta 1872 je v leposlovnem listu »Zori« začel objavljati lepe prevode psalmov in jih leta 1892 tudi izdal v posebni knjigi.

Njegova ljubezen pa so bili ruski pesniki. Njegovemu prevajanju je posvetil pretežni del svojega literarnega delovanja. Da bi dal Slovencem čimbolj zaokroženo podobo ruske poezije, se je odločil prirediti »Rusko antologijo«. Zanj je zbral svoje natisnjene in natisnjene prevode ter prevode drugih pesnikov, jih uredil v zbirko in poslal leta 1900 tiskarju Andreju Gabersščku v Gorico, da bi jo založil in izdal. Sredi tiskanja pa je Vesela prehitela smrt. Na založnikovo željo je skrb za izdajo nato prevzel Anton Aškerc, ki je dal zbirki dokončno obliko. Antologija ima nekatere pomanjkljivosti, predvsem ni dovolj kritično izbrana in se nekaterim prevodom pozna naglica, kar pa gre oboje na račun Aškercu, ki je njeno prvotno zasnovo močno spremenil in jo pomnožil zlasti s sodobnimi pesniki. Kljub temu je ta antologija važna predvsem zato, ker je v njej prvič v knjigi zbrana večina ruskih pesnikov v slovenskem prevodu in je tako v zaokroženi celoti podana slovenskemu občinstvu podoba ruske poezije, kar je imelo zlasti na mladino dokaj velik vpliv. Marja Boršnikova ugotavlja v svojem »Aškercu«, da je bila ta knjiga ob

izidu »izreden pojav ne samo med Slovenci, temveč tudi med bratskimi narodi« in da je »vzbudila doma in po slovanskem svetu obilo priznanja«.

Vesel se je ukvarjal tudi s prozo. V Slovenskem Glasniku je l. 1862 objavil novelo o padcu Metula »Bojmir«. V rokopisu je ostala njegova drama iz časov pokristjanjevanja Slovencev »Droh«.

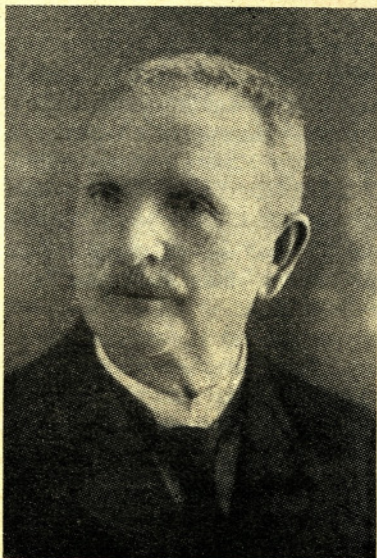
Prevajal je tudi rusko prozo in sicer je za Dramatično društvo poslovenil Gogoljevega »Revizorja«. Razen teh del je izdal pri Matici Slovenski še knjigo »Olikani Slovenec«.

Značilno je, da je spomin nanj v Mengšu skoraj docela zamrl. Ko sem pred leti spraševal o njem in iskal njegovo rojstno hišo, mi nihče ni vedel kaj povedati. Šele pozneje, ko sem našel zaznamek njegovega rojstva v rojstni knjigi, sem hišo ugotovil. Ker njegov priimek ni običajen v Mengšu, se je po vsej verjetnosti oče priselil sem in bil uslužben v gradu. Verjetno je s smrtjo njegovih staršev Veselov rod ugasnil ali pa so se njegovi sorodniki izselili iz Mengša. Ni prav, da je spomin nanj tako zatemnel in vse hvale vredno je, da se ga je spomnil občinski ljudski odbor ter po njem poimenoval nabrežje v bližini njegove rojstne hiše.

Ivan Vidali

FRAN NOVAK

(1856—1936)

Pred dobrimi sto leti so bili pogoji za šolanje mnogo težji kot so dandanes, ko imamo že skoraj v vsakem večjem kraju gimnazijo. Takrat so poslali starši v »latinske šole« le zelo pridne in nardarjene sinove, o katerih so bili prepričani, da bodo zmagovali težko in mnogozahtevno snov tujih latinskih šol. Tega šolanja so bili deležni le redki kmečki sinovi. Ti so se pozneje v življenju tudi zavedali, koliko žrtev je terjalo šolanje v mestu od njih samih, še večjih pa od njihovih roditeljev. Zato so tudi pozneje v življenju skušali povrniti svojemu narodu vsak po svojih močeh in sposobnostih. — Med temi je tudi Mengšan Fran Novak, ki se je odlikoval

kot stenograf in je ponesel v svet slavo svojega malega naroda. Zato tudi ne bo odveč, da se ga spomnimo s kratkim prikazom njegovega življenja in dela, ker doslej o tem pomembnem Slovincu še ni izšla daljša študija, ki jo njegovo delo po vsej pravici zasluži.

Fran Novak je bil rojen 22. oktobra 1856 v V. Mengšu št. 3, kjer se je reklo pri hiši po domače »pri Cunarju«. Prvo izobrazbo je prejel v domačem kraju, nakar so ga starši poslali v latinske šole v Ljubljano, kjer je maturiral leta 1877 z odliko. Po maturi je odšel na Dunaj in se posvetil študiju klasičnih jezikov (latinščine in grščine). Na Dunaju je napravil nato tudi še državni izpit iz slovenskega jezika in 1884. leta še izpit iz nemške stenografije. V šolskem letu 1883/84 je dovršil predpisano poskusno leto na gimnaziji Tere-

zijanske akademije. Ker je bilo tedaj težko dobiti učno mesto na kakšni gimnaziji zaradi velikega števila kandidatov, je bil v času pred izpitom in tudi še po izpitu domači učitelj v raznih plemiških rodbinah na Dunaju in na Poljskem (v bivši Galiciji, med drugimi tudi pri baronu Vetseri. Bil je nekaj časa vzgojitelj baronice Marije Vetsere, ki je tragično preminula skupaj z avstrijskim prestolonaslednikom Rudolfom).

Stalno službo je dobil šele jeseni l. 1886, ko je izšla Gautscheva naredba, da morajo za namestitev prvenstveno upoštevati izprašane kandidate. Dobil je kar tri ponudbe, in sicer za Ljubljano, Celje in Gorico. Odločil se je za Ljubljano, ker je imel tam največ nekdanjih sošolcev, prijateljev in drugih znancev, v učiteljskem zboru pa kar sedem tovarišev — njegovih bivših profesorjev. Nato je služboval kot suplent na tedanji višji gimnaziji (sedanji klasični gimnaziji) v Ljubljani (1886—1890), kot pravi gimnazijski učitelj in profesor v Novem mestu (1890—1894), nato v Kranju (1894—1900), nato spet v Ljubljani kot profesor do l. 1916 in od leta 1916 do 1924 kot ravnatelj klasične gimnazije. Meseca julija l. 1924 je po 38-letnem službovanju stopil v pokoj. Užival ga je v Ljubljani v krogu svoje družine. Tu je tudi umrl 30. decembra 1936. Pokopan je v rodbinski grobnici na ljubljanskem pokopališču.

Fran Novak se je že kot dijak učil na gimnaziji nemško stenografijo pri profesorju Heinrichu, ki je bil cenjen kot sestavljavec učnih knjig, sicer zagrizen Nemec, toda izvrsten učitelj. Ker je počasi pričela pridobivati slovenščina v srednji šoli vedno več veljave, je postajala tudi potreba po slovenski stenografiji vse bolj občutna. Sicer se je tisti čas neki nemški profesor obrnil do Deželnega šolskega sveta v Ljubljani z nekim elaboratom ali načrtom slabo prikrojene Bezenškove jugoslovanske stenografije, da bi smel poleg nemške stenografije poučevati tudi slovensko, toda njegova vloga je bila negativno rešena. Bivši Heinrichovi dijaki so bili na Dunaju zaposleni kot stenografi pri advokatih z mesečnim honorarjem od 20 do 50 fl. Od petega gimnazijskega razreda dalje si je Novak pri učenju že prav dobro pomagal s stenografijo. Verouk, dodatke k nemški literaturi in zgodovini, fiziko in propedeutiko se je učil le po svojih stenogramih, na dunajski univerzi pa je sploh vsa predavanja stenografiral, kar mu je bilo v veliko korist pri kolokvijih in pri državnih izpitih. Poleg svojih predmetov je na gimnaziji poučeval stenografijo, najprej seveda nemško. Ker pa je bil tedaj učni jezik v nižjih gimnazijskih razredih za vse predmete, razen grščine in nemščine v tretjem in četrtem razredu, slovenski, je uvidel, da bi si s slovensko stenografijo prihranil mnogo časa. Bezen-

škov »Jugoslovanski Stenograf« (1876—1878) mu ni zadoščal, zato si je za božične počitnice (1886) nabavil Magdičevo »Hrvatsko stenografijo« in »Těšnopis český«. Lotil se je dela, ki pa mu ni šlo tako od rok, kakor si je želel. V tem času pa je vendar svoj poskus toliko uredil, da je za svoje potrebe (sestava nalog, opombe na robu knjig itd.) čitljivo stenografiral. Tako si je s tem zasilnim poskusom pomagal in z drugimi vred željno pričakoval obširnejše knjige profesorja Bezenška, ki mu je nekoč v pogovoru obljubil, da jo bo izdal. To knjigo je »Matica Slovenska« res izdala, toda šele l. 1893. Tedanji Deželni šolski svet jo je z odlokom z dne 7. aprila 1894, št. 788, izročil profesorju Novaku v oceno. Glede na »Matico Slovensko« in na profesorja Bezenška, s katerim sta vedno prijateljsko občevala, zlasti pa še glede na to, da bi se tudi slovenska stenografija vpejljala kot neobvezni predmet na srednjih šolah, se je izrekel za odobritev knjige in obenem v prijaznem tonu nasvetoval večje število sprememb pri morebitni naslednji izdaji. Kljub temu pa se slovenska stenografija ni uvedla, bodisi zaradi pomanjkanja izvedenih učiteljev, bodisi zaradi neugodne kritike profesorja Magdiča.

Še pred izidom Bezenškove »Slovenske stenografije« (1893) se je pa čutilo občutno pomanjkanje dobre učne knjige za slovensko stenografijo. Ko je bil Novak še suplent v Ljubljani, so se v stari Čitalnici shajali suplenti, avskultanti in drugi ter se pogovarjali o tem in onem. Marsikateri jurist je tožil, češ, nemško stenografirati znam, a potreboval bi slovensko stenografijo, ker se slovensko urađuje. Deželnozborska tajnika in stenografa Feifer in Uršič sta bila preobremenjena, ker sta stenografirala slovenske in nemške govore in bila brez naraščaja. V njihov krog v Čitalnico so večkrat prihajali tedanji veljaki, deželni odborniki in člani »Deželnega šolskega sveta«, kakor dr. Josip Vošnjak, dr. Bleiweis, dr. Papež, Murnik idr. Vsi so bili edini v tem, da je slovenska stenografija potrebna in da se mora njen pouk uvesti v slovenske srednje šole. Zlasti dr. Vošnjak je priporočal Novaku, naj se zanima za predmet in naj spiše potrebno knjigo. Novak se je skliceval na prof. Bezenška, češ da ta pripravlja takšno knjigo. O Vošnjakovi želji je Bezenška tudi obvestil. Šele l. 1894 ali l. 1895, ko je bil Novak že v Kranju, se je na ponovno prigovarjanje dr. Josipa Vošnjaka in obeh tajnikov Kranjskega deželnega odbora Feiferja in Uršiča, čeprav nerad, ker je vedel, da delo ne bo lahko, vendarle odločil, da poskusi in izda v skupni knjigi korespondenčno in debatno pismo. (»Bezenškova stenografija« je imela namreč samo korespondenčno pismo.) Deželnozborskima stenografoma je bilo zlasti do debatnega pisma. Zatrjevala sta, da sta okrajšave, ki jih je izdal Novak l. 1894 v gimna-

zijskem izvestju, uspešno uporabljala, kakor tudi razne debatne okrajšave, ki jima jih je dajal na poskušnjo. Novak je uvedel v slovensko stenografijo tudi nov znak za črko »v« (poleg začetnega sredinski oziroma končni »v«). To pa zaradi tega, ker se mu je označevanje po Bezenšku oziroma po »tėšnopisu českem« zdelo nevzdržno. O odnosu do Bezenškove stenografije pravi dalje: »Oba sva se kot pristaša »tėšnopisa českega« držala — vsak po svoje — česke stenografije; umevno pa je, da sem pridržal od Bezenška, kar se mi je zdelo praktično in se mi je strinjalo z mojimi spremembami, a vendar je precej razlik med Bezenškovo in mojo stenografijo. Menim torej, da je moja stenografija samostojen prenos »tėšnopisa českega«, seveda izvzemši, kar je osobito Bezenškovega ali Magdičevega. Poudarjam pa, da moja stenografija ni nastala iz kakšnih nečastnih nagibov, povzročil jo je v prvi vrsti gospod dr. Josip Vošnjak, ki je imel kot deželni odbornik referat za šolstvo.«

Fran Novak je izdal naslednja stenografska dela: Samoznaki in okrajšave (izvestje drž. gimnazije v Novem mestu, 1894), Začetne okrajšave (izvestje drž. gimnazije v Kranju, 1896), Srednje in končne okrajšave (izvestje drž. gimnazije v Kranju 1897), Slovenska stenografija I. del (prva izdaja 1900, 2. izdaja 1910, tretja izdaja 1916, 4. izdaja 1922), Slovenska stenografija II. del (1. izdaja 1901, 2. izdaja 1922), Samoznaki in okrajšave v slovenski stenografiji (1916).

Novakova slovenska stenografija je eno najbolj dovršenih stenografskih del. Profesor Bezenšek v Novakovem delu ni videl nobene konkurence svoji stenografiji, ampak mu je bilo na tem, da dobe Slovenci res dobro stenografijo. Zato se je Novakovega dela razveselil in je avtorju pismo čestital k uspehu. Delo je tudi ocenil ter se je o njem prav laskavo izrazil. Kar najbolj ugodno se je o Novakovem delu izrazil tudi profesor Mijo Vamberger, ki pravi, da bi bilo med slovanskimi stenografijami težko dobiti učno knjigo, ki bi se lahko primerjala z Novakovim delom. Odličen stenografski teoretik in stenografski zgodovinar profesor Stanko Miholić pravi, »da je Novakova zasluga, da je njegov prenos Gabelsbergerjeve stenografije v slovenščino priznan za najboljšo slovansko stenografijo. Tako smelo trdimo, da ima najmanjši slovanski narod najtemeljitejšo, znanstveno najboljšo in najbolj praktično stenografijo po zaslugi dovršitelja slovenske stenografije Novaka.« Tudi druga kritika ni varčevala s pohvalami. Tako smo dobili Slovenci po začetniku Antonu Bezenšku in dovršitelju Franu Novaku res vzorno slovensko stenografijo. — Tudi sicer je bil Novak, ki sta ga odlikovali izredna marljivost in skromnost, na stenografskem

področju zelo delaven. Profesorju Bezenšku je pri izdelavi njegove »Slovenske stenografije«, ki jo je izdala »Matica Slovenska« l. 1893, marsikaj nasvetoval. Saj pravi Bezenšek v predgovoru imenovane knjige: »Njemu (namreč prof. Pražaku, članu izpitne komisije za učitelje stenografije v Pragi) in g. prof. Novaku v Novem mestu imam se zahvaliti za marsikateri dober svet, uporabljen v tej knjigi.« Novakova zasluga je tudi, da je bila uvedena v slovenske srednje šole slovenska stenografija kot neobvezen predmet od šolskega leta 1903/4 dalje, ki so ga poučevali ne več dijaki, temveč za to usposobljeni učitelji.

Tudi kot človek je bil Fran Novak vseskozi simpatična osebnost. V življenju je bil tih, skromen in ni hlepel po slavi in časti. V občevanju z drugimi je bil vselej ljubezniv in postrežljiv ter vedno pripravljen pomagati drugim. Bil je vseskozi narodno zaveden. Tudi svoje otroke je vzgojil v narodnem duhu, poleg tega pa jim omogočil najvišjo izobrazbo. Kot profesor in pozneje kot gimnazijski ravnatelj je bil do dijakov dober, ljubezniv, uvideven in prizanesljiv, zato so ga ohranili mnogi njegovi dijaki, ki so zavzemali in še zavzemajo visoke položaje, v najlepšem spominu ter se ga še sedaj s spoštovanjem in globoko hvaležnostjo spominjajo. Prav takšen je bil tudi do svojih tovarišev profesorjev in pozneje kot njihov predstojnik — ravnatelj.

Fran Novak vsekakor zasluži — čeprav v življenju skromen — da se mu vsaj ob stoletnici rojstva odkrije na rojstni hiši spominska plošča.

Alojzij Bolhar

FRANJA TROJANŠEK - ZORANA

(1867—1935)

Pesnic v slovenskem slovstvu ni ravno mnogo. Ena izmed njih, skoraj popolnoma neznana, gotovo pa pozabljena, je tudi Zorana, s pravim imenom Franja Trojanšek-Dekleva, ki se je rodila, živela in umrla v Mengšu. Rodila se je 30. januarja 1867 očetu posestniku in gostilničarju Francu in materi, rojeni Prešeren, tako da jo štejemo k širšemu sorodstvu pesnika Franceta Prešerna. V desetem letu je zbolela za vročico in oglušila. Razen osnovne šole v Mengšu ter šolanja v Šmihelu pri Novem mestu ji kljub nadarjenosti in želji po znanju višjih šol starši niso mogli privoščiti. Zato se je izobraževala sama, s tem da je mnogo brala in da se je pogovarjala z izobraženimi ljudmi, zlasti s študenti. Zaradi gluhosti so ji drugi svoje besede posredovali napisane, medtem ko je sama lahko govorila. Po starših ji je ostala gostilna. Leta 1914 se je poročila z Jožetom Deklevo, bivšim davkarjem in trgovcem, doma s Primorskega Krasa, iz Vrem. Ker sta ostala brez otrok, je premoženje podedeloval neki možev nečak. Ta je posestvo leta 1946 prodal mengeški godbi, ki si je v hiši uredila svoj dom. Trojanškova je umrla za pljučnico 13. februarja 1935.

Prvo svojo pesem je Zorana priobčila 1890 v mladinskem »Vrtcu« — to je bila obenem tudi edina —, a 1891 in 1892 ji je prinesel tri pesmi »Dom in svet«. Pravi okvir svoji poeziji pa je našla šele v »Slovenki«. Bil je to prvi časopis našega ženstva in za naše ženstvo. Izhajal je v Trstu 1897—1899 pod uredništvom Marice Nadlišek-Bartolove in od 1900—1902 pod uredništvom Ivanke Anžič-Klemenčičeve. Zorana je bila plodovita sodelavka »Slovenke«, saj je priobčila v njej 51 pesmi. Ko je »Slovenka« prenehala izhajati, je Zorana izgubila časopis, ki ji je s svojim okvirom najbolj ustrezal. Sodelovanje v nekih drugih poznejših publikacijah je ostalo samo slučajno in je bilo vedno kratkotrajno. Zadnje pesmi je priobčila v »Ženskem svetu« v letih 1930, 1931 in 1933, a tudi teh pesmi je samo pet.

Prve pobude za pesnjenje je gotovo dobila od Kamničana Antona Medveda. Kot študenta in bogoslovca ga je s študentovsko družino pač večkrat zaneslo v Mengeš, kjer je spoznal mlado dekle,

zaznamovano od življenjske usode, hrepeneče po pesniškem ustvarjanju. Njene pesmi iz prvih let kažejo, da so ji bili vzori predvsem Gregorčič, Stritar in Aškerc, le delno Jenko in za njim Prešeren. Zorana opazuje svet okoli sebe in oblikuje pesmi z očitno socialno in nacionalno noto (grad piruje — bajta joče; bogati fant zapusti revno dekle; nad vaškim »norcem«, ki se mu ljudje posmehujejo, toči solze; nekdanj je bil fant nacionalno zaveden — danes, poročen z Nemko, govori z njo in otrokoma po nemško in pod.). A ob tej predvsem epski pesmi ali vsaj s pripovednimi sredstvi zasnovani liriki se vedno pogosteje javlja tudi njena osebna pesem, pesem o njeni notranjosti, predvsem o ljubezenskih čustvih. Sedaj se je že seznanila z moderno pesmijo v vodilnem glasilu »moderne«, v Ljubljanskem Zvonu, kjer se ji je posebno odzivala poezija Josipa Murna-Aleksandrova. K Zorani je hodila na obiske pesnica-sodobnica, sestrična Vida Jerajeva, ki je tudi rasla v »moderno«, a v poznih pomladnih mesecih 1899 se je pri njej ustavil tudi Murn osebno, ki se je tedaj zaradi zdravljenja mudil v Zalogu pri Cerkljah ter od tam hodil in jezdaril v bližnjo in daljnjo okolico. V Zorani je odkril toplo pesniško dušo in se z njo iskreno spoprijateljil. Pokazal ji je nove vzore, kot so bili ljudska poezija, ruska romantika Puškin in Lermontov, škotski »kmet-poet« Burns ter francoska modernista Baudelaire in Verlaine. Zoranina pesem je sedaj zadihala na novo: bolj osebno in sproščeno, v bogatejšem besedju, z bolj uglašeno obliko. Sedaj prevlada lirika, zlasti ljubezenska. Posredna in neposredna Murnova šola ji je odkrila melodiko in barvo, ki jo mora imeti »moderna«.

Žal Zorana svojega pesniškega ustvarjanja ni nadaljevala. Že v zadnjem letniku »Slovenke« ne sodeluje več, a kar je poznejših verzov, ne kažejo rasti. (Gotovo je doma hranila marsikaj. Toda njena in moževa smrt, sprememba lastništva na Deklevovem domu ter druga svetovna vojna so vse uničili ali razmetali — doslej se po njej ni našlo nič.) Zunanji dogodki so jo odtrgali od sveta in jo še bolj zaklenili samo vase: 1900 ji je umrla mati, sredi leta 1901 je umrl Murn, skoraj istočasno se je preselila Vida Jerajeva k možu Karlu na Dunaj, 1902 je prenehala izhajati »Slovenka«. Tako je njene pesmi kažejo v podobi, kakršno nam je zapustila o njej Vida Jerajeva v nekem pismu Zorani jeseni 1901, ko je odhajala na Dunaj. Tam pravi: »Spomnila sem se Tvojih cipres in aster, ki menda uže umirajo ... Pogosto Te vidim, kako sanjaš svoje življenje pod zvezdami sredi rož, in prihaja mi na misel tisti večer, ko smo sedeli v zatišju z Aleksandrovim, in kako se je svetila kresnica v Tvojih črnih laseh.«

Viktor Smolej

Spomin na Trojanškovo je med Mengšani še vedno živ. To je tudi razumljivo, saj je vse življenje preživela v domačem kraju in bila vrh tega še gostilničarka. Njena hiša, v kateri je imelo svoje prostore »Bralno društvo«, je bila zbirališče tedanje napredne in za prosveto vnete mengeške družbe. Ob hiši je imela krasen vrt, ki je obstajal še do nedavnega. Njegova posebna značilnost so bile ciprese, dvanajst po številu, s pušpanom ograjene grede in cvetličnjak. Ta vrt je silno ljubila, saj ji je bil v uteho v premnogih žalostnih urah. Tudi v pesmih se ga večkrat spominja. Baje je ciprese hotel kmalu po poroki njen mož posekati, a ga je s povzdignjenimi rokami prosila, naj jih pusti, češ da so spomin na njena mlada leta, ko sta jih z očetom sama zasadila. Danes vemo, da niso bili samo ti spomini tisti, ki so jo tako vezali na njeno zeleno zatišje, marveč tudi drugi, še dražji. Na vrtu je posedala s pesnikom Josipom Murnom-Aleksandrovim, ko jo je prihajal iz Zaloga obiskovat, s sestrčno Vido in drugimi prijatelji. Bil ji je zavetje pred morečo vsakdanjostjo.

MARJETICA

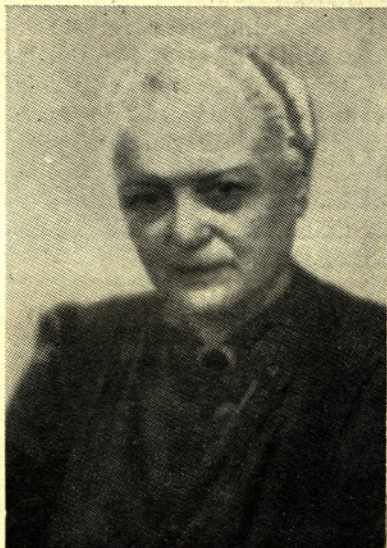
*Cvetka tam bela
raste na trati,
deva pa zala
hoče zaznati:
ali ji dragi
v daljni tujini
v srcu še hrani
prostor edini
kakor nekdaž...*

*Padli so drobni
listki s cvetice,
z njimi zbledelo
devi je lice...
Ah, maščevala
cvetje je svoje;
sumnje moreče,
vrgla ji boje
v mlado srce...*

Zorana

POLONICA JUVANOVA

(1884—1952)

Mengšani štejemo med svoje rojake tudi veliko slovensko igralko Polonico Juvanovo. Rodila se je 6. februarja 1884 v Velikem Mengšu št. 113 kot nezakonska hčerka Marije Korbar. Čez tri leta jo je pozakonil oče Jožef Oražem. V rojstnem kraju je preživela le otroško dobo, nato pa se je z materjo in očetom preselila v Ljubljano, kjer je preživljala precej trdo mladost ter se z veliko vztrajnostjo in prizadevnostjo šolala. Obiskovala je osnovno in meščansko šolo. Leta 1900, ko ji je bilo 16 let, je kot nadarjena pevka stopila v operni zbor, pa ob raznih priložnostih nastopala tudi pri Drami, vse do leta 1913, ko je prenehala samostojna Opera. Leta 1918

je postala članica dramskega gledališča v Ljubljani, ki mu je ostala zvesta vse do konca leta 1947, ko se je poslovila od gledaliških desk. Umrla je v Ljubljani 29. januarja 1952.

Dolga je vrsta njenih igralskih ustvaritev. Prvi večji uspeh je dosegla kot Majda v »Divjem lovcu«. Nato so sledile Angela v »Domu«, Micka v »Verigi«, Lenčka v »Razvalini življenja«, učiteljica Minka v »Hlapcih«, Lužarica v »Kralju na Betajnovi«, gospa ministrica v istoimenski Nušičevi komediji, Anisja v »Moči teme«, Vasilisa v Gorkega »Na dnu«, vdova Rošlinka v istoimenski Golarjevi komediji idr. Najnaravneje in najboljše je upodobila naše kmečke ženske, dekleta in matere, v vsem njihovem dobrem in slabem. »Ne poznam posebej rodu, po katerem bi se nam odkrila pot v sestavine

narave in značaja igralkke Juvanove, vendar ga slutim iz pokrajine same, iz odprtega mengeškega polja, iz nekdanjih temnih gozdov; iz njih razumem dvojnost človeka, pripravljenega za red in dobroto, pa tudi za največjo tveganost in izrednost.« (France Koblar v Gledališkem listu ljubljanske Drame št. 6 iz leta 1947-48). Čeprav je preživela v Mengšu samo otroška leta, je vendar rojstni kraj vtisnil njeni igralski osebnosti svoj pečat. Iz domačega kraja je prenesla v svet živ, ljudski jezik, ki je tudi pozneje ohranil »vso polnost, zvočnost in ritmiko svoje rojstne govorice« (Koblar).

Polonica Juvanova je bila prava ljudska igralka v najboljšem pomenu te besede. S svojo človečnostjo, s svojim globokim poznanjem našega človeka, z zdravim, sproščenim humorjem ter s svojo v bistvu realistično umetnostjo je z mojstrstvom velike igralkke ustvarila galerijo živih podob preprostih ljudi iz našega ljudstva v vsej njihovi mnogoličnosti. V oblikovanju kmečkih žena in mater je bila neprekosljiva. Naša Talijska jo bo vedno prištevala skupaj z njenimi vrstniki Boršnikom, Verovškom, Danilom, Danilovo in Zvonarjevo med pomembne gledališke umetnike, ki so polagali temelje slovenskemu narodnemu gledališču.

FRANC ROPRET

(1878—1952)

Bled ga je rodil (6. novembra 1878), Bled mu je ob starih kipih na cerkvenem podstrešju, ki so mu vzbujali obenem strah in občudovanje, prebudil željo po kiparskem ustvarjanju in na Bledu se je seznanil z radovljiskim podobarjem Janezom Vurnikom, ki je nato leta 1892 sprejel 14-letnega dečka k sebi v uk. Pod vodstvom prijaznega mojstra so nastajale prve Ropretove risbe in rezbarije, družno z njim je rezljal nove oltarje in popravljal stare, uril pa se je tudi v kamnoseštvo. Tako se je Ropret organsko vrasel v več stoletno izročilo naših podeželskih podobarskih delavnic, ki mu je ostal vse življenje zvest. Vesel preproste lepote in učiteljeve dobrote, kateri ga je šele vojaška služba odtegnila, se je loteval svojega dela s preprostim srcem kot stari vaški podobarji, bolj željan pošteno izvršenega dela kot slave. Po vojaški službi se je vpisal na ljubljansko umetno obrtno šolo, kjer je ostal do leta 1911 kot učenec kiparja Repiča in risarja Vesela, toda odločilno je vplival nanj pouk prof. Misa o narodni ornamentiki, kajti prav ta je vtisnila Ropretovemu poznejšemu delu odločilen pečat. Za krajši čas je obiskal še Graz, nato pa se je vrnil na Bled.

Blejec po rodu — in vendar Mengšan. Kajti po prvi svetovni vojni se je Ropret stalno naselil v Mengšu, se tu popolnoma udomačil ter postal eden naših ljudi, tih ustvarjalec, mnogokrat celo prezrt in znan le tistim, ki so znali ljubiti njegovo dobro preprostost. V oktobru 1952 ga je smrt iztrgala iz našega kroga.

Javnosti se je predstavil Ropret družno z drugimi umetniki večkrat na razstavah v Jakopičevem paviljonu v Ljubljani, samostojno pa tudi v Mengšu. Delal je v glini in v lesu, polne plastike in reliefe. Znani so njegovi motivi z Bleda, ljudsko stiliziranje Madone, slovenske narodne noše in portreti, med katerimi naj omenimo vsaj Prešerna in menceškega rojaka Janeza Trdino. Klesal je nagrobne plastike, rezljal okrasne stole, povsod pa je znal uveljaviti pravi čut za dekorativni učinek in domačnostni izraz. Napačno bi bilo ocenjevati njegovo delo z visokimi umetnostnimi

merili. Stilno je sorodno umetnosti Vesnanov, umetniške skupine, ki ji je bil smoter, ustvariti pristno slovensko umetnost in oživiti slovensko folklorno motiviko, čeprav so se pri tem morali odreči glasni slavi. Podobno kot so si umetniki te smeri pridobili naslov ljudskih slikarjev, blizkih preprostemu človeku in njegovemu čustvovanju, tako smemo tudi Ropreta imenovati ljudskega rezbarja v pravem pomenu besede — in ta označba je njegovemu delu in spominu le v čast.

NE ČAKAJ SRČECA, DEKLE...

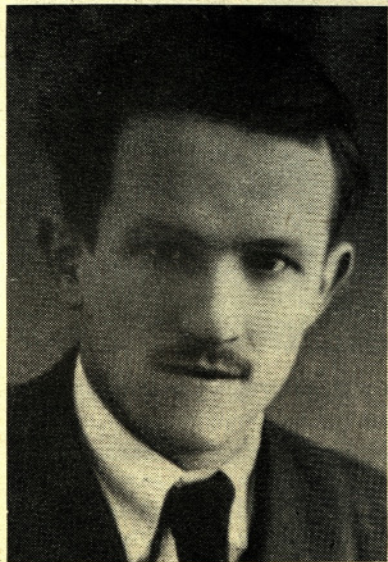
*Ko vrne iz daljin se spet
v okrilje rodni trat,
obljubil devi je v spomin
prinesti srček zlat...*

*Ne čakaj srčeca, dekle,
tujine so lepé! —
Kako lahko se v njih zgubi
še lastno mu srce! —*

Slovenka 1899, 363

Zorana

NARODNI HEROJ MATIJA BLEJC - MATEVŽ

Matija Blejc se je rodil 24. februarja 1914 v delavski družini v Mengšu. Po končani osnovni šoli se je učil krojaške obrti pri mojstru Žnidarju. Pri njem je ostal tudi še po izučitvi. Pozneje je službo premenjal in delal pri krojaču Lukmanu v Trzinu. Zatem je dobil sezonsko zaposlitev v Ljubljani, od koder je odšel na odslužitev kadrovskega roka. Po vrnitvi se je spet zaposlil pri Lukmanu, stanoval pa je v Mengšu.

Ko se je ustanovil športni klub, je postal Matija njegov aktivni član. Bil je dober nogometaš in atlet. V tem klubu so se tedaj zbirali pošteni in zavedni domačini, ki se niso opredelili za nobeno tedaj obstoječo stranko, pač pa so bili vsi naprednega mišljenja.

Zato ni naključje, da so prav fantje iz tega kluba bili v prvih vrstah narodnoosvobodilne borbe in da je kar 8 nogometašev prvega moštva sodelovalo že takoj v prvem obdobju borbe in pozneje v partizanih padlo.

Matija je sodeloval že pri pripravah za oborožen odpor. Pomagal je predvsem pri zbiranju orožja. Na sam dan vstaje, v noči med 27. in 28. julijem 1941, je sodeloval pri prvih akcijah na mengeškem terenu. Nato je v jutranjih urah odšel z nekaterimi tovariši na Gobačico nad Mengšem, kjer je vodil skupaj s Tonetom Blejcem (padel na Golčaju 1941) mengeško grupo. Grupa je pripadala prvemu kamniškemu bataljonu, ki se je formiral že pred dnevom vstaje, a se je zbral šele sredi avgusta na Rašici ter se porazdelil v nove forma-

Prvi internirani Mengšani leta 1941 v taborišču Krieselsdorf na Koroškem

cije. Sestajal je iz rašiške, radomeljske, mengeško-moravske in kamniške čete.

Matija je postal komandir čete in je v prvih akcijah rušil mostove. Poleg mnogih manjših bitk je sodeloval v večjih borbah na Moravškem, v Palovčah in v znameniti borbi pri Sv. Mohorju nad Moravčami. Decembra 1941. leta se je njegova četa v Poljanski dolini priključila Cankarjevemu bataljonu. V sestavu tega bataljona se je v mnogih borbah Matija odlično izkazal, zlasti še v veliki tridnevni bitki v Dražgošah v januarju 1942. leta, kjer je pokazal izredne vojaške sposobnosti in kjer je padel junaške smrti njegov dobri tovariš Stane Škofic iz Pristave pri Mengšu.

Sredi februarja se je z dvanajstimi borci vrnil čez Savo in Dobeno v Tuhinjsko dolino oziroma na območje kamniškega okraja, kjer je žel vedno bolj vidne uspehe. 27. marca se je za Veliko Lašno ob navzočnosti inštruktorja CK KPS in glavnega organizatorja vstaje v kamniškem okraju tov. Toma Brejca formirala nova četa, ki ji je poveljeval Matija, komisar pa je bil Jože Molek-Mohor (padel 1944, proglašen za narodnega heroja).

Mengeška VDV četa leta 1944

Matijeva četa je imela več hudih borb z močnejšim sovražnikom. Med drugim je razorožil v Stahovici pri Kamniku nemško patrolo. Na »Osnovčku« v Tuhinjski dolini je izzivalno izobesil bojno zastavo in se spustil z nemškimi orožniki v borbo, iz katere so njegovi borci izšli kot zmagovalci. Konec maja je iz male čete ustvaril bataljon, ki je imel 2 četi. S tem bataljonom je v dneh 8. in 9. junija napadel nemško postojanko v Stahovici in nekaj dni za tem postojanko na Črnavcu in jo razbil. To je bil prvi izredni uspeh v napadih na nemške orožniške postojanke v Sloveniji.

Kmalu za tem se je formirala še tretja četa bataljona, ki ji je poveljeval Janez Ogrin-Lojze iz Mengša. Bataljon je prizadejal sovražniku velike izgube na Veliki Planini in v Tuhinjski dolini. Organiziral in izvedel je mnogo zased, raznih napisnih in sabotažnih akcij itd.

Bataljon je v času teh ofenzivnih akcij rastel in narastel na več kakor 200 mož. Postal je najborbenejša in najpriljubljenejša partizanska enota. Bil je dokaj dobro oborožen, bojna morala je bila na višku. Z njim je Matija udarjal že tudi v Savinjsko dolino. Napadel je postojanko v Šmartnem ob Dreti. Pred grozečo zimo se je bataljon premaknil na Kostavsko planino v Tuhinjski dolini, kjer

naj bi se pripravila organizacija gorenjske grupe odredov, v kateri bi Matija prevzel poveljniško mesto. V tem času je bil že imenovan za komandanta kokrškega odreda, ki se je sestajal iz kamniškega in kokrškega bataljona.

Na Kostavski planini so se zbrali borci kokrškega odreda z nekaterimi iz zasavskega in celo iz savinjskega bataljona. Dne 24. decembra 1942 so jih napadle močne sovražne kolone. Partizanskim enotam je poveljeval hrabri Matija še potem, ko je bil v borbi hudo ranjen. Obenem s komandantom sta padla tudi njegov sorojak, četni komandir, hrabri strojničar Janez Ogrin-Lojze in prvoborec France Kotar iz Trzina. Na bojišču je obležalo več kakor 300 sovražnikov.

Matevž je bil izredno bojevit, pogumen in tovariški. Tako med borci kakor med ljudmi je bil sila priljubljen. Mnogi niso mogli verjeti, da je padel in so govorili, da je le ranjen in da se bo spet vrnil v borbene vrste. Šele čez nekaj mesecev so se morali sprijazniti z grenko resnico, da Matevža ni več. Po njem je dobil ime I. kamniški bataljon. Glede na njegovo borbenost, vztrajnost in tovarštvo so ga ljudje že takoj po smrti proglašali za heroja.

Matija Blejc je mnogo pripomogel k dvigu borbenosti v kamniškem okraju in k dvigu morale pri vseh borcih na Gorenjskem in Štajerskem. Zaradi velike sposobnosti in zaupanja, ki ga je užival pri vodstvu narodnoosvobodilnega gibanja, je bil imenovan za komandanta Gorenjske grupe odredov, a ga imenovanje ni več dobilo med živimi.

Za Dan vstaje slovenskega naroda, 22. julija 1953, je naše državno vodstvo proglasilo Matijo Blejca-Matevža za narodnega heroja.

PETER LIPAR ml.

Edini Mengšan, ki nas zastopa na področju glasbenega ustvarjanja, je Peter Lipar ml. (roj. 1912). Izhaja iz znane Liparjeve družine, v kateri je glasbeno delovanje že tradicionalno (stari oče Matija dolgoletni organist in član godbe, oče Peter organist in dolgoletni kapelnik mengeške godbe). Mlajši Peter je sledil družinski tradiciji in že z 11 leti igral pri godbi. Oporo je našel tudi pri svojem očetu, ki si je prizadeval, da bi se sin glasbeno najvišje izobrazil. Glasbeno se je izobraževal v Ljubljani in tu leta 1937 diplomiral na kompozicijskem oddelku državnega konservatorija pri prof. Slavku Ostercu.

Torišče njegovega glasbenega delovanja je postal Kranj. Tu je takoj po odslužitvi kadrovskega roka prevzel vodstvo Glasbene šole, vodil moški pevski zbor in gimnazijski orkester. Tudi danes je Lipar središče vsega glasbenega življenja v Kranju: je ravnatelj Drž. glasbene šole, vodi orkester in moški, ženski ter mešani zbor »France Prešeren«. Prav po njegovem neutrudnem prizadevanju je zbor zavzel prvo mesto med amaterskimi pevskeimi zbori v Sloveniji in kot takšen stalno nastopa v ljubljanskem radiu, po svojih turnejah pa je zaslovel tudi po vsej Jugoslaviji.

Prvo skladbo je napisal že leta 1932 in sicer za mešani zbor, ki pa je ostala le v rokopisu. Prve skladbe so bile objavljene leta 1936 v izdaji SIMC (Mednarodna družba za sodobno glasbo), bili so to trije štiriglasni mladinski zbori. Leta 1939 je izdal v samozaložbi šest zborov, istega leta pa še 12 klavirskih skladb z naslovom »Bagatele«.

Povojno skladateljsko delo obsega zborovske skladbe, ki jih je objavil v »Obzorniku« (»V borbi za plan«, »Toplo utriplje srce«), v mladinski glasbeni reviji »Grlici« in v reviji »Naši zbori«. V samozaložbi je izšla zbirka petih mešanih zborov z naslovom »Pesem poljan«. Znana je tudi pesem »Pevcu« na Prešernovo besedilo, ki je bila prvič izvajana ob odkritju Prešernovega spomenika v Kranju. Poleg tega prireja narodne pesmi za moški, ženski in mešani zbor.

Do vojne je Lipar pod vplivom prof. Osterca ustvarjal v takrat modernem atonalnem sistemu, ki je zavrgel sleherno melodijo in obliko. V povojnem delu pa se je vrnil k obliki, naslanja se na ljudsko motiviko, ki jo oblikuje v sodobni kompozicijski tehniki.

DROBNI ZAPISKI O ZNAMENITEJŠIH MENGŠANIH

Avguštin Hallerstein, rojen 1703 v Mengšu, umrl 1774 v Pekingu na Kitajskem. Kot jezuit se je posvetil misijonstvu na azijskem Daljnem vzhodu. Tja je prišel po daljšem bivanju v portugalskih kolonijah Mozambique na jugovzhodni afriški obali ter Goba v Prednji Indiji. Bil je znanstvenik, ki so ga zanimala zemljepisne, narodopisne in naravoslovne znamenitosti Daljnega vzhoda. O njih je pisal za tedanji čas znamenita znanstvena pisma ter razprave, ki jih je v latinščini objavljial v samostojnih knjigah ter v publikacijah londonskih in petrograjskih znanstvenih družb. Nadalje se je ukvarjal z zvezdoslovjem in svoja opazovanja prav tako objavljial. Kartografiral je Macao z okolico in deželo Tatarsko ter za tedanjo Kitajsko določil število prebivalstva. Njegovo delo se je opiralo na opazovanje in na lastne ugotovitve in meritve. Užival je velik ugled na pekinškem cesarskem dvoru.

Franc Lichtenthurn, rojen 1742 v Mengšu, umrl 1813 v Ljubljani. Ob smrti je svojo hišo na Poljanski cesti zapustil ženi, ki je s svojima sestrama tu organizirala sirotišče. Dom se je razraščal od leta 1878 dalje, ko je dobil ime Lichtenthurnov zavod. Obsegal je osnovno šolo, vrtec in meščansko šolo.

Omeniti moramo tudi podobarja **Franca Laha**, roj. 3. decembra 1816 na Vrhniki, umrl 14. oktobra 1890 v Mengšu. Pri nas si je uredil lastno podobarsko delavnico. Opravljial je podobarska dela v Mengšu (dva stranska oltarja v cerkvi) in okolici ter na Vrhniki in okolici. Poskušal se je tudi v slikarstvu. S svojim delom se je toliko uveljavil, da ga omenja tudi Slovenski biografski leksikon.

Gregor Blaž, rojen 1830 v Mengšu, umrl 1906 v Trstu. Po poklicu je bil trgovec na Reki, kjer je imel izvozno podjetje za les. Z Janezom Trdino sta si bila velika prijatelja kot rojaka, kot sošolca in pozneje kot Rečana. Na svoje stroške je založil prvo slovnico ruskega jezika, ki jo je napisal Matija Majer-Ziljski. V njej je priobčil svoj uvod, v katerem utemeljuje potrebo po znanju ru-

ščine iz trgovskih in splošnih gospodarskih vidikov. Knjigi je dodal tudi ruska trgovska pisma in se navduševal za trgovanje z Rusijo.

Franjo Kuralt, kmetijski strokovnjak, rojen 5. decembra 1847 v Mengšu, umrl 26. decembra 1921 v Zagrebu. Gimnazijo je študiral v Ljubljani in Mariboru ter Varaždinu, kmetijsko šolo pa v Magyaru-Ovaru. Služboval je kot oskrbnik v Pakovcu pri Zagrebu, v Slivnici pri Mariboru, bil učitelj kmetijske šole v Gorici, postal 1878 tajnik Hrvatsko-slavonskega gospodarskega društva v Zagrebu in bil leta 1905 upokojen. V »Novicah« je v letih 1872—1875 objavil številne članke o kmetijstvu, bil v Gorici urednik Gospodarskega lista in Kmetovalca in je izdal kratko navodilo o cepljenju sadnih dreves. V Zagrebu je napisal več hrvatskih strokovnih knjig o kmetijstvu.

Josip Stare, rojen 1848 v Mengšu, umrl 1922 v Ljubljani. Po izobrazbi je bil pravnik, zaposlen pa je bil v finančni stroki. Deloval je kot narodni delavec v Ljubljani pri društvih in ustanovah, ki so imela vseslovenski značaj. Tako je bil dolga leta blagajnik Slovenske matice ter celo desetletje blagajnik ali predsednik in skoraj dve desetletji odbornik Dramatičnega društva. Svoj delež ima tudi pri delu za Narodni muzej, za Narodni dom, za postavitev Prešernovega spomenika in pod.

Franc Jenko, rojen 1896 v Mengšu, po poklicu orglarski mojster. Pred drugo svetovno vojno je imel veliko delavnico v Šentvidu nad Ljubljano, izdeloval je orgle po načrtih naših vodilnih arhitektov Josipa Plečnika in Ivana Vurnika. Njegovo delo prištevamo k umetni obrti.

Inž. Matko Prelovšek, rojen 1876 v Mengšu. Kot gradbeni inženir je bil zaposlen v upravni službi, po prvi svetovni vojni kot direktor gradbenega urada ljubljanske mestne občine. Ima pomembne zasluge za urbanistični razvoj našega glavnega mesta po potresu. Zlasti v času med obema vojnama, ko je pritegnil k sodelovanju arhitekta Josipa Plečnika ter izvrševal njegove regulacijske načrte, je storil izredno uslugo modernim prizadevanjem, da dobi Ljubljana urbanistično urejeno podobo.

Dr. Ljudevit Merčun, rojen 1900 v Mengšu. Po poklicu je bil zdravnik in profesor na Medicinski visoki šoli v Ljubljani. Pred drugo vojno in po osvoboditvi je pisal v slovenska zdravstvena in zdravniška strokovna glasila članke in razprave iz interne medicine, zlasti o boleznih srca in o sladkorni bolezni. Pred drugo vojno

je izdal poljudno brošuro o prehrani, po vojni pa je o isti snovi pisal v mesečnik »Priroda, človek, zdravje«. Za visokošolce je napisal učbenike o temeljih interne medicine. Umrl je 20. junija 1954.

Inž. Miro Kos, rojen 1903 v Mengšu. Kot arhitekt je delal načrte za hiše, vile, trgovske lokale, razstave, knjižne opreme, sodeloval pri natečajih za osnutke reprezentativnih spomenikov itd. Pisal je strokovne članke v revijo »Arhitektura«.

Ivo Lipar, rojen 1920 v Mengšu. V narodnoosvobodilnem gibanju je sodeloval že leta 1941, nato je bil aretiran in zaprt v Begunjah ter pozneje v taborišču Krieselsdorf. V partizane je odšel marca 1943, bil v Šlandrovi brigadi načelnik Agit-propa in nato načelnik za propagando v štabu IV. operativne cone. Urejal je humoristični »Partizanski Toti list«, »Štajerskega kurirja« in revijo »Nova beseda«. V njih je priobčeval reportaže in črtice o bojih in zmagah Šlandrove brigade ter nekaj pesmi. Leta 1944 je izdal brošuro »VI. SNOUB Slavka Šlandra na osvobojenem Dolenjskem«. Po vojni je objavil v časopisju nekaj črtic in spominov iz partizanskega življenja. Piše pod imenom Iztok Lipar ali Iztok Slavijan.

Tone Tratnik, rojen 1922 v Mengšu. Pred vojno je živel v Mariboru, kjer je študiral realko. Ob okupaciji 1941 se je umaknil v Ljubljano in že takoj od vsega začetka sodeloval v osvobodilnem gibanju. V partizanih je bil politkomisar čete in bataljona v enotah XVII. brigade, šef propagandnega odseka v XVII. brigadi, v Briško-beneškem odredu ter šef propagandnega centra pri operativnem štabu za zahodno Primorsko. Sedaj živi spet v Mariboru. S številnimi drobnimi prispevki je sodeloval v partizanskih glasilih na skrajnem slovenskem zahodu: v »Klicu s skrajnih meja« ter v »Soško-nadiškem kurirju«, ki sta bili glasili Briško-beneškega odreda. »Klicu« je bil nekaj časa tudi urednik. Dopise, reportaže in pesmi je pošiljal tudi »Partizanskemu dnevniku«, nekaj so jih objavili centralni partizanski listi. Kot brošura je izšla v ciklostilu reportaža »Sedemnajsta v Soški dolini«.

Omeniti moramo še vrsto slovenskih kulturnih delavcev, ki sicer po rodu niso Mengšani, so pa bili kakor koli povezani z našim krajem, bodisi da so daljšo ali krajšo dobo bivali pri nas, ali pa pisali o našem kraju.

V Mengšu je kaplanoval čbeličar pesnik Ignacij Holz-
apfel prav tiste dni, ko so v Ljubljani snovali »Kranjsko čbe-
lico«. To je bil pesniški almanah, ki je izšel v letih 1830, 1831, 1832,
1834, 1848.

Otroška leta je delno preživeljal v našem kraju Ivan Hribar, nekdanji ljubljanski župan, politik ter kulturni delavec. Rodil se je v Trzinu na hišni številki 82 »pri Boldinčku«. Hišo pa je njegov oče kmalu prodal in kupil drugo v Vel. Mengšu št. 65, po domače »pri Blejčku« (danes last M. Gregorc). Toda tudi s to hišo ni bil zadovoljen, jo že čez leto dni prodal in kupil Tobijezovo domačijo v Vel. Mengšu št. 7. Iz otroških let je Hribarju ostal v spominu velik požar, ki je zajel in upepelil skoraj polovico trga. Spominja se tudi očetovih upnikov, ki so mu posojali denar, Tonhovega očeta in Šubija.

V Mengšu je kot kaplan služboval Anton Koblar, slovenski zgodovinar, ustanovitelj prvega slovenskega zgodovinskega časopisa »Izvestja muzejskega društva za Kranjsko« (izhajal v letih 1891 do 1909). V našem kraju je ustanovil Bralno društvo.

Otroška leta je preživeljal v našem kraju Rudolf Maister (1874—1935), slovenski pesnik in general, osvoboditelj Maribora ter slovenske Štajerske po prvi svetovni vojni. Pri nas je obiskoval osnovno šolo, tu je pokopan tudi njegov oče.

Z Mengšem je povezan tudi pisatelj Janko Kersnik (1852—1897). V vrsti svojih spisov je omenil naš kraj, pa tudi vrsto opisov življenja in ljudi je posnel pri nas. Povezanost z našim krajem je razumljiva. V njegovem času je bil Mengeš za Kamnikom največji kraj v kamniškem okraju, tipičen trg s svojo jarogospoko miselnostjo, navadami in razvadami in kot takšen zanj, opisovalca malomeščanskega življenja, zelo privlačen. V Mengšu je imel vrsto znancev, izmed katerih naj omenimo le oba graščaka Stareta, Antona in Mihaela, ki ju je upodobil v obeh romanih »Cyklamnu« in »Agitatorju«, prvega kot Medena, drugega kot Boleta. Razen tega je bil Kersnik tudi poslanec kranjskega deželnega zbora za ta okoliš. Ohranjen je Kersnikov govor, ki ga je imel leta 1883 svojim volivcem v Mengšu. Ta govor je edini, ki se je od njegovih volilnih govorov ohranil.

Zanimiva je ugotovitev urednika Kersnikovega Zbranega dela dr. Antona Ocvirka, da je Mengeš prizorišče obeh omenjenih Kersnikovih romanov. Dejanje se odigrava v trgu Borje, za katerim se skriva Mengeš, in na dveh gradovih, ki sta Mengeški grad in Ravbarjev grad. Zanimivo je, česar pa dr. Ocvirk ne omenja in kar tudi govori v prid njegovi trditvi, da je namreč bil med obema gradovima, ali točneje ob Mengeškem gradu, tisti ribnik, o katerem se govori v »Agitatorju«. Ni bil to sicer ribnik v pravem pomenu besede, temveč zajezena, precej široka in kakšnih sto metrov dolga struga Pšate, po kateri so se lahko grajski prepeljavali s čolnom, kar starejši Mengšani še pomnijo. Danes je struga močno zanemarljena, jez in zapornice pa še stojijo. Za trditev, da je Mengeš Borje, pa govori tudi ime Drenovo, ki ga je Kersnik dal Ravbarjevemu gradu, saj se skoraj neposredno za njim razprostira mungeško polje Drnovo, imeni pa sta skoraj gotovo v medsebojni zvezi.

Zadnja leta svojega življenja preživlja med nami slovenski skladatelj Marij Kogoj (roj. 1895 v Trstu). Študiral je na dunajski glasbeni akademiji pri prof. Schrekerju in privatno pri skladatelju Schönbergu, nato pa je od l. 1922 deloval v Ljubljani kot operni repetitor in delno dirigent. Kogoj je eden izmed največjih slovenskih novejših skladateljev, izrazit predstavnik ekspresionizma v naši glasbi. Žal je bila doba njegovega glasbenega ustvarjanja kratka. Komponiral je samospeve in zборе ter instrumentalne skladbe za violino (»Andante«) in za klavir (»Piano«). Umetniški višek je dosegel s tridejansko opero »Črne maske«, ki so jo izvajali v ljubljanski operi leta 1929. Zatem je umolknil. »Opera je po slogu pristna tvorba povojnega ekspresionizma, glasbeni izraz je zvočno bogat in nasičen, a ne stremi za zvočno barvitostjo, temveč za čim večjo ekspresijo duševne vsebine, oprt je na polimelodičen ustroj.« (Vilko Ukmar.)

JANEZ TRDINA O MENGŠU IN MENGŠANIH

Pisma, ki jih objavljamo v našem Zborniku, doslej niso bila znana. Odkrita so bila šele letošnjo pomlad ob iskanju gradiva za zgodovino Mengša v škofijskem arhivu v Ljubljani med zapuščino Antona Koblarja, zgodovinarja in nekdanjega mengeškega kaplana. Srečno naključje je hotelo, da se je to zgodilo prav ob tej priložnosti in da so tako pisma objavljena v izdaji, kamor po svojem namenu in po svoji vsebini najbolj sodijo. Tako sodeluje v tem Zborniku tudi Trdina, že davno mrtvi stari Mengšan, in spet pomaga, kakor je to storil tolikokrat poprej, zlasti pa v svojih Spominih, proslavljati svoj domači kraj in to ob jubileju, ki bi se ga bil verjetno sam najbolj razveselil.

Nastanek teh pisem je kaj preprost. Kmalu po prihodu v Mengeš se je Anton Koblar odločil, da napiše zgodovino mengeške fare. Začel je zbirati gradivo zanjo. Pri tem se je spomnil tudi Janeza Trdine, ki je tedaj živel v Novem mestu, in mu poslal naslednjo dopisnico:

Mengeš, 3/12 87.

Velečastiti gospod profesor!

Jaz spisujem »zgodovino Mengeške fare«. Ker je to Vaša rojstvena fara, imate znabiti o njej kaj zgodovinskih podatkov, ali pa vsaj kako pripovedko zapisano. Uljudno Vas prosim, ko bi mi hoteli kake notice o Mengšu poslati, da dopolnim svoj spis. Svojim rojakom bodele gotovo ustregli. Lepo Vas pozdravi

Vam
najudaneji
Anton Koblar
kapelan

Na to prošnjo mu je Trdina odgovoril 19. decembra s prvim pismom. Nadaljnja pisma, skoraj enaka po obsegu, vsako obsega namreč štiri drobno pisane strani na šestnajstinki pole, so sledila tako, da je pred novim letom poslal še dve, januarja l. 1888 tri, v

februarju pa zadnji dve pismi. Zadnje pismo ima datum 11. februarja. Pisal jih je torej skoraj dva meseca.

Pisma je nato Koblar uporabil ne za zgodovino mengeške fare, ki je ni nikoli napisal, marveč predvsem za dva sestavka, ki ju je objavil v letnem poročilu mengeške osnovne šole l. 1889 in l. 1890.

Pisma so torej v neposredni zvezi z dvema spisoma, ki sta objavljena v Trdinovem Zbranem delu, drugi zvezek, in sicer v »Dodatku«. K tej objavi je urednik Zbranega dela Janez Logar napisal naslednjo pripombo:

»V Dodatku priobčujem dva Trdinova spisa, ki sta sicer nastala pozneje kot Spomini, a sta z njimi v neposredni zvezi in jih v marsičem dopolnjujeta. Spisa sta izšla v Letnem poročilu trozredne ljudske šole v Mengšu l. 1888—89 (Spomini starega Mengšana) in l. 1889—90 (Nekdanji Mengšanje). Doslej nista bila v evidenci kot Trdinova. Nekdanje Mengšane so pripisovali Antonu Koblarju (gl. Šlebinger, SBL I, 478, in R. Andrejka Trg. tovariš 1936, 197). Tedanji mengeški kaplan je v poročilih mengeške šole res priobčil več razprav iz zgodovine Mengša (na teh slone podatki na str. 258 in 259 v I. delu Spominov navedene literature — Urankar, Podlogar — o zgodovini Mengša), a se je dne 3. decembra 1887 obrnil tudi na Janeza Trdino s prošnjo, naj mu pošlje kaj zgodovinskih podatkov o mengeški fari ali kako narodno pripovedko, češ da spisuje Zgodovino mengeške fare. (Pismo v Nar. in univ. bibl. v Ljubljani.) Trdina je poslal Koblarju Spomine starega Mengšana vsekakor še v prvi polovici l. 1888, kajti Koblar polemizira že v Letnem poročilu 1887—88 med drugim tudi z etimologijo imena Mengeš, ki jo Trdina podaja v tem spisu.

Koblar je naslednja leta priobčil Spomine starega Mengšana v Letnem poročilu. Ker je spis splošno ugajal, je poslal Trdina za naslednje leto še Nekdanje Mengšane.

Pri pisanju obeh člankov je Trdina uporabljal svoje Spomine iz l. 1867/68, ki jih je hranil v rokopisu. (Letna poročila mengeške ljudske šole hrani Škofijski arhiv v Ljubljani.)« (Trdinovo ZD II, str. 403—404.)

V Logarjevi pripombi je točno, da je prispel Trdinov odgovor na Koblarjevo dopisnico še v prvi polovici l. 1888 in da se je Trdina pri odgovoru tesno naslanjal na svoje Spomine ter jih uporabljal, saj se nekateri stavki in celo odstavki v pismih dobesedno ujemajo z besedilom Spominov. Pripomba pa ni točna v naslednjem: Trdina ni poslal Koblarju obeh spisov izgotovljenih in v takšni obliki, kakor jih poznamo; potemtakem ne drži tudi trditev, da je Trdina poslal »Nekdanje Mengšane« šele naslednje leto, to je 1889,

in končno oba spisa sta res Trdinova, vendar z nekaterimi pridržki, saj ima pri njih tudi Koblar svoj delež.

Kaj je v obeh spisih Trdinovega in kaj Koblarjevega?

Če z njima primerjamo naša pisma, moramo reči, da je Koblar zajel iz njih v »Spomine starega Mengšana« le splošne podatke o Mengšu, dosledno pa se je izognil anekdot in konkretnih zgledov, s katerimi je Trdina ilustriral svoje pripovedovanje, ter vse, karkoli se je tikalo živčih oseb. Zanimivo je, da je izpustil tudi podatke o šoli in cerkvi. Vse gradivo je zelo smotrno uredil. Za ta spis torej drži, da je, razen v razporeditvi snovi, v celoti Trdinov. Koblar temu sestavku ni ničesar dodal.

Drugi prispevek, »Nekdanji Mengšanje«, je zajel Koblar iz preostalega gradiva. Ker mu v glavnem razen podatkov o šoli in cerkvi ni ostalo veliko o splošnih razmerah v Mengšu in mengeških zanimivostih, je posegel tudi po nekaterih zgodbah (o šolmaštrovem Cenetu in o učitelju Dolencu) in gradivu tudi sem ter tja kaj dodal. Predvsem je Staretov življenjepis skoraj v celoti njegov.

Glede obeh sestavkov torej lahko trdimo, da sta oba, prvi popolnoma, drugi v pretežni večini, res Trdinova, ker sta sestavljena iz odlomkov njegovih pisem. Koblar ju je sicer sestavil po svoje in jima dal končno obliko, vanje sprejetega gradiva pa ni bistveno spreminjal, razen, kolikor ga je v »Nekdanjih Mengšanih« dopolnil. Sestavka je jezikovno približal sodobnemu jeziku. Izpustil je zlasti Trdinove jezikovne posebnosti, predvsem hrvatizme.

Drugo, kar nas v zvezi s Trdinovimi pismi zanima, je, ali prinašajo še kaj novega, kar že ni bilo doslej znano bodisi iz »Spominov starega Mengšana« bodisi iz »Nekdanjih Mengšanov«. Ugotoviti moramo, da bistvo novih podatkov, ki bi bili važni za razumevanje Trdinovega življenja ali tedanjega časa, ne prinašajo. Pač pa je v pismih vrsta stvari, s katerimi se podoba tedanjega Mengša močno izpopolnjuje. Vsebujejo zlasti vrsto anekdot o posameznih tedanjih Mengšanih. Zlasti so to nadrobnejši podatki o rokovnjačih, o sosedu Reginežu in Jožefovcu, domžalski konjederki, mengeškem Don Juanu, o poljubovanju itd. Razen tega pa je v njih raztresena še cela vrsta nadrobnosti, ki dopolnjujejo že znane stvari. Lahko rečemo, da pisma precej dopolnjujejo Trdinove Spomine.

Pisma pa so pomembna še v drugem pogledu.

Najprej nam odkrivajo, da je hotel Trdina napisati o Mengšanih in Mengšankah podobne bajke in povesti, kakor jih je napisal o Gorjancih. To doslej literarni zgodovini ni bilo znano.

V naši literarni zgodovini je bilo doslej razširjeno mnenje, da je Trdina, odkar se je naselil na Dolenjskem, živel nekako ob strani našega javnega življenja, da se ni posebno zanimal za dogodke okrog sebe, da je mnogo raje popotoval po deželi in zbiral gradivo za svoja dela in tako dalje. Morda je na videz res bilo tako, v resnici pa je moralo biti drugače, vsaj po zadnjem delu prvega pisma lahko to sodimo. Odlomek namreč kaže ne le, da se je zanimal, kaj se dogaja v deželi, marveč naravnost neverjetno osebno prizadetost ob sodobnih dogodkih, ki so ga tako razburili, da so ga docela vrgli iz ravnotežja in mu preprečevali, »da Vam ne pišem obširneje o Mengšanih« in da šele »ko se bom nekoliko umiril, utegnem Vam poslati še kako črtico«. To dejstvo zelo prepričljivo kaže, da bo treba sodbo o Trdini-samotarju in o dolenjskem bardu, ki sodobnost opazuje le iz daljave in iz neprizadetosti, vsaj za ta leta njegovega življenja spremeniti.

Končno se mi zdi za razumevanje Trdine kot človeka važen konec zadnjega pisma, kjer govori o domačem kraju in kjer tako neposredno in pretresljivo nenadoma privre na dan globoko čustvo, tista prvina, ki je v Trdinovih delih, tako polnih same stvarnosti, skoraj neznana. V vseh svojih delih se nam namreč Trdina kaže — in tako tudi gledamo nanj — kot utelešeni razum. Njegovi podobi manjka tista topla, vse razumevajoča človeška stran, ki pri bralcu ne vzbuja le občudovanja, ampak tudi ljubezen. To zadnje pismo pa ga odkriva v docela drugačni luči. »Odkar je bila moja rojstvena hiša prodana in je prišla v tuje roke, ne mika me več hoditi v Mengeš, ali kadar dobim priliko, razgovarjam se kaj rad o domačem kraju, ki mi bo ostal nad vse druge mil in drag do zadnjega trenutka mojega«.

Če si k tem besedam zamislimo še prizor, ki ga poznamo iz nekega sporočila iz Kamnika, da so se mu namreč, ko je nekoč z Zapric pokazal svojemu prijatelju Mengeš in rojstno hišo, udrle solze po licih in da dolgo ni mogel spregovoriti besede (Slovan, 1913, str. 319), nam vstaja pred očmi vsa drugačna podoba Janeza Trdine, kakor pa smo jo bili vajeni doslej. Pred nas stopa Trdina le na videz tako trdoglav in moški korenjak, v resnici pa človek otroško preprost, z ljubečim in trpečim srcem. Ali se ob vsem tem ne vsiljuje sama po sebi misel na njegovo pripovedovanje o Mengšanih, ki so skrivali svojo ljubezen, in še, kaj če ni vsa ta njegova moškost, zadirčnost in razumnost samo bran zoper tisto, kar gori tam, kjer pravimo, da je človekovo srce? Zato mislim, da je pismo, ki nam kaže Trdino s te tako pogrešane čustvene strani, zelo dragoceno.

Če sedaj strnemo spoznanja, do katerih smo prišli ob pričujočih, doslej neznanih Trdinovih pismih, in poskusimo ugotoviti njihov pomen, moramo reči,

da ta pisma znatno dopolnjujejo njegove Spomine,

da se z njimi pojasnjujejo nekatere nejasnosti o dveh njegovih spisih, »Spominih starega Mengšana« in »Nekdanjih Mengšanih«, za katera sedaj natančno vemo, kdaj in kako sta nastala in da sta res Trdinova in

da nam pomagajo osvetliti Trdino kot človeka, predvsem nam pokažejo vsaj majhno sled v tako zastrto čustveno stran njegovega bistva.

*

Izdaja pričujočih pisem se drži izvirnika. Edino pravopis je malenkostno spremenjen. Tako je namesto zlog = slog, zmatrati = smatrati; v primerih kakor vlas, vzlasti, razven je v izpuščen; namesto smijati = smejati; v tujkah je izločen j: patriarhalen namesto patrijarhalen; združene so besede: se ve da, da si, še le, dan danes, z večine, predvsem pa je naj združen s pridevnikom; po letu = poleti. Sem in tja je spremenjena tudi stava ločil.

Opombe so precej obširne, to pa zato, ker je Zbornik namenjen v prvi vrsti domačinom, ki jim je marsikatera beseda nejasna.

1. list

V Novem mestu 19. decembra 1887.

Velečestiti gospod!

Z zgodovino mengeške župnije nisem se baval jaz nikoli, ker nisem imel virov in prilike. Kar mi je o nji znano, priobčim Vam drage volje. Premišljeval in mozgal sem mnogo let, od kod bi bilo došlo čudno ime »Mengeš«. Zdaj sem uverjen, da je ta beseda skrčena oblika iz prvotne »Mihael-arhangeluš«, kakor so dobile tudi premnoge ine župnije ime svoje po cerkvenem patronu. Pripovedek slišal sem doma brez števila in veliko bilo je tudi natisnjenih v Cigaletovi »Sloveniji« in Potočnikovem »Ljubljanskem časniku«. Ako Vas zanimajo in bi hoteli morda katero porabiti, poiščite jih v teh dveh časnikih, koja dobote lahko v ljubljanski lic. knjižnici. Nekatere teh pravljič pripovedujejo zgodbe, ki so se vršile baš v mengeški župniji. Za Vaš posel so te seveda najvažnejše. Náte nekoje črtice o Mengšanih. Ukvarjali so se od nekdanj najbolj s poljedelstvom. Dasi so se odlikovali z izredno pridnostjo, niso dosegli dosti uspehov, zemlja ni obogatila nikogar. Poglavitni vzrok je ta, ker niso imeli skoraj nič travnikov. Živino gojili so skrbno in z veseljem ali brez velike koristi, ker so morali kupovati seno od Trzincev. Sejali so res da obilo detelje ali ta ne more nikdar popolnoma nadomestiti nedostatka dobrih travnikov. Mengšani povečevali so si dohodke tudi z raznim postranskim zaslužkom. Pletli

so kite, šivali slamnike, mesarili, krčmarili i. t. d. Slamnikarstvo je že skoro sto let znamenita obrt v bistriški dolini. Vpeljal jo je neki bivši vojak, ki se je je bil naučil na Italijanskem. O nji spisal je cesarski svetovalec g. Murnik jako korenito monografijo, koja bo-
ste vsekako potrebovali. Ako je nimate sami, prosite zanjo Murnika, ki Vam bo gotovo rad postregel. Mesarilo se je v Mengšu nekdanj tako močno, da so smatrali sosedje Mengšane sploh za mesarje. Kupujoč živino obhajali so mengeški »teletárji« bližnje in daljne župnije. Ljudje so pravili, da so ustavljali vsako gospodinjino z vprašanjem: Mati, ali imate kaj tele? Ti »teletarji« niso sloveli za prevelike poštenjake. Mnogi so trdili, da podelajo v klobase tudi crkovino, pse, mačke i. t. d. To zabavljanje bilo je večinoma povse neosnovano. Bolj po pravici očitalo se je »teletarjem« preklinjanje. Ko sem šel z nekim součencem v Vodice, poklicala naju je mati njegova s ceste v hišo z besedami: Za božjo voljo, pojditá noter, da vaju ne pohujšajo mengeški teletarji, ki hodijo danes po naši vasi. Ti falotje se roté, da se vse bliska. Mene Mengšana je stransko zapekla taka nemila sodba. Pokazal sem jezični babi figo in se pobral zopet domov. V mengeških krčmah točilo se je za mladosti moje samo vino, v jedini Kramarjevi (Janeza Stareta) tudi pivo iz domače pivovarnice. Kramar varil je tudi žganje, katerega pa Mengšani niso marali. Vsa dolga vas je imela dva šnopsarja. Še leta 1860. hodili so fantje v nedeljo popoldne najprej h Kramarju na pivo, potem pa k Tonhu ali kamo drugamo na vino. L. 1866. pa se je bil ta običaj že precej izpremenil. Takrat našel je brat moj Grega (palir) že tri žganjarnice, v kojih so se zalivali fantje in dekleta z vražjo brljavko. Stari Mengšani so tudi strastno čebelarili. Ali že v otročjih letih (jaz sem se rodil leta 1830.) slišal sem dostikrat, da pride vsak čebelar na nič. Okoli l. 1840. bila je ta obrtnost že silno opešala, bavilo se je z njo za kratek čas komaj še kakih deset gospodarjev. Že doma sem se uveril, da ni res, kar se čuje tako pogostoma, da bi se naši kmetje bali in branili napredka. Ko sem bil še majhen otrok, moral sem iti z deklo ali bratom često na Drnovo (polje med Mengšom in Kamnikom) pobirati kamenje. To polje bilo je tisti čas še kamenita in peščena puščava, ki se je šele za moje mladosti preinačila in prestvarila po neznanem skem trudu naših vaščanov v rodovitne njive. Zdaj rase tamo najboljša gorenjska ajda, kojoj so dohajali kupovat za seme iz drugih krajev že l. 1845., kolikor se spominjam. Isto tako začeli so po mengeškem polju sejati koruzo okoli 1848. Posamezni vpeljali so nemško deteljo, konoplje i. t. d. Veselje za pametno vrtnarstvo vzbudil je v Gorenjcih najbolj župnik Pirec (poznejši misijonar). Unel

je za to velehasnovito reč tudi Mengšane. Moj oče hodil je k njemu po mlada drevesca in cepi v Peče in Podbrezje, dokler je zasadil ves vrt, ki ni bil majhen. Največ nesreče trpel je Mengeš po požarih. Stari možje pomnili so jih 18. Najhujši je bil l. 1834. Začel se je v Velikem Mengšu pri Mošniku in šel proti cerkvi ter upepelil ves Mali Mengeš. Pozneje (okoli 1842.) zgorelo je v Velikem Mengšu več nego 50 hiš, katerih ni bil pokončal ogenj l. 1834. Nekatere hiše pogorele so pa po večkrat. Nasledek bila je silna beda. Gospodarji morali so se zadolžiti. Zaradi dolgov prodala se je marsikomu kmetija. V Mengeš prišli so mnogi tujci, zlasti rokodelci. Prvak teh doseljencev bil je Mihael Stare, ki je kupil najprej hišo v Vel. Mengšu, ki se je zvala po njem Kramarjeva, pozneje pa tudi oba gradova, Gašperinov in Ravbarjev. Obširen životopis tega odličnega moža zanimal bi vsakega Slovenca, zlasti pa ekonome. Stare bil je ženjen samouk. Prve krajcarje prislužil si je s krošnjarstvom, pozneje jemal je v zakup mitnice, zidal državne zgradbe i. t. d. Zanj se mora reči ne le: nulla dies, nego nulla hora sine linea. Skrb in delo bila sta mu zabava in počitek. Svoja dva mengeška gradova našel je strašno zapuščena in zanemarjena. Z vsakovrstnimi sredstvi umnega gospodarstva pa ju je v malo letih tako popravil in povzdignil, da sta spadala med najbolj cvetoče na vsem Slovenskem. O njem nabrali boste lahko obilo podatkov, kajti živi še dosti ljudi, ki so poznali njega neumorno in vspešno delovanje. Mnogi so mu zavidali in ga pitali za lakotnikom, skopuhom, požeruhom, odrtnikom i. t. d. Takim čenčam ne sme se nič verjeti. Čistih Staretovih rok ni se prijel ni jeden krivičen sold. On je zahteval svojo, ali je spoštoval tudi tujo pravico. Bil je resen, zastaven, resnično pobožen mož. Za cerkvene potrebe dal je morda več nego vsi drugi Mengšani skupaj. Lepo znamenje Matere božje v Vel. Mengšu postavilo se je največ o njegovem strošku. Dasi ni bil rodoljub po današnjem pomenu te besede, kupil je rad vsako koristno in poučno slovensko knjigo. Videl sem pri njem vse tečaje »Novic« in »Drobtinic«. Sosebno ga je veselil Robinzon, katerega sem mu kdaj tudi jaz bral, ker ga radi bolnih očíj ni mogel sam prebirati. Ljubezen do branja pa je dičila tudi mnoge mengeške kmete in kmetice. Kake lepe ali zanimljive nove bukve romale so neprenehoma iz rok v roke. Knjige, ki so najbolj mikale Mengšane okoli l. 1840. bile so: Dušna paša, Tomaž Kempnjan (takrat še Kempenzar!) Svetin, Feliks, Genovefa, Življenje Indijanov polnočne Amerike in sv. pismo. O postu morali so brati otroci, ki so hodili v šolo, na glas trpljenje Kristusovo. V nekaterih hišah ponavljalo se je to berilo vsak teden! Baš zato, ker sem poznal učnost in napredni duh men-

geških svojih vrstnikov, nisem se mogel načuditi, da je ostal rojstveni moj kraj tako dolgo brez čitalnice in je še zdaj ne bi imel, da mu ni poslala blaga usoda Vas, prečastiti gospod kapelan! Presrčna Vam hvala za trud! — Hotel sem Vam pisati še razne druge malenkosti o Mengšanih, ali se ne da, ker mi je glava tako težka, da jo držim komaj po koncu. Po jedni strani nadleguje me že tretje leto bolehnost, po drugi jemlje mi dobro voljo famozni pastirski list, ki nam daje mesto kruha — škorpionja! Noben le količkej pameten človek ne odobrava podle besede v »Slovenskem narodu«, da je papež Lev 13. izvrg, ali slavjanska liturgija pa je za nas sveta in prepotrebna reč, za kojoj moramo se poganjati z vsemi zakonitimi sredstvi, dokler jo dosežemo. Kdo nam more zameriti, ako hrepnimo po starodavni pravici, katero je podaril sprednikom našim sam rimski papež! Človek bi mislil, da bi morali zahtevati nazaj to pozabljeno pravico v prvi vrsti baš slovenski škofje. In kaj smo zvedeli zdaj iz ust njihovih? To, da bodo topli s cerkvenimi kaznimi vsakega duhovnika, ki bi se udeleževal nedolžne in povse pravične agitacije za slavjansko liturgijo! Oprostite mi, velečestiti gospod, da sem omenil to najnovejšo nadlogo našo. Popolnoma ne morem molčati o nji za to, ker mi brani, da Vam ne pišem obširneje o Mengšanih. Ko se bom nekoliko umiril, utegnem Vam poslati še kako črtico, sosebn o nravnosti njihovi. Za zdaj z Bogom! Želeč Vam in vsem vrlim Mengšanom in Mengšankam vesele praznike in srečno novo leto ostajam

pokorni Vaš sluga

Ivan Trdina

OPOMBE

»Premišljeval in mozgal sem mnogo let, od kod bi bilo došlo čudno ime Mengeš. — Trdina si je ime Mengeš razlagal tudi tako, da je nastalo po nekem plemiču Mengu. Prim. pripovedko »Pričetek Mengša«.

arhangeluš — nadangel

ini — drug, drugačen

cerkveni patron — patron = varuh; cerkveni patron je torej svetnik, ki mu je posvečena cerkev.

»Pripovedek slišal sem doma brez števila in veliko bilo je tudi natisnjenih v Cigaletovi 'Sloveniji' in Potočnikovem 'Ljubljanskem časniku'. — »Slovenija« (1848—1850) in »Ljubljanski časnik« (1850—1851) sta časopisa, ki sta izhajala v Ljubljani. Prvega je urejal Matej Cigale, drugega, ki je prvi uradni list v slovenščini in ki je začel izhajati po prenehanju »Slovenije«, pa Blaž Potočnik oziroma K. Melzer. V »Sloveniji« je objavil Trdina »Narodne pripovedke iz Bistriške doline« (Pričetek Mengša, Ogrinovo znamenje, Veronika, Drnovo, Jermanova vrata, Gradič, Hudamos), v »Ljubljanskem časniku« pa vrsto pripovedk, basni in nekaj bajk.

licejska knjižnica — javna znanstvena knjižnica v Ljubljani. Iz nje je nastala sedanja Narodna in univerzitetna knjižnica.

»...ker niso imeli skoraj nič travnikov«. — Po današnjih podatkih, razlika od Trdinovih časov ne bo velika, ima k. o. Mengeš 684 ha njiv in 127 ha travnikov. K. o. Trzin pa ima 138 ha njiv in 294 ha travnikov.

»O njih spisal je cesarski svetovalec g. Murnik jako korenito monografijo« — Ivan Murnik (1839—1913), politik in rodoljub, je opisal za Hausindustrie in Österreich kranjsko domačo industrijo. Verjetno misli Trdina to delo.

»ali imate kaj tele?« — najbrže »telet?«

»V mengeških krčmah točilo se je za mladosti moje samo vino, v jedini Kramarjevi (Janeza Stareta) tudi pivo iz domače pivovarnice.« — Kramarjeva gostilna in pivovarna je bila v Vel. Mengšu št. 89. Pivovarno je ustanovil Miha Stare, ki je pred tem imel v tej hiši trgovino (kramarijo), potem pa jo je prepustil sinu iz prvega zakona, Janezu.

šnopsar — žganjar, prodajalec žganja

Tonh — pri Tonhu se še dandanes reče v Vel. Mengšu št. 59. V Trdinovih časih je bil gospodar hiše in gostilničar najprej Andrej Lenartič, nato pa P. Kuralt.

preinačiti — predružačiti

Zupnik Pirc — Franc Pirc (1785—1880), duhovnik, poznejši ameriški misijonar, sadjar, je služboval v Beli peči, Pečah in Podbrezju. Na Kranjsko je uvažal umno sadjarstvo.

velehasnovit — zelo koristen

pri Mošniku — tako se je reklo pri hiši v Vel. Mengšu št. 75. Lastnik hiše in posestva, enega največjih v Mengšu (dva grunta), je bil Janez Oražem.

»Prvak teh doseljencev bil je Mihael Stare, ki je kupil najprej hišo v Vel. Mengšu, ki se je zvala po njem Kramarjeva, pozneje pa tudi oba gradova...« — Miha Stare (1790—1872) spada med najbolj znane mengeške veljake v preteklosti. Doma je bil v Strahinju pri Naklem. Ko mu je umrl oče, podeželski trgovec, je sam trgoval, se oženil in kupil v Vel. Mengšu št. 89 hišo. Tu je odprl gostilno in trgovino. L. 1818 je ustanovil pivovarno, zgradil nato opekarno, kupil oba mengeška gradova in pozneje še kolovško graščino. Podrobneje o njem in njegovi rodbini glej v Zbranem delu Janeza Trdine, Spomini, 2. del. str. 404—406.

Gasperinov grad — prav: Gasperinijev grad (Vel. Mengeš št. 44). Zadnji njegov lastnik je bil Bernhard pl. Gasperini. Stare je kupil grad leta 1837.

Ravbarjev grad — tudi Zgornji grad (Vel. Mengeš št. 22). Ravbarjev se imenuje po predzadnjem lastniku Josefu baronu pl. Rauber. Zadnji lastnik, od katerega ga je Stare leta 1839 kupil, je bil Anton Rudež.

životopis — življenjepis

ekonom — gospodar

ženijalen — genijalen, človek izrednih duševnih zmožnosti

krajcar — avstrijski denar, v Trdinovih časih šestdesetinka, potem stotinka goldinarja

»pozneje jemal je v zakup mitnice,« — v letih 1840—1848 je imel Stare v Mengšu užitninski zakup; 1850—1860 pa je sodeloval pri družbi za odkup užitnin in mitnin, ki je obsegala vso Kranjsko in del Stajerske.

»zidal državne zgradbe« — Stare je sodeloval pri zidanju ljubljanske prisilne delavnice, ljubljanske glavne železniške postaje, smodnišnice v Kamniku in je gradil več železniških prog.

nulla dies (nulla hora) sine linea — noben dan (nobena ura) brez opravljenega dela

lakotnik — lakomnež

odrnik — oderuh

»Takim čenčam se ne sme verjeti«. — Trdina je gledal na Stareta predvsem skozi svojo ljubezen do njegove hčere Francke. Se danes živo ljudsko izročilo o njem sodi precej drugače od Trdine. Navedem naj samo dve pripovedovanji. Marija Aleševa iz Topol mi je pravila, da se spominja pripovedovanja, kako je Stare brezsrčno pognal po svetu njihove sosedo. Sosed si je pri njem izposodil nekaj goldinarjev, kajti Stare je daleč okoli posojal kmetom denar, potem pa se mu je nenadoma zameril in Stare je zahteval takoj denar nazaj. Ker ga ta seveda ni mogel vrniti, se je Stare še isti večer pripeljal s

kočijo v Topole. »Stopila sta tjale za pod, nihče ne ve, kaj sta imela med sabo, le ko se je sosed čez nekaj trenutkov vrnil, ni bil več gospodar svoje hiše in posestva. Naslednje jutro je še pred soncem v tihem naložil na voz, kar mu je ostalo, in odšel po svetu.« Stare pa je domačijo prodal drugim.

Anton Suštar iz Malega Mengša pa mi je pravil, da je njihov oče velikokrat pripovedoval, kako so prišli ob domačijo. Njihov dom je stal v Vel. Mengšu št. 55 in ga jim je prav tako zaradi dolgov zasegel Stare. Suštarjev stari oče Matevž je imel še brata, ki je bil na domu. Ta je imel pol grunta in izdeloval je slamnike, ki jih je vozil s konjem in vozom na Koroško in včasih tudi še dalj, na Tirolsko. Po nekaj letih takega trgovanja pa je prišel nekoč domov brez konja, slamnikov in denarja. Povedal je, da je vse skupaj na Tirolskem pogнал, češ da bo preje »polna Kramarjeva r-«. Čimprej pograbi Kramar domačijo, tem bolje bo za nas«. Obupal je namreč zato, ker, kadarkoli je prinesel Staretu nazaj izposojeni denar, mu je ta vselej izjavil, da je komaj za obresti.

sold — plača, v ljudskem pomenu novec

»Lepo znamenje Matere božje v Vel. Mengšu« — znamenje je bilo postavljeno leta 1857. Kip je preskrbel v poznejših pismih večkrat omenjeni A. Danič.

»Novice« — »Kmetijske in rokodelske Novice« so izhajale od 1843 do 1902. Njih dolgoletni urednik je bil dr. Janez Bleiweis.

»Drobtinice« — list, »učiteljem, učencem, staršem in otrokom v poučevanje in za kratek čas«, je začel izhajati leta 1846. Ustanovil ga je A. M. Slomšek.

Robinzon — slovenska priredba povesti D. Defoa ima naslov »Robinson mlajši« in jo je iz češčine prevedel O. Caf (1849).

dičiti — krasiti

Dušna paša — knjiga Friderika Barage, prva izdaja leta 1830.

Tomaž Kempjan — nabožna knjiga, pozneje znana pod imenom »Hoja za Kristusom«

Svetin — prva slovenska povest »Sreča v nesreči ali popisovanje čudne zgodbe dveh dvojčkov«, leta 1836

Genovefa — povest Kristofa Smida, prevedel Franc Malavašič leta 1841

Zivljenje Indijanov polnočne Amerike — prvotno nemško pisana, nato poslovenjena knjiga Friderika Barage, leta 1837

učnost — ukaželjnost

»da je ostal rojstni moj kraj tako dolgo brez čitalnice in je še zdaj ne bi imel, da mu ni poslala blaga usoda Vas, prečastiti gospod kapelan« — Mengeško »Bralno društvo« je ustanovil A. Koblar l. 1887.

famozen — glasovit, slovit

pastirski list — Ta pastirski list so izdali škofje Goriške cerkvene pokrajine 26. nov. 1887.

izvrg — izvrzek

slavjanska liturgija — bogoslužje v starocerkvenoslovanskem jeziku

»Kdo nam more zameriti, ako hrepenimo po starodavni pravici, katero je podaril sprednikom našim sam rimski papež.« — Začetnika slovanskega bogoslužja sta brata Konstantin in Metod v 2. pol. IX. stol. Bogoslužje pa je potrdil in dovolil papež Hadrijan II.

sosebo — posebno, zlasti

2. list

V Novem mestu 22. dec. 87.

Velečestiti gospod kapelan!

Izmed tujcev, doselivših se v Mengeš, moram omeniti vsekako tudi usnjarja Andreja Daniča, ki je prišel k nam iz Velesovega. Ta mož je bil izvrsten obrtnik. Po njem zaslovelo je mengeško usnje daleč po deželi, zvelo se ga je mnogo celo na ljubljanskih sejnih. Danič je kupil v Mengšu gradiček, ki je dobil od njega ime Dragarjeva hiša. Imel je pod svojo oblastjo nekoliko podložnih

kmetov. L. 1848. nehala je v Avstriji tlaka in desetina. Danič od svojih kmetov ni zahteval nobene odškodnine — jedini vzgled te vrste v vsem cesarstvu! Kmetov res ni bilo mnogo ali zanj je bila to vendar le velika žrtva. Pravili so, da ga je hotela gosposka radi te blagodušnosti kaznovati, češ da ščuje podložnike drugih gradov. Pri gradičku bila je precej velika ali silno zanemarjena kmetija, ki prva leta ni dajala skoraj nič pridelkov. Z odpadki svoje obrtnosti zboljšal je Danič polje, da je spadala posest njegova kmalu med najrodnejše v okolici. Kaj rad je prebiral in kupoval tudi vsakovrstne knjige. K njemu hodil sem čitat kot dijak »Novice« in pregledovat zemljevide njegove, kojih je bilo cele kupe. Pri Daniču je služil razen drugih pomočnikov neki Beli Kranjec, Marka. Gospodar ga je ljubil radi izredne spretnosti in poštenosti in mu dajal mastno plačilo, ki pa Marki ni nič zaleglo, ker je nosil ves zaslužek v loterijo. Večkrat mi je zatrdil sam, da je zaigral več nego 2000 gold. Vražja loterija pohujševala je tudi druge Mengšane, sosebno posle in gostače. Kdaj je prišla v našo vas, ne morem povedati, cvetela je hobotno že za detinstva mojega in bila glavni vzrok, da si skoro noben delavec ni nič prihranil. V opisu mengeške župnije morali boste vsekako omeniti to prekletstvo, ki jo je zatiralo huje od vsake ine razvade. — Zdaj pa nekoliko besed o šoli in cerkvi. Mene je učil najprej Jurman, ki je pa odšel kmalu na Kočevsko. Zamenil ga je Fran Dolenec. Pod njegovo komando tlačil sem dve leti šolske klopi. Prvi dan, ko je začel učiti, molil je po nemško očenaš in nam ukazal, da molimo tudi mi po nemško. Ker nismo znali, rohnel je strašno na nas in nam grozil z ljutimi kaznimi, če se ne bomo učili na vso moč pridno nemški jezik. Prvo leto je v šoli zvečine nemškutaril. Ali zaman je vihtil batino, učenje ostalo je brez uspeha. Drugo leto moral se je poprijeti po ukazu novega župnika Janeza Kuralta pametnejše metode. Nemščina umaknila se je slovenščini (samo nemška »Sprachlehre« nas je še mučila) in zdaj se je prav dobro napredovalo, ker je bil Dolenec inace jako marljiv učitelj. Pozneje mu se je ta gorečnost za šolo ohladila, ker je uvidel, da mu dajo drugi posli veliko večje dohodke. Postal je kmetiški doktor in grozovit skopuh. Zajahal je nemškega »šimlja« in pisaril ljudem pobotnice, dolžna, ženitovajska in vsakovrstna ina pisma. To črčkanje ga je obogatilo in povzdignilo med mengeške prvake. Župljanom znal se je tako sliniti in dobrikati, da so si ga izvolili za župana, kar pa je bila neoprostna bedastoča. Dolenec briga se je vedno le za svoj žep, blaginja občine bila mu je deveta briga. Da je županoval mesto njega veleumni poštenjak Mihael Starè, dobil bi bil Mengeš že zdavnaj vse tiste

ustanove in napredke, kojih je treba dandanes vsaki dobro urejeni srenji. — Mengeška cerkev zidana je po nekakem gotskem slogu z raznimi inimi pritiklinami in dodatki. Do zdaj slišal sem še malo koga, ki bi jo bil hvalil. Notranja oprava bila ji je okoli l. 1840. grozno borna. Polepševati jo je začel župnik Janez Kuralt. Mengšani pomagali so mu prav radi z izdatnimi darovi. Dobro se spominjam, kako so se kosali fantje in deklič, kateri bodo dali več o cerkvenih daritvah. Veliki oltar je poslikal menda Langus. Barve zdele so se ljudem pretemne in predolgočasne. Nadejali so se, da bodo dobili za svoj denar kaj lepšega. O vsaki priliki pa so se ponašali in hvallili s starim sv. Mihaelom svojim. Trdili so, da tako krasnega kipa nima nobena druga kmetiška cerkev. Tudi hudobec pod sv. Mihaelom videl se jim je kom-i-fo. O njem moram Vam povedati neko smešnico. Škrat bil je otel. Sin nekdanjega učitelja Cene kupoval je od tihotapcev hrvatski duhan. Ker so financarji na tako blago bistro prežali, trebalo jim je duhan skriti. Cene se domisli, da bi bil najvarnejši kraj hudobčev trebuh. Stlačil je v škrate ves duhan svoj in svojih prijateljev. Financarji so zvedeli po vohunih, da je Cene pglavitni kupec hrvaškega tobaka, pa so prišli k njemu in preiskali v šoli vse shrambe in kote. Ko niso našli ničesar, jeli so ga strogo izpraševati in pestiti, kamo je dejal duhan? On jim je odgovarjal resno in resnično: Hudiču v r-. To se ve, da so mislili, da jim se roga. — Velike praznike slavili so Mengšani vsikdar svečano, kar se je le dalo. Po cele ure daleč hodili smo otroci iskat lepega mahu za jaslice, bršlina in srobota za butare, cvetlic za sv. Rešnje telo. V nekaterih hišah narejali so čudovito razkošne jaslice. Pri Mihetu n. pr. jemale so celo polovico hiše. Nakopičila se je na deske cela gora s skalovjem, drevjem, brlogi, s peskom posutimi poti, mostovi, brvmi, studencem, ribnikom, čolnom, lesenimi pastirji, ovčami, govedi itd. Tako velikanskih butar nisem videl nikjer na Kranjskem, kakor so jih prinesli fantje cvetno nedeljo v mengeško cerkev. Nekatere so ji segale malone do stropa! Pa kako dražestno bile so okrašene s svilenimi robci in trakovi, s pomarančami, jabelki i. t. d. Sosebno zaradi sv. Rešnjega telesa jeli so gojiti Mengšani tudi vrtno cvetlice: astre, balzamine, gorečo ljubezen, potonke, georgine, dekleta pa zlasti dišec (roženkravt) in rožmarin, ali iz menj svetega namena, da so nakitile z dišečimi vejicami razne moške klobučke. Mihael Stare imel je velik vrt poln žlahtnih cvetic. Rekel mi je sam, da mora zanje precéj trošiti ali da mu ni bilo še nikoli žal tega denarja, ker se povišuje z njim čast božja. V cerkvi zdelo bi se mu strašno pusto, če bi ne bil veliki oltar ozaljšan z zelenjem in cvetjem, ki ga daje s svojega vrta. —

Mengeš stoji na Gorenjskem, ali Mengšani se niso smatrali ni za Gorenjce ni za Dolenjce. Govorili so, da se začenjajo pravi Gorenjci šele dobre pol ure nad njihovo vasjo — v Suhodolah (Skadolah). In res se razlikuje mengeško narečje v marsikaki reči od tistega, ki vlada v Suhodolah in dalje gori. Pri nas pravijo: živléne (pravzaprav: žuléne). V Suhodolah pa se čuje povse različno lj in nj, torej: življenje i. t. d. Politično mišljenje bilo je pri nas v vseh kmetiških hišah, moglo bi se reči, ultrademokratično. Nikjer na Slovenskem nisem našel rojakov, ki bi bili sovražili g o s p o d o tako korenito in strastno, kakor so jo Mengšani. V ti skrajni mržnji sem rasel in odrasel tudi jaz, kar ni bilo čudno, kajti ni pretekel menda noben dan, da mi ne bi bile donele na ušesa srdite kletve in psovke na gospodo. Naši kmetje morali so biti v stare čase krvavo zatirani. Ob času tridesetletne vojne zapodil je mengeški graščak vse podložne kmete po svetu. Ta katastrofa spominja se v jedni tistih povesti, koje sem priobčil v »Sloveniji« in »Ljubljanskem časniku«. Izmed vseh vladarjev hvalili in ljubili so Mengšani najbolj Jožefa II. in Napoleona. O Jožefu so pripovedovali, da je pohajal vedno preoblečen po kmetih in pozvedal krivice, koje jim delajo gospoda. Prišedši nazaj na Dunaj, dal je vse kmetiške tlačnike in oderuhe ukleniti in zvečine obesiti ali ustreliti. Naši kmetje so bili popolnoma uverjeni, da cesar Jožef ni umrl za kako boleznijo, nego da so ga gospoda ostrupili. Simpatije za Francoze bile so v Mengšu neugasne, fanatične. Če sem vprašal ljudi, zakaj jih tako časte, dejali so, da zato, ker so šele Francozi prinesli v deželo pravi red in pravico, kajti so zatrli gospodo in njeno tlako in desetino, znižali davke in razširili splošno zadovoljnost, blagostanje in srečo. Razen graščakov črtili so stari Mengšani tudi uradnike. Trdili so, da pravd ne rešujejo po zakonu in pravici nego po denarju, ki jim se potisne v žep. Imeli so jih tudi za brezverce, ker so videli ob nedeljah, došedši v Ljubljano ali v Kamnik, le malo katerega gosposkega človeka v cerkvi. Odškodnina, kojoj so morali plačati kmetje graščakom za odpravljenno tlako in desetino, zdela se je Mengšanom kakor tudi drugim Slovencem v nebo vpijoča krivica. — Mengeški obrtniki in rokodelci bili so na dobrem glasu pri sosedih. Tamošnje opeko vozili so še v daljne kraje; iz najboljšega blaga in najbolj zvoneča in čvrsta bila je Staretova. Istotako čislalo in pilo se je v slast pivo Janeza Stareta (Mihaelovega sina od prve žene). Rabil je vselej le izborni češki hmelj in nikdar divjega, kar se je godilo pogostoma že takrat v manjših pivovarnicah. Janez Stare vrgel se je ves v očeta svojega, odlikoval se je z nikdar mirujočo skrbljivostjo in trudoljubnostjo. Oče izročil

mu je res precej imetja, ali on ga je podvojil in potrojil. Mila usoda dala mu je tako vzorno soprogo, kakeršna se ne najde lahko ni v mestih ni na deželi. Ona ni samo brižno in umno gospodinjala in vzgajala otroke svoje, ampak je pomagala možu znatno v vsem gospodarstvu. Kadar ga ni bilo doma, mogla ga je povsod nadomestovati. Od narave prejela je neko posebno dobrodejno priljubnost in prijaznost, s katero prikupila se je brzo slednjemu človeku, naj bo kmetiški ali gosposki. Mengeški rokodelci niso delali le za proste ljudi. Nahajalo se je med njimi tudi takih, ki se niso ustrašili za posel nobenega mestnega tovariša. Radi tega prijel se jih je pridevek »gosposki«. Imeli smo »gosposkega« kovača, »gosposkega« čevljarja i. t. d. Pravih bogatinov v Mengšu ni bilo nikoli mnogo. Ako ne štejem župnika Jan. Kuralta, ki je bil tudi preizvrsten ekonom, dobilo se je zmirom dovolj gotovine samo pri Mihaelu in Janezu Staretu. S starim Mihom sem jaz dosti občeval; iz pogovora sem uvidel (dasi mi naravnost ni tega povedal), da mu se je bilo nabralo že l. 1855. preko 300.000 for. premoženja. Sina njegovega Janeza pa so cenili Mengšanje, da mu je vreden ves imetek najmanj sto tisoč for. Učitelj Dolenec obogatel je silno šele pozneje, ko jaz nisem zahajal več v Mengeš. Ako se hoče pretresati mengeška nravnost, treba dobro razločevati rokodelce od pravih kmetov, koje je hranila zemlja in živinoreja. Kmetje so bili veliko treznejši, pobožnejši in redovitejši od rokodelcev, ki so zaslužke svoje zatratili navadno v krčmah in v loteriji. Med ponočnimi vasovalci, potepuhi in pretepači bilo je gotovo desetkrat več rokodelskih in obrtniških nego kmetiških sinov. Zgodilo se je kdaj, da je vzel mož zemljedelec v nedeljo popoldne s sabo ženo svojo in se napotil z njo v kako pošteno krčmo, kjer se je razgovarjal modro s sosedi in prijatelji svojimi o nekdanjih in sedanjih časih, zgodah in nezgodah. Ali takove veselice privoščil si je zvečine jako poredkoma. O naših kmetih moglo bi se trditi isto, kar o starih Rimljanih, da so bili »tristes et graves«. Resni in zastavni niso marali kratkočasnic in burk. Otroke vzrejali so jako strogo, krotili so nas s šibami, okleščki, trskami, klečanjem, zaporom in postom. Vpričo odraslih ne daj Bog, da bi bil zinil paglavec kako besedo. Poleg očetov svojih morali smo stati ali sedeti mirno, tiho in nepomično kakor lipovi bogovi. Na veselice niso smeli iti ni sinovi ni hčere. Od tod je dohajalo, da premnogi odrasli fantje in dekleta niso znali nič plesati in peti. Oboje smatrali so Mengšani stare korenine za nepotrebno, bedasto in nespodobno. O priliki poslal Vam bom nadaljevanje teh črtic. Za danes z Bogom!

S presrčnim pozdravom Vaš

J. Trdina

zvesti — razpečati

gradiček — hiša v M. Mengšu št. 5, imenovana tedaj tudi Dragarjeva hiša. Do l. 1835 je bila v tej hiši tudi mengeška šola.

gld. — goldinar, staro ime za zlatnike, ki so jih najprej kovali v Florenci (zato tudi označba »forint«), nato do l. 1892 avstrijski srebrni novc hobotno — bohotno, bujno

Franc Dolenec — Doma je bil iz Poljan nad Škofjo Loko. V Mengšu je bival od l. 1838 do smrti (l. 1874). Tu si je kmalu kupil hišo v M. Mengšu št. 7, l. 1869 pa tudi Trdinov dom. Razen tega, da je bil učitelj, je bil tudi poštar in župan.

komanda — poveljstvo

nam grozil — Trdina ima: nam se grozil

novoga župnika Janeza Kuralta — Janez Kuralt je prišel v Mengeš za župnika po smrti svojega strica Gregorja, ki je umrl l. 1842

»Sprachlehre« — slovnica

inače — sicer, drugače

»so si ga izvolili za župana« — leta 1850. Pred njim je bil župan Miha Stare. srenja — soseska, občina

po nekakem gotskem slogu — V gotskem slogu, ki je bil umetniški slog poznega srednjega veka, je zidan samo prezbiterij, prednji del mengeške cerkve »Veliki oltar je poslikal menda Langus« — Matevž Langus (1792—1855), slovenski slikar

stari sv. Mihael — kip je bil narejen l. 1788 in stoji danes spet v mengeški cerkvi

kom-i-fo — comme il faut — kot je treba, kot je prav

otel — votel

Sin nekdanjega učitelja Cene — najbrž Cene Jurman, ker je bil Jurman pred Dolencem učitelj v Mengšu

kupoval je od teh tihotapev hrvatski duhan — Na Hrvaškem je bil tobak do 1850 prost, medtem ko je bil tostran hrvaško-slovenske meje monopol in seveda precej dražji. Zato so ga tihotapili v naše kraje.

duhan — tobak

vsigdar — zmeraj, vselej

pri Mihetu — pri sosedu Jožetu Blejcu, M. Mengeš št. 7

dražestno — ljubko

»Mihael Starè imel je velik vrt poln žlahtnih cvetic«. — Ta vrt, ki je bil eden najlepših v vsej Kranjski, se je ohranil vse do l. 1947.

ultrademokratično — še več kot demokratično

»Ob času tridesetletne vojne zapodil je mengeški graščak vse podložne kmete po svetu«. — Graščak Raumschüssel

tridesetletna vojna — splošna evropska vojna med katoličani in protestanti od 1618 do 1648

»ta katastrofa spominja se v jedni tistih povesti, koje sem priobčil v »Sloveniji« in v »Ljubljanskem Casniku« — pripovedka ima naslov »Gradič« in je bila objavljena v »Sloveniji« l. 1850 (št. 8 in 9)

katastrofa — nesreča, polom, poraz

Jožef II. — prosvetljeni vladar (1780—1790), je odpravil osebno podložnost (za preselitev, ženitev, pošiljanje otrok v šole ni bilo več potrebno dovoljenje zemljiškega gospoda)

Napoleon — Napoleon I. (1769—1821) s priimkom Bonaparte, doma s Korziške, za časa francoske revolucije častnik in general, pozneje francoski cesar. Med svojim pohodom proti Avstriji in Prusiji je zasedel tudi naše kraje in ustanovil Ilirske province.

»Simpatije za Francoze bile so v Mengšu neugasne«. — Francozi so bili v naših krajih od 1809—1813.

simpatija — naklonjenost

fanatičen — biti komu slepo vdan

»kajti so zatrli gospodo in njeno tlako in »desetino« — Francoski zakonik (Code Napoleon) je začel veljati za naše pokrajine l. 1811, Prebivalcem je pri-

nesel enakost državljanov, odpravil je tlako in desetino, namesto tega pa uvedel davke (fronke = franke — denar).

»Tamošnje opeko vozili so še v daljne kraje; iz najboljšega blaga in najbolj zvoneča in čvrsta bila je Staretova«. — Miha Starè je postavil opekarno po velikem požaru, ki je divjal v Mengšu l. 1834.

Pivo Janeza Stareta — Janez Starè (1816—1862). Njegova mati je bila Neža roj. Markič (1792—1834).

»Mila usoda dala mu je tako vzorno soprogo«, — Marija Starè roj. Wolf (1818—1893)

forint — goldinar

»tristes et graves« — zagrenjeni in resnobni

3. list

V Novem mestu 30. dec. 87.

Velečestiti gospod kapelan!

Mengeški gospodarji in gospodinje pa niso pazili preskrbno samo na svoje otroke, da jim ne zablodijo na kriva pota, ampak tudi na družino svojo. Hlapec, ki je kvantal in ponočeval, dekla, ki je vasovala s fanti, morala sta oditi iz hiše, predno jima je še preteklo leto. Z dobro družino pa se je postopalo jako blago. Imeli so jih popolnoma za domačine. Kruh rezali so si sami, niti sadje ni jim se zapiralo. V tem obziru vladala je prav patriarhalna prijaznost. Otrokom ni bilo dovoljeno žaliti hlapca ali deklo. Če sta zvrševala vestno dolžnosti svoje, živela sta tako prijetno, kakor da bi bila pri svojih roditeljih. Zato pa tudi družina niso silili v drugo službo. Ostali so radi po mnogo let pri istem gospodarju, nekateri so se pri njem postarali in umrli. Ako ga je kdo vpričo njih obrekoval, potegnili so se za poštenje njegovo tako krepko in goreče, kakor da branijo dobri glas očeta ali matere svoje. Te lepe razmere jele so se rušiti okoli 1840. l. — Mengeški kmetje držali so se za detinstva mojega sploh še načela: ora et labora! Molilo se je pogostoma doma in v cerkvi, doma razen drugih molitev pozimi vsak večer celi rožni venec, poleti pa mesto po 10 češčenih Marij samo po pet ali po dve. O največjih praznikih molil se je rožni venec tudi zjutraj. Ob nedeljah morali so hoditi družina in večji otroci po dvakrat v cerkev. Isto tako morali so biti pri maši vsak sopraznik, pozimi, če ni bilo premrzlo, pa često tudi v delavne dni. Tisti, ki je šel k izpovedi in sv. obhajilu samo jedenkrat v letu, veljal je za jako slabega kristjana. Navadno prejemala sta se ta dva zakramenta pred veliko nočjo in pred božičem, mnogi pa so se ju udeležili vsake kvatre ali pa vsaj še o svojem godu. Trudili in potili so se naši kmetje za vsakdanji kruh kakor voli, moglo bi se trditi, da preveč. Poleti vstajali so ob največjem delu že ob treh in so se ulegali šele ob desetih zvečer. Otrok smel je skakati brez posla, dokler je hodil v sami srajci. Ko je dobil hlače, moral je že zibati, repo ribati, živini pokladati i. t. d. V sedmem letu znali so mnogi

že kite plesti in so si prislužili s tem vsak dan par starih krajcarjev, če so bili pridni. Življenje nekdanjih mengeških kmetov bilo je po takem jako delavno in krščansko ali nekoliko preveč prozaično in dolgočasno, ker so privoščili sebi in rodovinom svojim premalo oddiha, vedrila in zabave. Rokodelci in obrtniki naši kratkočasili so se veliko bolj in marsikdaj preko mere. Kar se tiče njih, ne morem biti laudator temporis acti, kajti se je nahajalo med njimi že od nekdanj dovolj zrelih tičev, ki se niso brigali ni za božje ni za človeške zapovedi. O sobotnih večerih hodili so ti negodniki v vas k dekletom, dokler je postal, rekel bi očak Valvazor, aus der Lieb' ein Leib. Nezakonske matere so bile skoraj le deklet, najemnice, šivilje, kitarice in sebenjice. Hčere pravih kmetov obvarovala sta boljša vzgoja in materino oko, da je doletela malokatero ta sramota. Kakor v sobotne večere rogovilili so babjeki in pijanci tudi ob nedeljah popoldne in zvečer. Često pili so v krčmah zajedno z ljubici. Od vina, objesti in ljubosumnje unela se je kri pa so se začeli dregati in tipati z noži, kamenjem, koli in poleni. Borbe končale so se do malega vselej s krvjo in težkimi ranami, večkrat pa tudi s smrtjo. Marsikateri lopov ni se zadovoljil samo z jedno ljubico. Poznal sem Trzinca, kateremu so se rodili v enem letu trije pankrti, vsak od druge matere. V Mengšu pa je živel in živi, kakor mi je povedal brat, še zdaj neki rokodelec, ki je bil in puncto amoris pravi Don Juan. Dobil si je v raznih vaseh 22 dulčinej! Naposled hotel se je vendarle oženiti. K župniku pa je prišlo protestirat celo krdelo bab. Zaman jim je dokazoval Kuralt, da vseh ljubic ne more vzeti, ali je itak bolje in lepše, da se poroči z jedno nego z nobeno. Na stopnicah vršila se je potem odločilna bitev med tekmicami. Na borišču ostalo je brez števila izpuljenih las in nekoliko raztrganih peč, robcev in predpasnikov. Kuralt se je tako smejal, da je skoro počil. Razen domačih malopridnežev nadlegovali so Mengšane tudi tuji — po Jurčičevem romanu vsemu slovenstvu znani rokovnjači, ki so bili epigoni Jurčičevih. Če ni bilo v hiši, v katero so prišli, nikogar doma, vzeli so vse, kar so mogli doseči. Na samem napadli so dobro oblečenega človeka tudi s silo. Navadno pa so šarili po vaseh kot nesramni in nadležni berači. Kruha niso marali, bolj zadovoljni so bili s pšenično moko in z jajci. Največkrat pa so zahtevali klobaso ali slanino. Kuhali so si sami v hosti. Ko je rokovnjač z osornim glasom zapovedal Dragarici, da naj mu prinese précej par lepih mesenih klobas, ujezila se je žena in dejala, da jih ne da. Lopov zgrabi burklje in pritisne z njimi Dragarico za vrat k zidu. Ta hip stopi v kuhinjo gospodar. Lopov niti zdaj ni pobegnil. Dragar ga je premagal šele po dolgem

in ljutem boju. Oবাদil ga je potem tudi gosposki, pa je dobil odgovor, naj ji ga pripelje zvezanega, drugače ga ne more kaznovati! Takrat ni bilo še žandarjev, strahopetnih biričev pa se niso bali rokovnjači in takó nihče ni branil in varoval mirnega kmeta napadov njihovih. Teh ljudi me je bilo tako strah in groza, ko sem bil majhen, da so mi se zapičila trdno v spomin imena vseh glasovitih rokovnjačev. Zvali so se Srakar, Gaber, Traven, Korbič, Bizjak, Lopatnik, Cestnik. Gabri so bili štirje, oče in trije sinovi: v rodu niso bili čisto nič poštenim mengeškim Gabrom. Travná sem poznal dva. Oba sta bila socialna demokrata. Govorila sta, da previsoke kupe znižujeta, pregloboke jame pa napolnjujeta, to se pravi, da jemljeta bogatinom in dajeta revežem. Nekateri rokovnjači bili so jako nadarjeni in premeteni. Jeden (menda Cestnik) znal je risati in slikati, zaprt na gradu sestavil je iz slame uro, ki je šla 24 ur. Med vsemi slovel je najbolj Bizjak po čudoviti svoji tatinski izurjenosti. Ko so ga terali v Gradiško, zaprli so ga v Postojni opoludne na neko dvorišče. Uklenjen ujel je tamo rejeneega kopuna in ga prodal skoz okno mimo gredoči krčmarici! Ali vrnimo se zopet k poštenim Mengšanom in poglejmo, kako so se hranili in oblačili pred 50 in 40 leti. Gospodinje kuhale so jim obilne in jako tečne jedi: žgance, mlečen sok, mlečno kašo, fižol i. t. d. Prava kraljevska jed so bili žganci, ki so bili vsekdar dobro zabeljeni in v skledo visoko in rahlo natreseni, da so se gibali kakor žolca. Ves živež je bil prosto pripravljen, ali okusen, da bi bil dišal tudi razvajanemu želodcu. Kruh se je pekel v vseh kmetiških hišah črn, ajdov. Prva dva dni je bil jako sladak, pozneje pa precej pust, ali ljudje uživali so ga v slast, ker še niso bili omehkuženi. Obrtniki in rokodelci imeli so bolj bel, zmesen kruh. Kmetje stregli so si z belim, pšeničnim, samo o božiču, veliki noči in pustni dan. Kurenta slavili so tudi z velikanskimi fláncati (v mengeškem narečju: hvan-cati) in s celimi piramidami klobas, pleč in družega mesa. O veliki noči jedli smo orjaške, medene, cvebaste in orehove kolače, o cerkvenem proščenju ali žegnanju pa razen inih dobrot priljubljeni »bob« (majhne krofe). O binkošti in ob novini speklo se je v vsaki hiši nekoliko hlebcev rženega kruha. Dolenjskega kresovanja, martinovanja in godovanja niso poznali Mengšani. O najtežjem delu se je hrana nekoliko boljšala. Mlatičem kuhali so se na pr. štruklji in kdaj tudi nekoliko mesa. Inače prišlo je na mizo meso samo ob nedeljah in praznikih. V mnogih hišah jedli so v nedeljo zjutraj mesto navadnih žgancev godljo. Kri se je v mesarski naši vasi zmiror lahko dobila, razen nekajih poletnih mesecev. Kavó zanesli sta v Mengeš v kmetiške kočé najprej dve Kamničanki, ki sta se tja

primožili, ali več desetletij ni ju nihče posnemal. Kolikor se spominjam, začele so jo srebati kmetice šele okoli l. 1850. Rokodelci in obrtniki seznanili so se z njo mnogo prej, ali niti pri njih ni se kuhala vsak dan, nego zvečine o posebnih prilikah, o svečanostih in v bolezni. Vina popili so kmetje kaj malo ob delavnikih. Kdor je hodil take dni v krčmo, smatral se je za pijanca in zapravljevca, če ga tudi ni popil več nego jedno ali dve merici. Izmed delavcev dobivali so ga jedini kosci — seveda najslabšega. Gospodar vzel ga je več skupaj, da ga je stal bokal samo 12 starih krajcarjev. V krčmah točilo se je po 16, 20 in 24 krajc. Kapljica bila je pristna in povsod dolenjska. Morala je biti rdeča, belega vina Gorenjci takrat še niso čislali in marali. Zdrava in obilna hrana je pa Mengšanom tudi teknila. Odlikovali so se sploh z močnim, žilavim, korenjaškim truplom. Kostni in mišice so jim bile kakor iz jekla. Brez velikega napora vzdigovali in nosili so težka bremena, kojih bi se bil kak meščan že od daleč ustrašil. Sosed naš Jožefovec šel je v gozd po drva. Ko mu je konj opešal, izpregel ga je in privlekel voz drv sam domov! Često kazala se je čudovita krepkost že v otročji dobi. Jaz se baš ne morem pohvaliti, ali nekateri izmed mengeških mojih součencev imeli so tako močne roke, da so zagnali kamen, stoječ pod zvonikom, do velikih lin, jeden pa celo do mrtvaškega zvona i. t. d. O delovni obleki ne bom govoril. Brez madežev in krp ni mogla ostati, ali razdrapan in cunjast ni hodil nihče rad. Ob nedeljah pa so se znali Mengšani postaviti, da jih je bilo veselje videti, zlasti fante in dekleta. Dolge in suknene hlače nosili so samo nekateri rokodelci, vsi drugi mladeniči pa kratke (do kolen) in irhaste. Črevlji so bili visoki, mehke golenice potegnile so se čez kolena. Na oprsniku (lajbču) svetili so se debeli in redki, ali pa drobni in gosti gumbi. Janke (pruštofe) nosili so suknene, črne ali višnjeve, ovratnik jim ni bil zavihan. Okoli vratu dejal se je lep, svilen robec žive barve, ki je gledal često pri drugem ali tretjem gumbu koketno izza oprsnika. Glavo pokrival je kastorast klobuk (poleti tudi čeden, črn slamnik) s srebrno zaponico in kitico rožmarina in dišča. Nekateri imeli so v posebnem, hlačnem žepku še tudi nož in vilice, ali ta šega bila je močno izginila že za mladosti moje. Srajce plantale so ob delavnikih debele, hodne, ob nedeljah pa prazne ali z večine že tudi pavolnate. Po jedno pavolnato srajco imel je najslabši hlapec in do malega vsi otroci. Dekleta šopirila so se ob nedeljah in praznikih v kupivnih krilih visoke barve, v pavolnatih rokavcih, ki so bili za vratom in za pestmi često mrežasti, in v dragocenih, prekrasnih pečah, katerih niso bili še izpodrinili bedasti robci. Tu pa tamo jele so se prikazovati tudi lepe,

suknene jopice in špenzerji. Vrat in njedra pokrivali so veliki, svileni robci, ki so veljali po 2 do 3 gold. starega denarja. Mesto nerodnih starinskih čevljev zavladali so lahki in mehki šolnički. Pozimi nosili so skoro vsi moške, pa tudi mnogi fantje in mnoge žene — kožuh. Krznarja imeli smo v vasi. Burnusi bili so tisti čas še povse neznani. Nekateri možaki zavijali so se v plašč, ali kožuh je bil veliko bolj v čislu in priljubljen. Bolj postarni moške niso mogli prebiti brez kučme, na marsikateri glavi videla se je lahka in topla polhovka. —

Znamenitih, starih običajev se ni ohranilo mnogo v rojstveni moji vasi, ki se imenuje zdaj trg. Kresni večer zažigajo se grmade po vsem ogromnem, slavjanskem svetu. V Mengšu pa smo komaj poznali to navado. Zasvetilo se je sporadično na kakem hribu, naša ravnina pa je ostala temna. Tem bolj pa smo častili z ognjem Kurenta, ki se zove pri nas Korant. Vse leto smo iskali in spravljali stare metle, da smo jih pustni večer vihteli plameneče s strašanskim kričanjem in krohotanjem pri Šetravovem znamenju. Nekatero leto naredili smo si tudi Pusta iz slame, metel in cunj ter ga zaklali in sežgali svečano pri omenjenem znamenju. Kedar se je približevala nevihta, zvonilo je oblaku in pri Ogrinovem znamenju streljal je stari Ogrin z blagoslovljenim prahom, da prežene pretečo nezgodo. Matere nosile so na ognjišče leskove šibe, vzete iz butare cvetno-nedeljske ter jih zažigale v isti namen. Ob enem se je v vseh hišah glasno molilo, da bi nas Bog obvaroval toče. O ti priliki molil se je tudi jeden očenaš na čast sv. Hieronimu, katerega se drugekrat naši ljudje niso dosti spominjali. Sv. Miklavž in trije kralji razveseljevali so tudi mengeške otroke, ali o njih molčim, kajti so znane te radosti skoro po vsi slovenski domovini. Bodoči pot povedal Vam bom kaj malega o mengeškem praznoverju in še o nekaterih drugih rečeh. Z Bogom!

Presrčno pozdravlja Vas in vse Mengšane in Mengšanke ostajam pokorni Vaš sluga

J. Trdina.

O P O M B E

»predno jima je še preteklo leto«. — Posli so se včasih menjavali samo vsako leto in to drugi dan po božiču, 27. decembra.

patriarhalen — starinski, starodoben

družina — tu pomeni posle

jele so se — so se začele

ora et labora! — moli in delaj!

vsake kvatre — na kvatre (lat. quattuor tempora = štiri obdobja) je razdeljeno cerkveno leto

prozaičen — pust, suhoparen

vedrilo — razvedrilo

laudator temporis acti — hvalilec, zagovornik preteklega časa

Valvasor — Janez Vajkard Valvasor (1641—1693), zgodovinar, ki je napisal in l. 1689 izdal štiri knjige z naslovom »Slava vojvodine Kranjske«
 aus der Lieb' ein Leib — iz ljubezni — otrok
 zajedno — skupaj
 sebenjica — ženska, ki nima svoje zemlje, ki živi pod tujo streho
 pankrt — nezakonski otrok
 in puncto amoris — v ljubezenskih stvareh
 Don Juan — oseba iz španske književnosti, v prenesem pomenu zapeljivec, ženskar
 dulčineja — Dulcinea, ime ljubice Don Kihota, glavne osebe istoimenskega romana španskega pisatelja Cervantesa (1547—1616), v splošnem pomenu označba za ljubico
 protestirati — ugovarjati
 peča — bela, izvezena ženska ruta za na glavo
 po Jurčičevem romanu — roman »Rokovnjači« je zasnoval in delno napisal Jurčič, po njegovi smrti pa ga je nadaljeval in dovršil Kersnik
 epigon — manjvreden potomec ali naslednik, tudi posnemalec
 Dragarica — žena Andreja Daniča
 burkije — burkle, tudi pečne vile — vilam podobna priprava za vsajanje loncev v kmečke peči in jemanje iz njih
 birič — prvotno grajski hlapec, nato sluga, ki razglaša in izvršuje uradne ukaze
 »v rodu niso bili čisto nič poštenim mengeškim Gabrom« — pri Gabru se še danes reče v Vel. Mengšu št. 70
 socialni demokrat — pristaš socialnodemokratske stranke, to je stranke s socialističnim programom
 Gradiška — mesto ob Soči, dandanes v Italiji, znano po kaznilnici
 zmisen kruh — kruh iz več vrst moke
 Kurent — pust, pustovanje
 flancat — cvrtnik, cvrtje podobno krofom
 cvebast — iz rozin (cvebe = debele rozine)
 inih — drugačnih
 ob novini — ob novi letini
 martinovanje — praznovanje sv. Martina (11. novembra)
 sosed naš Jožefovec — Janez Rode iz Malega Mengša št. 10 (danes »pri Polancu«)
 do velikih lin — mengeški zvonik je visok okrog 49 m; do zvonov ima 27 m, do mrtvaškega zvona pa še 12 m
 janka — (pruštof) — suknjič
 kometno — spogledljivo, pozornost vzbujajoče
 kastorast klobuk — klobuk iz zajčje dlake
 hoden — narejen iz hodnika, iz grobega, nebeljenega platna
 pražen — iz boljšega domačega platna
 kupivna krila — v kupljenih, ne doma izdelanih krilih
 visoke barve — žive barve
 špenzer — kratek jopič, nem. Spenzer
 burnus — širok, ohlapen plašč, tudi težka zimska suknja
 »ki se imenuje zdaj trg« — Mengeš je postal trg l. 1867
 po slavjanskem svetu — po slovanskem svetu
 sporadično — redko
 pri Setravovem znamenju — Setravovo znamenje se imenuje zadnja kapelica na desno iz Mengša ob cesti proti Ljubljani
 pri Ogrinovem znamenju — Ogrinovo znamenje so razvaline nekdanje kapelice sv. Lovrenca na Gobavici, tik nad mengeškim gradom. Kapelico je dal podreti mengeški graščak Nikolaj Bonhomo okrog l. 1586.
 stari Ogrin — Primož Ogrin, Veliki Mengeš št. 45
 sv. Hieronim — (1310—1420) cerkveni učenik, menda zavetnik tudi zoper hudo uro
 bodoči pot — prihodnjič

Velečestiti gospod kapelan!

Vraž trdili so Mengšani že l. 1840. l. gotovo desetkrat menj, nego jih imajo Dolenjci še 1888. l. Povse brez njih pa vendarle nisem našel nobenega prostega človeka. O tem, menim, da ni dvojil nihče, da je smrt resnična bela žena s koso, ki se je že marsikomu prikazala. Čvrsto so verjeli ti moji rojaki tudi v spomine. Ponoči počilo je kakor s šibo trikrat po mizi. Drugi dan se je zvedelo ali čulo, da je umrl kak sorodnik ali prijatelj, ki ni bil prej nič bolan. Oni pok je bil torej spomin, ki je naznanil mu usodo. Kdáj zaropotal je za hišo, voz. Gospodar šel je pogledat, ali se je oziral zaman po vozu in vozniku. Čez dva dni umrla mu je žena, kar je pomenil baš ponočni ropot, ki je bil torej zopet spomin i. t. d. Kdor je potreboval na ónem svetu kake pomoči, hodil je nazaj na ta svet, opominjat s prikaznijo svojo žlahto in znanee, da bi dali brati zanj sv. mašo ali povrnili kak njegov dolg ali popravili kojoj drugo krivico, katero je storil ranjki. Brez izimka hodil je nazaj vsak, kdor je prestavljal mejnike ali kdor se je polastil imetka nedolžnih sirot. Krivo prisego šteli so ljudje med najgroznejša hudodelstva, ki se ne oprasčajo ni na tem ni na onem svetu. Pravili so, da je prilomastil nekda po vsakega krivorotnika hudič in ga gnal živega v pekel. To se dogaja tudi še dandanes, toda bolj poredkoma. Zato pa udari takega grešnika druga kazen. Precej po krivi prisegi začne kašljati in hirati; predno mine leto, leži v grobu. Tudi to mi je zatrdil marsikateri mengeški župljan, da ga je »strašilo«, da je videl ponoči na samem kakega konja, kozla ali kaj družega nenavadnega, ali pa da je slišal skrivnostno ječanje, žvižganje, žvenketanje i. t. d. Najrajši prikazovali so se strahovi pri cerkvah, kapelicah, znamenjih, na pokopališčih in razpotjih, pri razvalinah starih gradov in svetišč, sosebnost pa tamo, kjer je bil ubit kak človek. Tistega je gotovo vselej strašilo, kdor je šel ponoči za stavo na pokopališče. O rojenicah mi niso Mengšani ničesar povedali. V Trzinu pa sem čul, da so hodile v stare čase pred hiše, v kojih se je rodil kak otrok, ter mu prerokovale bodočnost. Njih besede so se izpolnile vse natanko, dasi so si bile često navzkriž. Jedna je na pr. rekla: berač bo, druga: bogatin bo, tretja: obesili ga bodo. Zgodilo se je res vse troje, jedno za drugim. Stari ljudje so pripovedovali i pri nas, da se sveti večer živina med sabo pogovarja, kake zgode in nezgode čakajo bodoče leto njo in gospodarja njenega. Ali Mengšani so se smejali in rogali takim čenčam. Niti tega niso mnogi verjeli, da bi ta večer goreli in se mogli dvigniti z a k l a d i. Nekateri

je nalašč prižgal svečico in jo nesel na bližnji travnik ali na kako njivo, da bi zvalil tja bedake in jim kazal osle. Če je obogatel kak revež, Mengšani niso mislili, kakor mnogi ini prosti Slovenci, da je ogrenil zakopani zaklad, nego so trdili, da je našel francosko blagajnico. Bili so sploh uverjeni, da je doletela ta sreča vrlega Mihaela Stareta. Tudi o copernicah govorili so jako dvomljivo in zabavljivo. Večina ni verjela. V naši hiši bilo nas je z družino, ko sem bil otrok, 11 ljudi. Izmed njih trdila je jedina stara pestunja naša, da se nahajajo na svetu res coperniki in copernice, ki delajo točo i. t. d. V Staretovem gradu sedelo je nekoč za mizo gotovo 20 hlapcev in dekel ter drugih delavcev. Ko so se jeli meniti o copernicah, bilo je 19 neverjetnih Tomažev in Tomaževk. Samo najstarejša dekla, ki je bila tudi drugače jako trapasta babela, verila se je, da so coprnice in da je videla jedno na svoje oči, ko je vršala čez žito in grmovje, ne dotikaje se tál! Znanostim pa so pripisovali naši kmetje večjo moč, nego jo imajo. Pravili so, da se uči to, kar se zove coprnija, v sedmi šoli. Ne le duhovniki, ampak vsi znanstveni možje znajo marsikaj narediti in pogoditi, kar je nemogoče neumetnemu človeku. Dostikrat sem čul pogovor: »Copernic ni, kunštni ljudje pa so. Kdor je bil v 7. šoli, naredi lahko, da gre toča v hiši, ali treba je dobro zapreti in zamašiti vrata in okna. Če bi našla toča le količkaj duška, bruhnila bi na plano in pobila devet fara.« Da se ob nevihti strelja in zvoni, zdelo se je Mengšanom jako pametno in potrebno. Trdili so, da strel odganja točne oblake. Zvonjenje pa jih je opominjalo na molitev, ki odvrne z božjo pomočjo vsako nevarnost. Kritični duh začel se je vzbujati v naši vasi celó glede obleke. Previsoke barve zamerile so se mladini, zahtevala je bolj temne in položne. L. 1830. sloveli so najbolj rdeči svileni robci z zlatimi rožicami in pruštofi, ki so bili iz višnjevega sukna. L. 1850. pa so nosile deklice že rajši sive, sinje ali pepelnate robce, fantje pa kanžole iz temnozelenega, zlasti pa iz rjavega (kofetaste barve) sukna. Boljši okus zavladal je tudi v cerkvenih in svetih rečeh. Ljudje so sploh priznavali, da je notranja oprava mengeške cerkve grda in nespodobna, da treba omisliti novo in lepšo in darovali so v ta namen drage volje, kolikor so mogli. Pred 80 leti zdela se je poslušalcem vsaka pridiga dobra. Okoli l. 1840. pa se je oglašala že prav rezka kritika. Župljani govorili so skoro v jeden glas, da pridiguje vsak kapelan bolje nego župnik. Presojati jeli so tudi molitvene bukve. Nekatere zdele so se jim po pravici puste in prazne. Razumnost njih sodbe dokazuje to, da so čislali izmed vseh takrat jim znanih svetih knjig najbolj »Dušno pašo« in »Tomaža Kempnjana«. Silno veliko pa je škodil ta kritični duh narodnim pripo-

vedkam. Mengšani so jih spoznali ne le za izmišljene in lažne, ampak tudi za neumne, trapaste in nepotrebne. Vrgli so jih brez milosti v ropotarnico. Resnim možakom že zdavnaj niso bile po volji. Okoli l. 1830. znale so jih matere in dekle še jako mnogo in jih pravile prav rade otrokom. L. 1855. pa se je dobila že kaj težko katera starka, ki bi mi bila hotela povedati kako starinsko »ustorijo«, kakor so se imenovalle te povesti v Mengšu. Ohranile so se samo take bajke, ki so imele v sebi kaj slanege, smešnega ali zabavljivega. Za mojega detinstva poslušali smo jaz in vrstniki moji narodne pripovedke na vso moč željno in pazljivo. Bile so nam ljubše od vsake igre in veselice. L. 1850. pa se spominjam, da niso otrok več tako zanimale, radi njih ni dajal nihče igrace na stran. Videč, da narod te povesti čim dalje bolj zametuje, prezira in pozablja, jel sem premišljevati, kako bi se dale prenoviti in prestvariti, da bi se Slovencem zopet priljubile. Brez težave uganil sem vzroke in razloge, zakaj so jim omrzile in so se jih naveličali. Te bajke so tako proste in naivne, da ugajajo le povse naivnim poslušalcem, ki nič ne sumijo, nič ne dvomijo, nič ne presojujejo in vse verjamejo. Vendar jih narod morda ne bi bil zavrgel, da so imele kaj zaveze z njegovo zgodovino, z njegovim življenjem. Ta nedostatek pokopal jih je najbolj. Prav škoda jih je, kajti so se odlikovale po jako ljubki obliki in poeziji. Na srečo da se ta izguba poravnati. Ko so zamrle omikanim narodom narodne pesmi, nadomestile so jih umetne. Istotako treba bo zameniti zvene le narodne bajke s svežimi, umetnimi, ki bodo pisane v narodnem duhu in po narodnem slogu ali bodo izvirale vse iz pristnega slovenskega življenja in mišljenja in kazale kakor v zrcalu sedanost in preteklost, žalost in veselje, čednosti in napake slovenskega naroda. To načelo me je vodilo, ko sem jel spisovati »bajke in povesti o Gorjancih«, ki so po invenciji nove in izvirne, po duhu in obliki pa se strinjajo z narodnimi. Ako mi podari Bog življenje in zdravje, da jih dovršim, lotil se bom potem brez oklevanja bajk in povesti o Mengšanih in Mengšankah. Kadar sem prišel domov na počitnice, hodil sem vsak dan k Ogrinovemu znamenju in se oziral od tod po prelepi bistriški ravnini. Brez števila pripovedek zasnovalo mi se je tamo v glavi in pomnim jih deloma še dandanes. Posel me torej ne bo stal velikega truda.

Ker Vam črtic o mengeški župniji ne priobčujem po kakem strogem redu in sistemu nego takó, kakor mi dohajajo na misel, povedal Vam bom zdaj, kar vem o nekajih znatnejših možeh, ki so se rodili v rojstvenem mojem kraju in okraju. Najprej o Gregorju Blažu! Porodil se je v Velikem Mengšu v Gabrovi hiši okoli

1. 1830. Bil mi je vrstnik in več let součenec. V šolo je hodil doma in v Ljubljani. Bil je došel že v šesti gimnazijski razred, ko je moral l. 1848. zapustiti gimnazijo radi breztaknosti profesorja Petručija. Zapletli so ga celo v politično pravdo in za tuje grehe moral se je pokoriti več dni v zaporu. Šel je potem v trgovino in je pohajal več let Marovo trgovsko učilnico. Iz Ljubljane krenil je na Italijansko, v Verono. Trgovski posli dovedli so ga pozneje tudi v podonavske kneževine. Živel je v Belem-gradu, še dalje pa v Galacu blizu ustja Dunavu in se seznanil korenito z značajem in življenjem srbskega in rumunskega, nekoliko pa tudi bolgarskega in ruskega naroda. Ko sem bil potrjen za profesorja na Reki, našel sem ondi tudi milega mi Blaža. Služil je takrat za višjega uradnika v sloveči kemični tovarni Smita in Minije-a. Čez nekoliko let napotil se je na Koroško in podiral na tamošnjih planinah gozde, ki so romali potem menda na morje. Zdaj živi in trguje zopet na Reki. Blaž spada vsekako med najbolj izobražene, zvedene in izkušene slovenske trgovce. Nemški, italijanski in francoski jezik govori in piše gladko, kakor slovensko svojo materinščino. Največ pa je vredno to, da je ostal v vseh viharjih življenja svojega poštenjak in narodnjak, kakoršnih ne nahaja se na izber v gosposkih naših stanovih. On ni samo Slovenec, ampak tudi Slavjan z dušo in telesom v najširšem in najboljšem pomenu te besede. Hrvatske, srbske in češke časnike prebiral je marljivo že 1848. l. Kasneje učil se je z največjim veseljem ruski jezik in ob enem geografijo, etnografijo, zgodovino in gospodarske razmere ruske države. Cirilico bere in piše zlahkoma kakor latinico. Pred nekoliko leti sem slišal in čital v novinah, da bo izdala naša matica obširen in vsestranski opis ruskega carstva, ki ga je dogotovil Blaž. Zakaj se to ni zgodilo, nisem mogel zvedeti. Rusko slovnico spisal je Matija Majar in jo dal natisniti po Blaževem napotku in o Blaževem strošku. O ruski trgovini in narodni ekonomiji priobčil je Blaž prejšnje čase več jako zanimljivih in poučnih sestavkov v slovenskih novinah. Zdaj je tako obložen z delom, da se ne utegne več baviti z dopisovanjem. Značaj Blažev je čist kakor suho zlato. Za rodbino mu ni bilo treba skrbeti, ker se ni hotel oženiti. Tem več pa je trudil se in trošil za ubogo svojo žlahto, za roditelje, brate in sestre. Brigal se je zanje veliko, veliko bolj nego sam zase. Ko so mu bratje pomrli, prevzel je skrb za vse svoje netjake in netjakinje. Boljšega sina in brata, nego je on, ne bi našel človek, ko bi ga iskal s svetilnico po belem dnevu. Izredna njegova dobrota in darežljivost bila je glavni vzrok, da ni obogatel s trgovino. Milejša sreča poslužila je njega brata Franceta. Gregor

dal ga je učiti najprej zlatarstva. To lepo rokodelstvo pa ni prijalo Franu. Tudi on obrnil se je v trgovino. Držeč se gesla: Kdor ne vaga, je brez blaga, pustil je dobre posle in jel trgovati na debelo. Prodajal je na Reki moko, ki so mu jo pošiljali slovenski mlinarji. O prostih urah učil se je pridno tujih jezikov, zlasti italijanskega in ruskega, pa tudi ruske zgodovine in geografije. Bil je iskren Slavjan kakor Grega. V malo letih nakopičil si je velik imetek, postal je bogatin in veljak. Ženo si je dobil v Kastvu. Zapustivši več malih otrok umrl je v najlepši, moški dobi; mislim, da je dopolnil komaj 40 let. —

Vranšica (tudi: Rašica in Vrašica) je najbolj oddaljena podružnica menceške župnije. Ta vas stoji tako lepo proti solncu na položnem bregu, da ima morda najblažje podnebje na vsem Gorenjskem. Semiški dekan Aleš, rojen Vranšičan, pravil mi je, da uspeva tamo najplemenitejše sadje in celo italijanski kostanj (maroni). Na Vranšici tekla je zibel dvema znamenitima rodoljuboma in razumnikom, že omenjenemu Antonu Alešu in Mateju Kreču. Aleš šolal se je zvečine v Ljubljani. Na raznih krajih služil je za kapelana v tržaški škofiji. Prestopivši v nemški red, dobil je semiško dekanijo na Belokranjskem. Aleša treba šteti med narodne prvorce. O volitvah poslušal glas njegov vsa Bela Krajina. Skoraj vselej je bil izvoljen za poslanca tisti kandidat, katerega je priporočal Aleš. Isto tako briga se za vestno razširjevanje družbe sv. Mohorja in za cerkveno popravo in polepšavo. Po njegovem trudu omislili so si Semičani nov, veliki zvon, ki tehta 50 centov, in še marsikaj drugega, po njegovem trudu izkopali so si prepotrebni občinski vodnjak, dobili pošto i. t. d. Aleš gospodari umno in napredno. Naredil si je racionalno gnojno jamo s pumpo, zasadil žlahtno trto rizling, skrbel za dobavo plemenite živine i. t. d. — Za zdaj z Bogom!

Vaš J. Trdina

O P O M B E

- dvojiti — dvomiti
- baš — prav, ravno
- brez izimka — brez izjeme
- krivoročnik — krivoprisežnik
- i pri nas — tudi pri nas
- zgoda — prigoda
- ini prosti — drugi preprosti
- ogreniti — ogrebsti, pograbit
- francoska blagajnica — med ljudmi je bilo zelo razširjeno mnenje, da so Francozi pri odhodu iz naših krajev zakopavali svoje vojaške blagajne
- neverjetnih Tomažev — nevernih Tomažev
- babela — baba
- veriti se — zatrjevati pri svoji veri
- znanstveni možje — šolani, izobraženi možje
- neumetnemu človeku — neukemu človeku

»kunštni« — pametni, prebrisani
 točni oblaki — oblaki s točo
 kritičen — tak, ki presoja, ocenjuje
 pruštof — suknjič
 kanžola — kamižola, današnjemu telovniku podoben moški suknjič
 kofetaste barve — kavnorjave barve
 okus — Trdina ima vkus
 čislati — upoštevati, ceniti
 »ustorija« — storija, zgodba
 naiven — preprost, prostosrčen
 »kaj zaveze z njegovo zgodovino« — kaj zveze z njegovo zgodovino
 nedostatek — pomanjkljivost
 »bajke in povesti o Gorjancih« — »Bajke in povesti o Gorjancih« so poglavito Trdinovo delo. Izhajale so od 1882 do 1888 v Ljubljanskem Zvonu
 invencija — sposobnost za bistre domisleke, tudi zamisel
 »lotil se bom potem brez oklevanja bajk in povesti o Mengšanih in Mengšankah« — teh žal ni napisal
 sistem — načrt
 o nekajih znatnejših možeh — o nekaterih znamenitejših možeh
 gimnazija — Trdina ima gimnazij
 breztačnost — brezobzirnost
 Petrucci — Peter Petrucci — profesor na ljubljanski gimnaziji
 »je pohajal več let v Marovo trgovsko učilnico« — Jakob Franc Mahr je ustanovil v Ljubljani 1834 znamenito trgovsko šolo, ki je delovala do 1918. Šolo, ki je slovela za najstarejšo šolo te vrste v Avstriji, so obiskovali tudi tujci, zlasti Italijani, Hrvatje in Srbi
 poslužila je — je postregla
 Slavjan — Slovan
 etnografija — narodopisje
 novine — časnik, časopis
 »Rusko slovnico spisal je Matija Majar in jo dal natisniti po Blaževem napotku in o Blaževem strošku«. — Matija Majar-Ziljski (1809—1892) pri Slovencih glavni zagovornik jezikovnega zbližanja med Slovani sredi preteklega stoletja, je izdal to slovnico pod naslovom »Slovnica ruska za Slovence. Spisal Matija Majar. Tiskana na Dunaju pri oo. Mehitaristih, 1867. Založil G. Blaž, trgovec v Reki (Fiume).«
 netjak, netjakinja — nečak, nečakinja
 v Kastvu — Kastav pri Reki
 »Vranšica je najbolj oddaljena podružnica mengeške župnije« — Vranšica — Rašica, je v Trdinovih časih res bila še v mengeški fari, leta 1935 pa se je od nje odcepila.
 Anton Aleš — z Rašice št. 13
 Matej Kreč — z Rašice št. 5
 racionalno — pametno, umno

5. list

V Novem mestu 13. jan. 88.

Velecenjeni gospod kapelan!

Kar sem Vam pisal o g. Blažu, je vse resnica, ali za nekatere stavke Vas prosim, da jih ne porabite v svojem spisu, ker bi utegnili njega ali pa žlahto njegovo kaj razžaliti. Ti stavki so, da je Blaž pokoril se več dni za tuje grehe v zaporu, da je skrbel desetkrat bolj za sorodnike nego zase in da je to glavni vzrok, da ni obogatel s trgovino.

O g. dekanu Antonu Alešu treba povedati še to, da je on med vsemi slovenskimi duhovniki najbrž prvi humorist. Za gostoljubno

njegovo mizo zbere se marsikdaj narodna belokranjska inteligencija in krohota bujni in neusahljivi njegovi dovtipnosti. Rajnki vladika Pogačar je zatrdil, da se že dosti let ni kratkočasil tako izvrstno in toliko smejal kakor pri dekanu Alešu.

Z Matejem Krečem pohajala sva zajedno vseh osem let ljubljansko gimnazijo. Bil je jako nadarjen, pošten in odkrit dečko. Nikdar se ni prilizoval profesorjem ali tožaril součencev, kakor se je želelo to v vseh šolah za Meternihove vladavine. Kreč je spadal med tiste redke dijake, ki so se učili za omiko in življenje, ne pa za dober red v katalogu in izpričevalu. Iz gimnazije šel je na Dunaj in poslušal na vseučilišču pravoslovne nauke. Kakor toliko drugih slovenskih mladeničev tudi on ni dobival od doma nič ali skoraj nič podpore. Kako resnega duha in značaja je bil že za mladih svojih let, dokazuje to, da je prebiral na Dunaju razen pravoslovnih knjig in spisov jako marljivo tudi sveto pismo. Po končanih študijah dali so mu službo na Ogerskem. Ko so se vrnile Madžarom stare in dovolile še razne nove pravice, morali so tuji uradniki zapustiti Ogersko, kar je bilo Kreču jako ljubo. Prišel je zdaj v domovino, jezilo ga je samo to, da je moral i doma uradovati po švabsko. Že v gimnaziji navzel se je bil goreče ljubezni do slovenskega naroda in jezika in ta ljubezen spremljala ga je nerazdružno vsa leta do današnjega dne. Naposled usmilila se ga je usoda in mu naklonila deželsko službo, v koji sme uradovati po domače. On živi zdaj že mnogo let v Ljubljani. Udeležuje se iskreno vsakega narodnega navora in podjetja. Priobčil je jako prijetno pisano popotovanje svoje na Krim ali pisal je morda tudi še kaj družega, kar meni ni znano. Kadar pridete v Ljubljano, napotite se k njemu pa ga vprašajte. On je neizrečeno prijazen in postrežljiv mož. Od njega boste zvedeli morda tudi kako domačo pravljico ali kaj družega mičnega o prisojni Vranšici in nje okolici. Oženjen je bil Kreč dvakrat. Od prve žene, rojene Čehinje, naučil se je prav dobro češkega jezika. Popotoval je tudi po češkem kraljestvu in videl vse glavne imenitosti praškega mesta in češke dežele. Druga žena mu je Slovenka, bližnja sorodnica dekanu Alešu. Seznanil se je z njo na Rožniku. Popotoval je z njo daleč po Hrvatskem in Slovenskem. Med Mengšem in Trzinom stoji tiha in precej dolgočasna vas Loka. V nji se je rodil rudarski uradnik Andrej Pirnat. Imel je dva mlajša brata, ki sta hodila tudi v ljubljanske šole, ali ne vem, kaj sta bila in če še živita. Z Andrejem poznala sva se prej samo po imenu. L. 1866. pohajkoval sem po slovenskem Štajerskem. Pred Laškimi toplicami zagledam za mizo elegantno oblečenega gospoda ter ga pozdravim po slovensko in se usedem za bližnjo mizo. On pride k meni in mi veli: Vaš pozdrav

izpričuje, da ste to, kar jaz — narodnjak, dobrodošli! Začneva se pomenkovati in kmalu sva zvedela, da sva bila krščena pri istem kamnu. Dobrovoljil sem se z njim preprijetno do pozne ure. Pobrativši se, sva se ločila in od takrat se nisva več videla. V Savinjski dolini poznajo Pirnata vsi rodoljubi. V Celju so mi pravili, kako goreče širi narodno zavednost med rudarji. Neki Nemec (iz Käsmarka na severnem Ogerskem) zdaj uradnik kneza Auersberga na Dolenjskem, povedal mi je, da je služil dolgo za rudokopa pod Pirnatovim oblastvom. Po njegovi želji in po njegovem pouku začel se je učiti pridno — slovenskemu jeziku, za kar mu je še zdaj hvaležen. To znanje mu je pomaglo, da je dobil dobro službo v nekem bosenskem rudniku. Neki štajerski znanec mi je pravil, da ima Pirnat ne le službo rudarskega uradnika, ampak tudi svoj del rudnika. Ta jama nahaja se menda v Štorah, ali za gotovo ne vem. V Loki mu živi morebiti še kaj žlahte, kateri je znano življenje njegovo bolj natanko nego meni. V novinah bral sem večkrat Pirnatovo ime med možmi, ki podpirajo in pospešujejo narodne družbe in namene.

Ali čas je, da se vrnem zopet v rojstveno svojo vas, kajti Vam nisem še priobčil vsega, kar sem Vam mislil povedati o Mengšanih in Mengšankah. Izmed sinov ranjkega Mihaela Stareta morali boste v spisu svojem vsekako omeniti doktorja Josipa, uradnika, ki stoji vedno v prvi vrsti ljubljanskih rodoljubov. Posebno lepe zasluge pridobil si je za slovensko Talijo. On je stalen podpornik vseh znatnejših narodnih društev, ki si ga volijo rada, kakor ex offo za blagajnika. V društvenem življenju mengeškem prvakoval je seveda župnik. Župnijo našo vladal je za Janezom Kuraltom I. Janez Kuralt II. Da je bil odličen ekonom, sem že povedal. Če je obrodil mernik posetve kmetom 5 mernikov, plenjal je Mihaelu Staretu gotovo 6—7, Kuraltu pa tudi 8—10! Župnikovo žito poznalo se je že od daleč, bilo je košato in za pedenj višje od sosednega. To se razume samo po sebi, da je dohajala ta hobotnost in plodnost od dobrega gnoja. Mihael Stare rekel je dostikrat, da ga ni v vsi kranjski deželi tako zvedenega gospodarja, kakor je župnik. Karkoli ukrene, vse je pametno, zato pa mu se tudi vse posreči. »Jaz mislim in premišljujem, pa mi le marsikdaj spodleti, njemu pa nikoli«. — Kuraltovo ime bere se med prvimi naročniki »Novic« in »Danice«. Bil je torej brez dvojbe n e k a k narodnjak ali jedna noga tičala mu je še globoko v nemškem blatu. Ne le uradne, ampak tudi privatne reči zapisoval in beležil je po švabsko. Tudi sem opazil, da mu človek ni nič ustregel, če ga je vikal. Kadar se je sprehajal s kapelanoma, povpraševal ju je neprenehoma. No, kaj pa oni mislijo? Was denken

aber Sie? Jeden stavek nemški, jeden slovenski — to je bil obče-
 valni jezik Kuraltov. Sam Bog si ga vedi, kateri veleumnik ga je
 učil pisati! Črke so mu bile tako extravagantne in excesivne, da se
 morejo zvati monumentalne. Kar je bil med zidarskimi načini slog
 »rokoko«, to je bila pisava Kuraltova med človeškimi rokopisi.
 Mengšani smatrali so župnika za neko vzvišeno, skoro nadzemeljsko
 bitje. Bali so se ga veliko bolj nego cesarske gosposke. In ne brez
 vzroka. Pred l. 1848. imeli so župniki silno moč in oblast, bili so ob
 jednom cerkveni predstojniki, graščaki in policijski ravnatelji. Vladi
 so rabili za zaupne može in glavne zastopnike lojalnosti in konser-
 vatizma. S svojo pohvalo mogli so osvoboditi fanta za vselej voja-
 ščine, z grajo in tožbo pa so mu naprtili lahko puško na ramo.
 V zakonskih rečeh odločevala je le njihova volja, pritožbe niso se
 nikoli uslišale. Brez njih privoljenja ni se oženil niti gospodar cele
 kmetije, po njihovi prijaznosti pa je peljal dekleta svojega pred
 oltar tudi tak fant, ki ni imel niti pedi svoje zemlje. Zakoni te vrste
 imenovali so se »na frej — roke«. Sploh so mogli nekdanji župniki
 vsakemu župljanu, ki jih je potreboval, mnogo koristiti, pa tudi
 mnogo škoditi, ako se jim je kaj zameril. Kuralt z ljudmi ni dosti
 občeval. Kdor je prišel k njemu, sprejel ga je precej prijazno, ali ga
 je rad izpraševal o sosedih in kaj mislijo on in drugi o kapelanih.
 Trdilo se je, da ima vohune svoje po vsi župniji in da mu je za to
 vse znano, kar se godi in govori po hišah. Za nadšpiclja imeli so
 mnogi župnikovega brata Jerneja, ki so mu dejali Mengšani »farov-
 ški šlibar«. Ta Jernej hodil je v latinske šole in večkrat bi bil lahko
 prišel v uradniško službo, ali mu je ubranil vsak pot župnik, ki je
 hotel imeti poleg sebe popolnoma zanesljivega oskrbnika. »Farovski
 šlibar« bil je tih, miroljuben in po mojem uverjenju povse pošten
 in nikomur nevaren mož. V Mengšu pa se je čula o njem često jako
 nemila sodba. Čenčalo se je, da hodi v temni noči od hiše do hiše
 in posluša pod okni, kaj se ljudje pogovarjajo. Zlasti so ga sovražili
 ponočni rogovileži, ki so mislili, da jih zasleduje in ovaja župniku.
 Kogar je poklical Kuralt radi kake nerodnosti k sebi ad audiendum
 verbum, govoril je gotovo: To mi je naredil farovski šlibar. Roma-
 nopisci opisovali so obširno tajnosti pariške, londonske i. t. d. Tudi
 o mengeških skrivnostih dala bi se zložiti prav pikantna novela.
 Glavna oseba moral bi biti v nji, seveda z drugim imenom, ta »fa-
 rovški šlibar« kot neutruden ogleduh, agent in intrigant. Jako važno
 ulogo pa bi igrale tudi tri Putifarice, ki so se vse tri v Mengeš
 primožile. Te babnice lovile so v spretno nastavljene mreže razen
 drugih fantov tudi posvečene mlade gospe, toda z istim nezaže-
 ljenim uspehom kakor njih zloglasna sprednica v nilski dolini egip-

škega Jožefa. Isto tako morala bi nam razkazati ta novela mengeške tercijalke. Krdelo njihovo bilo je precej močno, ali pobožni Mengšani gledali so jih grozno pisano. To mi se je zdelo prav čudno pa sem jih vprašal, zakaj jih zaničujejo? Odgovorili so mi, da zato, ker je a) tercijalska pobožnost hinavska, ne pa resnična, b) ker so vse tercijalke obrekljive kače in c) ker se »hodijo te mrcine nastavljat gospodom« z izgovorom, da bi jim posodili kake svete bukve i. t. d. Stari Mengšani ponašali so se s svojo župnijo, da je bila v stare čase največja na Kranjskem. V tem se morda niso motili. Še do l. 1848. šla je od Bakovnika in Podgorja do Š. Jakoba, to je, od Kamnika do Save in dolske župnije. Tudi to je Mengšanom strašno imponiralo, da je imel njih župnik po občem mnenju vsak dan cel cekin dohodkov. Večina naših ljudi ni tega denarja niti videla, samo to je vedela, da je zlat. Teh 365 letnih cekinov je morda bolj nego vse druge odlike in pravice pomnožilo in povišalo ugled in veljavo mengeškega »fajmoštra«.

Originalnih mož in žena nahajalo se je v Mengšu dovolj že od nekdaj. Najdebelejše in najtežje žensko telo, ki ga je nosila slovenska zemlja, živelo je v Mengšu. Ker se ni dalo nikoli težkati, ne morem povedati natanko, koliko centov mesa in masti nakopičilo se je v njem. V tem ogromnem kupu človeških udov pa je prebivala jako krepka, vesela in razumna duša. Nemško znala je prav dobro ali ni govorila rada tega jezika večnih naših sovražnikov. Bogastvo moža njenega bilo je toliko, da bi se bila oblačila lahko v svilo in baršun. Skromna žena pa je prezirala gosposko šego in gizdo in ostala do smrti lepo po domače opravljena kmetica.

Kadar teče beseda o staromengeških celebritetah, ne sme se zamolčati glasovita mengeška doktorica — domžalska konjederka. Do malega vse konjačice zdravile so ljudi, ali zvonec nosila je med njimi domžalska. Proti nji bile so druge tako nizke in neznatne kakor n. pr. mengeška Gobavica (»Gobovca«) proti Grintovcu. Držala se je jako proste metode. Zdelo se ji je povse nepotrebno, da bi bolnika videla in izpraševala. Dala si je prinesti »vodo« njegovo, po barvi njeni ugibala je potem bolezní in zdravila. Največkrat je spoznala, da se prijemlje človeka »jetika«. Neka gospodinja poslala je k nji deklo, to se ve, da z »vodo«. Dekla pa je spotoma padla in vodo izlila. Ker se je bala priti h konjederki prazna, nastregla si je na bližnjem pašniku kravje vode in jo pokazala doktorici. Domžalska Pitija jo pogleda, poduha in odgovori resno: Ti bolnici bo kmalu odleglo — v enem ali dveh mesecih bo imela — telička ali pa teličico! — V Domžale hodila je z »vodo« polovica gorenjske krajine, domžalski doktorici verjele so

tudi vse kamniške in ljubljanske mamke. V Mengšu pa so se vzbudile kmalu sumnje in dvojbe o modrosti in vednosti njeni. Okoli l. 1840. bila se ji je veljava že tako omajala, da je malokateri Mengšan iskal pomoči pri nji. Nekdo zložil je jako zabavljivo in ujedljivo pesem o domžalski konjederki in tistih trapih in trapah, ki ji dajo nositi »vodo«. Mengšani so se jako obveselili, ko so dobili okoli l. 1845. v svojo vas pravega zdravnika. Doktorske diplome baš ni imel, ali izučil se je bil vsaj kirurgije. Brez predsodkov klicali so ga bolniki in bolnice k sebi. V mnogih drugih vaseh pa so zaupali še zmirom največ konjederki. Neki odpustnik prinesel je od vojakov v Mengeš umetnost »zagovarjanja«. Z raznimi, iz več jezikov skrpanimi čenčami, »ozdravljaj« je kačji pik, prisad in spečenine. Ta novi modrijan našel je v Mengšu le malo vere, prav dobro pa se mu je godilo pri glupih hriboveih med Krašnjo in Kamnikom. —

Za danes dosti! Želeč zdravje in vsako srečo Vam in vsem Mengšanom
Vaš pokorni sluga J. Trdina.

OPOMBE

prvi — najboljši
 inteligencija — inteligenca, razumnost
 ranjki vladika Pogačar — dr. Janez Pogačar (1811—1884), ljubljanski škof
 za Meternihove vladavine — K. Metternich je bil avstrijski reakcionarni državnik, hud nasprotnik vsakega narodnega in svobodomiselnega gibanja. Zrušila ga je marčna revolucija 1848.
 katalog — vpisnica ocen
 »ko so se vrnile Madžarjem stare in dovolile še razne nove pravice« — Madžari so l. 1867 dosegli sklenitev pogodbe med Avstrijo in Ogrsko, ki je določala, da je postala dotlej enotna Avstrija dvodelna (dualistična) Avstro-Ogrska.
 deželsko službo — službo pri deželnih uradih
 Andrej Pirnat — Pirnat je doma verjetno v Loki pri Mengšu št. 24. Tu je bil ob Trdinovem času gospodar Lovrenc Pirnat.
 eleganten — lepo, okusno napravljen
 krščena pri istem kamnu — Loka pri Mengšu je v mengeški fari
 knez Auersberg — Anton Auersperg — Turjačan (1806—1876)
 rudokop — rudar
 »izmed sinov ranjkega Mihaela Stareta morali boste v spisu svojem vsekakor omeniti dr. Josipa« — dr. Josip Starč (1847—1922) je bil finančni uradnik v Ljubljani in dolgo vrsto let blagajnik pri Dramatičnem društvu (od 1878 dalje)
 za slovensko Talijo — za slovensko gledališče. Talija je bila pri Grkih modrica gledališča.
 ex offo — iz dolžnosti
 Janez Kuralt I. — pravilno Gregor Kuralt (1780—1842)
 Janez Kuralt II. — (1787—1867)
 mernik — okrog 26 litrov
 plenjati — žito plenja, žito rodi
 hobotnost — bohotnost, bujnost
 zveden — izveden, strokovno izkušen
 »Danica« — Zgodnja Danica (1849—1902) je bil verski list
 dvojba — dvom
 »če ga je vikal« — župnik je zahteval, da so ga ljudje onikali
 »Was denken aber Sie?« — »no, kaj pa oni mislijo?«
 extravaganten — poseben, čudaški
 excesiven — pretiran

monumentalen — veličasten, mogočen
slog »rokoko« — rokokojski slog se imenuje v upodablajoči umetnosti prav posebnno okrašen in izumetničen slog. Najbolj je cvetel v času 1720 do 1770.

lojalnost — zvestoba zakonom
konservativen — zvest staremu, nasproten novostim
»na frej roke« — še danes živ izraz v Mengšu: »oženiti se na frej«: brez premoženja

nadšpicelj — špicelj je ogleduh, vohun, torej ogleduh nad vsemi drugimi ogleduhi

farovski šlibar — pisar pri župniku
latinske šole — latinske šole so včasih imenovali gimnazijo
ad audiendum verbum — na razgovor, zaslišanje
pikantna novela — privlačna, zanimiva povest
agent — plačanec
intrigant — spletkar

»tri Putifarice« — v sv. pismu stare zaveze (Mozesova knjiga I. pogl. 39) se bere, da je bil Putifar egiptovski kraljevski namestnik. Žena njegova pa je hotela zapeljati Jožefa. Ker se ji ta ni dal ujeti, je nahujskala moža, češ da jo je Jožef hotel zapeljati. Tu pomenijo torej »tri Putifarice« tri zapeljivke.

tercijalke — pobožnjakarice

»Še do leta 1848 šla je od Bakovnika in Podgorja do Š. Jakoba...« — Janez Logar pravi v svojih opombah k Trdinovim »Spominom« (ZD II. str. 409), da je ta Trdinova trditev le delno pravilna, ker da so se nekateri kraji že poprej osamosvojili. Verjetno je res, da so bili dejansko samostojni, vendar pa so vsaj formalno pripadali še k mengeški fari. Ohranjen je namreč spisek za pobiranje bere iz 1825. Bero je pobiral župnik v tehle krajih: Podgorje, Duplica, Bakovnik, Smarca, Nožice, Homec, Preserje, Jarše, Rodica, Domžale, Stob, Pšata, Št. Jakob, Soteska, Podgorica, St. Pavel, Dragomelj, Studa, Depala vas, Trzin, Loka, Rašica, Dobeno, Mengeš, Topole. Fara je ob Trdinovem času torej res segala od Kamnika (Podgorje in Bakovnik) do Save (Št. Jakob in Podgorica), ni pa več obsegala Črnuč.

imponirati — ugajati

cekin — zlatnik

originalnih mož in žena — posebnežev

»najdebelejše in težje žensko telo« — to je bila druga žena Mihe Stareta,

Marija Jelovškova (1813—1874), po rodu z Vrhniko

baršun — baržun, žamet

glzda — lepotičje, lišp

celebriteta — imenitnost

konjačica — konjederka

metoda — način, postopek

Domžalska Pitija — Pitija je bila Apolonova svečenica in slovita prerokinja; torej domžalska prerokinja

brez dvojbe — brez dvoma

vednost — znanje

diploma — Trdina ima diplom — listina o dokončanem študiju in usposobljenosti

kirurgija — posebna veja zdravništva, ki zdravi z nožem, tudi ranocelnštvo »zagovarjanje« — »zdravljenje« s tem, da se bolezen zagovori

prisad — okužba rane

spečenina — opekline

glup — neumen, omejen

6. list

V Novem mestu 24. jan. 88.

Velespoštovani gospod kapelan!

V zadnji list zapérila mi se je, če se ne motim jako smešna pomota. Dozdeva mi se, da sem napisal: Če da kmetom mernik posetve pet zrn i. t. d. To se ve, da mora biti: Če da kmetom zrno posetve

pet zrn, ali pa: Če da mernik posetve pet mernikov pridelka... Resnost mengeških kmetov ni mogla ubraniti, da se ne bi bili zare-dili v vasi prav razposajeni lahkoživci in burkeži. Poglavitni kome-dijant bil je tisti »šumeštrov Cene«, ki je skrival hrvatski duhan v vragovem trбуhu pod sv. Mihaelom. Prišedši od vojakov služil si je kruh z glumami in smešnicami. Z nosom in grlom znal je hrščati, kakor da bi dva drva žagala, sedši na tla, znal si je dejati noge okoli vrata in še mnogo drugzega tacega. Umetnosti svoje razkazoval je večkrat tudi pred gospodo, to se ve da ne zastonj. Ko si je deval jednoč noge okolu vrata, primerila mu se je jako fatalna nezgoda, radi koje so pobegnile vse dame iz sobe in Cene je dobil potem mesto nagrade brco in batine od srditega gospoda, ki ga je bil povabil. —

Vse svoje življenje šalil se je tudi neki inače jako pošten mesar v Vel. Mengšu. Ta dobra volja ga ni minila niti na smrtni postelji. Duhovnik, ki ga je pripravljaj za smrt, moral mu se je smeјati kakor da gleda kakega spretnega igralca — veseljaka v gledišču. Mesto gre-hov pravil mu je bolnik od konca vsakovrstne burkaste anekdote. Za hip je utihnil, potem pa se je zakrohotal na ves glas. Gospod ga vpraša, zakaj se smeje? Mesar veli: Zato, ker mi je prišlo na misel, da sem dozdaј tlačil zemljo z nogami, zanaprej, ko bom v grobu, pa jo bom podpirati moral s svojim nosom. Ali ni to smešno, ha ha ha! Čez nekaj minut jel se je pazljivo ozirati po hiši in kazati figo. Duhovnik ga pobara, kaj to pomeni? Bolnik odgovori: Umirajoče ljudi hodi skušat peklenski kosmatin. Jaz gledam zdaj, če se mi že pribliжуje in mu molim figo, da bo precej vedel, da jaz ne maram njegove črne bratovščine. Sāj še črnega kruha in črnega soka nisem rad jedel, gnјusilo mi se je celo črno vino. Jaz sovražim vse, kar je črno in toreј tudi hudiča. Šentaj! Nekoliko mi se je zareklo. Ajdovi žganci so črni pa jih imam venderle tako rad kakor rdečo klobaso. Žena, oj žena, pojdi mi kuhat précej žgancev! Jaz se spravlјam na pot, ki bo morda dolga in težavna, treba mi se okrepčati, da ne opešam. Ko mu je šla žena res kuhat žgance, začel je govoriti ves ginjen o večnosti in se je prav skrušeno izpovedal. Ali ta pobožnost ni dolgo trajala. Uprši oči v gospoda, vpraša: Kaj mislijo, ko pridem do nebeških vrat, ali mi bo treba kaj potrkati? Sam Bog ve, kaka šega vlada za to reč na ónem svetu. E, že vem, kaj bom storil. Ustopil se bom prav blizu vrat in začel kašljati. Sv. Peter me bo slišal in prišel gledat, kdo se glasi i. t. d. — Ko je pojedel v slast nekoliko žgancev, omahnila mu je glava in bil je mrtev. Umrl je brez hudih bolečin in brez velikih grehov; marsikdo je blagroval življenje, še bolj pa smrt njegovo.

Humorist posebne vrste bil je ranjki Andrej Danič, s kojim sem Vas že nekoliko seznanil. Dovtipi njegovi bili so ostri in duhoviti, ali razumeti jih je mogel samo tisti, kdor je z njim že dolgo občeval, kajti jih je zavijal v vsakovrstne čudne in često temne prilike, trope in figure. Pripovedoval je na vso moč originalno, ali ne poleg pravil Aristotelove logike. Stavki so mu bili brez subjekta ali predikata, perijode njegove navadno niso imele nobenega pravega konca. Usta držala so se mu na smeh, glas pa mu je stokal, jecljal, ihtil se in pojema, kakor da hoče jokati ali da ga obhaja omedlevica. Če ga je slišal kak tujec, moral je misliti, da stoji pred njim kak silno prismojen ali pa dobro natrkan dedec. V neki pravdi označil ga je zagovornik njegov z besedami, da je »pumpelwitzig« in »pudelnär-risch«, drugače pa jako pošten in blag človek. Za velikega pijanca imeli so ga tudi mnogi Mengšani, ker je letal neprenehoma po krčmah. Ob devetih zjutraj je že tekel k Tonhu, ob desetih mahnil je k Reginežu, ob jednajstih k Primožu i. t. d. Povsod pa je izpil samo pol stare merice. Izvrnivši frakelj, napotil se je vselej domov, da vidi, kako se izvršujejo ukazi njegovi. Ko se je uveril, da gre vse po redu, tekel je zopet v krčmo. Tako je popival do malega ves dan in se vendar ni skoro nikoli upijanal, ker je zezál po celo uro svoj mali frakeljček. Tudi delo opravljalo mu se je v usnjarnici in na polju tako marljivo in pravilno, kakor da bi bil vedno sam zra-ven, kajti mu pomočniki in družina niso bili svesti ne za trenutek, da ne bo od kod privihral gledat, kako mu delajo. Navzlic svojemu navidez jako trapastemu vedenju in zapravljanju zapustil je Andrej sinu Mihi dobro urejeno gospodarstvo in samo 500 gold. dolga. Miha posnemal je očeta v tem, da je pohajkoval po krčmah, za posel pa se je malo brigal. Zabredel je v dolgove in ko si je hotel pomagati s ponarejenimi bankovci (delal mu jih je neki Cerkničan po 1000 gold.), odgnali so ga v Koper. Od žalosti in sramote je v ječi umrl, hiše njegove polastil se je učitelj Dolenec. Miha imel je dva sta-rejša brata, Antona in Mateja, ki sta hodila oba v ljubljanske šole. Anton poslušal je na Dunaju tudi politehniko ali ker ni imel izpitov, ostal je brez službe in se potikal potem po svetu s trebuhom za kruhom. Daljna njegova usoda mi ni znana. Obširneje pa bom go-vo-ril o Mateju Daniču.

Ko je zvršil nekoliko latinskih šol, prestopil je v nižjo realko (v 4. razred po starem sistemu). Nekaterih predmetov učil se je strastno rad, druge pa je popolnoma zanemarjal. Za zgodovino, zemljepis, geometrijo, mehaniko, kemijo bil je najodličnejši med vsemi vrstniki. Za latinščino, i. t. d. pa najzadnji med njimi. V pe-ri-ohah in izpričevalih stale so mu poleg E m (eminencev) debele

dvojke ali trojke! Sosebno ga je veselila geometrija. S 14. letom je znal že prav spretno zemljo meriti. Dijaške igre niso ga nič mikale. Če ni bilo družega dela, prebiral je zgodovinske knjige in povesti. Iz 4. razreda napotil se je v Trst, da bi se izučil in izuril za trgovca. Ali njega so zanimale veliko bolj morske ladje nego prozaični trgovski posli in računi. Razen brodelstva naučil se je v Trstu italijanskega in angleškega jezika. Ne vem, zakaj mu se je primorje zamerilo. Šel je zopet domov, ali videč, da ga ne marajo, preselil se je v Velesovo k dedu svojemu, ki ga je sprejel drage volje. Tamo je živel jako čudno. Po cele tedne in mesece ni užival nič gorkega in kuhanega. Ob nedeljah gostil se je s kako surovo klobaso, druge dni pa se je zadovoljil s kruhom in suhimi hruškami. Družine ni želel in iskal. Blodil je sam po hribih in dobravah prebiraše Šekspira v angleškem originalu. Naveličavši se branja, začel je tesati na bližnjem potoku ladjo, kojo je obskrbel z vso opravo in pripravo velikih vojnih brodov. Tope ji je naredil iz otljih ključev. O ti zabavi doleteli sta ga dve hudi nesreči. Sekira mu je odskočila od grče in, obrnivši se, razklala nos od čela do konca. Brazga mu se pozna gotovo še dandanes. Ko je ladjo dogotovil, hotel jo je svečano spustiti v vodo, kakor je navada o takih prilikah. Streljal je z vsemi topi. Gledalcev imel je polno, ker je bilo v nedeljo popoldne in so šli ljudje ravno iz cerkve. Jeden top bil je menda preveč nabit pa se je razletel in užgal slamnato streho sosednje hiše. Velesovci so s težkim trudom pogasili ogenj. Na Daniča so bili tako srditi, da je moral pobegniti. Šel si je v Dolnjo Avstrijo iskat službe. Iskal je je brez uspeha. Potikal se je po Dunaju in Dunajskem Novem mestu in je životaril grozno borno. Razen telesnih nadlog stiskale so ga tudi duševne in нравne, kojih ne bom razkladal. Ta beda pogoltnila mu je vso doto in skoraj tudi dobri glas pri ljudeh. Ko se je odpravljaj nadvojvoda Maks v Mehiko, bil je Matej Danič med prvimi, ki so mu se ponudili za spremljevalce. V Ameriki navadil se je kmalu španjskega in francoskega jezika. Pri Maksu ni ostal do konca menda radi bolearnosti, zato se tudi Mehičani nanj niso jezili tako kakor na druge Evropljane, ki so jih hoteli osrečiti z monarhijo. Brez zapreke in neprilike smel se je naseliti, kjerkoli mu se je ljubilo. Od kraja je živel blez v glavnem mestu, pozneje pa se je premaknil v Jalapo. Neki Mengšan mi je pravil, da mu se godi prav dobro. Hranil se je vedno s tem, da je poučeval Mehičane evropskih jezikov. Kupil ali naredil si je tudi plantazo, ki mu je dajala že prva leta po deset centov kave. V Evropo se za zdaj še ne misli vrniti, morda bo storil to pozneje, ako bo kaj bolj obogatel. Let ima zdaj 55. V Ljubljani sva stanovala skupaj in že takrat mi je

pravil, da ga mika iti v tropične kraje. Kadar bi se nalezal denarjev, priromal bi nazaj v Mengeš na kameli. Pred njim bi sedela opica, na jedni rami zibal bi mu se papagaj, na drugi pa kakadú ali kaka druga eksotična ptica! Pred nekoliko leti bral sem njegov dopis v nekem slovenskem časniku (menda v Slovenscu), v kojem je razlagal čudne šege nove svoje domovine in priobčil tudi jako mičen posnetek tamošnje državne ustave. Matej Danič ljubil je goreče svoj slovenski narod že od detinstva in to je glavni vzrok, da Vam pišem o njem. Pustolovsko njegovo življenje morda nima velike cene, ali rodoljuba moramo častiti, naj bo srečen ali nesrečen, doma ali v Ameriki.

Zdaj pa náte nekoje črtice o odličnem mengeškem rokodelcu Reginežu. Mož je krčmaril, ob jednom pa strugal in popravljajl pohabljen ure, strte uhanе in prstane i. t. d. Strugarstva se je nekoliko učil, v zlatarstvu pa se izuril sam brez tuje pomoči. Reginež bil je tih, jako skromen mož ali talent prvega reda. Pravili so, da je več strojev, koji so mu rabili za poslovanje, sam iznašel ali pa jih vsaj znatno predelal in poboljšal. Vse, kar koli je naredil on, bilo je ne le jako trdno in držno, ampak tudi lično in ugodljivo za oči. Jaz sem videl pri njem precej obširno domačo kroniko, v koji so bile zabeležene natanko vse izpremembe, ki so se pripetile od začetka tega stoletja v mengeški župniji in njegovi rodovini in hiši. Oče moj imel je prav rad Regineža, njega je prosil vselej najprej za botra. Kmalu potem, ko sem se jaz rodil, šel je Reginež nekamo na božjo pot. Spotoma oglasil se je pri starem prijatelju, ki je bil nekak kmetiški prerok. Imel je stoletno pratiko, skrivno razodenje sv. Janeza, šembiljske in še neke druge prerokovanjske bukve. Iz teh knjig pogodil je ne le zemeljske malenkosti (na pr. kdaj bo voj-ska, kuga, lakota), ampak je izračunal tudi prav na tanko leto in uro, kdaj bo napočil — sodnji dan! Reginež si je mislil: Kdor pozna tako velike božje skrivnosti, ugame še laglje usodo kakega človeka, pa ga je vprašal za razne znance in tudi zàme, kaka sreča mi je namenjena. Prerok začne pregledovati stoletno pratiko in druge bukve in izusti čez dobre pol ure o meni tale orakulj: Ta otrok rodil se je pod znamenjem device. To pomenja, da bo ali prav kmalu umrl ali pa odrasel na veselje roditeljem svojim, kojim ne bo delal nobene skrbi in žalosti, ker bo vsem ljudem »en špegu brumnosti«. To prerokovanje se je žal prav slabo izpolnilo, kajti sem naredil roditeljem svojim marsikako sitnost in nepriliko, koje se bogme niso mogli veseliti. Kar pa se tiče »brumnosti«, zdi se ženi moji jako mlačna, površna, pegasta in dostikrat zelo problematična. Ali Reginež je prijatelju vse verjel. Vedeževanje njegovo ga je uverilo, da mi je

namenil Bog najbrž duhovski stan. Za duhovnika pa se treba izučiti. Zato je začel, ko sem dopolnil komaj sedmo leto, nagovarjati očeta mojega, da bi me dal »študirat«. Ker mu je neka stara teta obljubila svojo pomoč, poslal me je čez dve leti res v Ljubljano. Brez Regineža ne bi bil jaz morda nikoli tlačil v nji šolskih klopi. Ta pripetljaj pa dokazuje tudi prav očitno, kako silno so prosti ljudje udani praznoverju. Reginež bil je za vse drugo jako pameten, iznajden in prebrisan mož, blodnje prijatelja svojega pa je smatral vendarle za tako resnične in svete kakor sam Kristov evangelij! Prva žena Regineževa slovela je radi dveh umetnosti. Zнала je peči najlepši kruh v vsi župniji in plavala je čez vodo, ki je bila globoka za celo »kolovno lojtro«. Razen nje ni znala v Mengšu nobena ženska plavati, tod ob Krki pa vem za več vasi, v kojih zna to vsaka žena in dekle. Reginež bil je brez dvojbe spreten in zveden delavec, ali imel je v Mengšu dosti vrstnikov, ki niso bili v svoji stroki nič slabši od njega. Kolikor se spominjam, bili so razen treh šušmarjev (jednega krojača in dveh čevljarjev) vsi drugi naši rokodelci pošteni, sposobni in razumni mojstri. Zlasti so se odlikovali med njimi nekateri slamnikarji. Grilov France na pr. naredil je za dobro plačo tako svetel in eleganten slamnik, da bi ga bil vsak grof lahko nosil.

Omeniti mi je še nekoja ina dobra, slaba in posebna svojstva preljubih mojih Mengšanov. Med zakonci vladala je skoraj sploh najlepša sloga, ki se da misliti. V svoji domači hiši nisem slišal nikdar niti najmanjšega prepira med očetom in materjo. In tak božji mir bil je tudi v vseh sosednjih in drugih hišah, kamor sem zahajal in kjer sem ljudi dobro poznal. Čulo se je samo za dve koči, da se vname v njih večkrat kak ravs in kavs. V jedni (v Velikem Mengšu) bunkal je dedec babo, v drugi (v Malem Mengšu) bunkala je baba dedca, to je bila vsa mengeška vojska med zakonci. V pravi krščanski jedinstvi in prijaznosti pa so živeli med sabo tudi sosedje. V potrebah in stiskah prišli so radi na pomoč jeden drugemu. Posojali so si vzajemno orodje, živino, kruh, jesih, olje i. t. d. In dobrot svojih niso si nikdar očitali ali se z njimi pred drugimi povzdigovali in bahali. Če je nasekal sosed porednega paglavca, ni se jezil zato nič dečkov oče, nego je dejal, da je prav storil. — Dalje o priliki!

Presrčno pozdravlja Vas in ves Mengeš ostajam Vaš

pokorni sluga J. Trdina.

OPOMBE

Zaperiti — zapičiti, vtisniti

pomota — kot se vidi iz prejšnjega pisma, se Trdina ni zmotil

komedijant — glumač, veseljak

gluma — šala, norčija

fatalen — usoden, vnaprej določen

inače — drugače, sicer

anekdota — zgodbica

uprši oči v gospoda — upre oči v gospoda

humorist — šaljivec

»...zavijal v vsakovrstne čudne in često temne prilike, trope in figure« — Prilika je zgodba, s katero ponazarja pisatelj kako svojo misel ali nauk. Trope imenujemo rabo besed v prenesenem ali zamenjanem pomenu, figure (ukrasi) pa dajo besedam lepoto in globlji pomen.

originalno — izvirno

poleg pravil — po pravilih

Aristotelove logike — Aristotel (384—322 pred n. š.), največji grški filozof.

Med drugimi deli je napisal tudi Logiko, knjigo o pravilnem mišljenju in sklepanju.

brez subjekta in predikata — brez osebka in povedka

periode — stavki

pumpelwitzig — telebanast, štokljast

pudelnährisch — smešen, prismojen

Reginež — Peter Pirnat, Mali Mengeš št. 8

Primož — Primož Zupan, po domače Kavka, Vel. Mengeš št. 56

»odgnali so ga v Koper« — v Kopru je bila do nedavnega velika kaznilnica politehnika — tehnična visoka šola

nizja realka — realka je bila tip srednje šole, ki naj bi pripravljala učence za študij na višjih strokovnih šolah

po starem sistemu — Trdina ima po stari sistemi — po starem sestavu, načinu

mehanika — učni predmet oziroma nauk o gibanju in o silah

perioha — natisnjena letna poročila srednjih šol (izvestja)

Em (eminenca) — odlična ocena

prozaičen — pust, suhoparen

brozdelstvo — danes bolj v rabi hrvaški izraz brodogradnja

Velesovo — kraj pri Cerkljah na Gorenjskem

»blodil je sam po hribih in dobravah, prebiraše Šekspira« — William Shakespeare (1564—1616), največji angleški dramatik

v originalu — v izvirniku

brazga — brazgotina

»ko se je odpravil nadvojvoda Maks v Mehiko« — Maksimilijan (1832—1867), avstrijski nadvojvoda, pozneje cesar Mehike, ki so ga ustrelili mehiški rodoljubi

»ki so jih hoteli osrečiti z monarhijo« — Mehika je bila od l. 1823 republika in je to ostala do l. 1864. Vendar je bilo to obdobje republike zelo burno. V štiridesetih letih se je izmenjalo namreč nič manj kot 26 predsednikov. Položaj je hotel izrabiti za utrditev svojega vpliva francoski cesar Napoleon III. in ustanoviti mehiško cesarstvo. V Mehiko je poslal vojsko in Maksimilijana postavil za cesarja.

blez — bliz = menda

Jalapa — mesto v Mehiki, v bližini glavnega mesta

plantaža — nasad v velikem obsegu

tropični kraji — kraji severno in južno od ravnika, vroči kraji

kakadu — vrsta papig s čopom na glavi

eksotičen — nenavaden, čudaški

poboljšal — izboljšal

talent — nadarjenost

držno — vzdržljivo

ugodljivo za oči — lepo, prijetno za oči

kronika — letopis

stoletna pratika — koledar, veljaven za sto let vnaprej
skrivno razodetje sv. Janeza — ena od knjig sv. pisma, kjer so opisana
videnja evangelista Janeza

Šembiljske bukve — knjiga prerokb, imenovana po Sibylah, grških prero-
kinjah, ki so prerokovale v zamaknjenjih

laglje — laže

orakulj — orakel je preroška napoved kakega boga, prerokba

»en špegu brumnosti« — zrcalo, zgled pobožnosti

problematičen — sporen, dvomen

»poslal me je čez dve leti res v Ljubljano« — v Ljubljano je Trdina prišel
leta 1840

iznajden — iznajdljiv

»kolovno lojtro« — najbrž lojtro od voza

Grilov France — Franc Keber, Mali Mengeš št. 13

7. list

V Novem mestu 7. febr. 88.

Velespoštovani gospod kapelan!

Dostikrat se je primerilo, da je porednega otroka našeškal naj-
prej sosed, potem pa še bolj oče, ker je vedel, da mu sosed sina ni
kaznoval brez dobrega razloga. Večjo potuho dajali so svoji deci
rokodelci in obrtniki, zato pa so bila tudi dosti bolj razuzdana nego
kmetiška. Vpričo otrok govorila sta gospodar in gospodinja vsigdar
spoštljivo o sosedih in znancih in sta zahtevala to od vseh doma-
činov. Oženjene morali smo vikati tudi, če niso bili pričujoči. Naši
sosedje so bili Dragar, Mihet, Jožefovec (pozneje Krznar) i. dr.
Kadar smo se menili o njih, nismo smeli reči na pr.: Videl sem Dra-
garja, Mihet je šel v Kamnik i. t. d. nego: Videl sem Dragarjevega
očeta, Mihetov oče so šli i. t. d. Istotako bilo je občevanje med
znanci vedno odkritosrčno in pošteno. Kdor je bil komu prijatelj v
obraz, ostal mu je prijatelj tudi za hrbtom. Izobraženi Slovenci pa
zvečine nimajo te lepe navade, v obraz se človeku dobrikajo, če jih
ne sliši, ga pa po pobalinsko oponašajo in objedajo. Tudi za to reč
moram pohvaliti Mengšane, da niso držali jeze. Ako sta se dva spo-
rekla, zbogala sta se o prvi priliki. Večkrat sem čul, da mora opro-
stiti človek vsako razžaljenje, predno »gre solnce za božjo gnado«. Dolgega, po več mesecev ali let trajajočega sovraštva niso poznali
naši ljudje. I o varčnosti njihovi povedal bi Vam lahko mnogo
vzgledov. Če so šli v Ljubljano, Kamnik i. t. d. kosili so seveda v
krčmi, ali se niso gostili kakor premnogi Dolenjci s pečenkami in
ribami, nego so se zadovoljili z najcenejšimi jedili. Ženske so posre-
bale skledico čiste juhe, v kojoj so si nadrobile kruha, moški pa so
si dali prinesiti porcijo drobca (vampov), jeter ali drugih takih jedi,
šele potem, če se nobena teh reči ni mogla dobiti, zahtevali so bra-
vine ali govedine. Kurenine je nekda vse mrgolelo malone na vseh
mengoških dvoriščih in vender je niso doma skoraj nič pojedli.

Zaklali in pohrustali so samo starega petelina, kokoši pa so popotovale vse na ljubljanski trg, če se niso mogle zvesti v vasi. Ako je kdo obolel, postregli so mu radi s kurjo juho in ovaro, ali otročnice so bile bolj skromne nego na Dolenjskem. Če so obrale dve kokoši, zdelo jim se je že strašno veliko, dolenjska mati pa često misli, da je popolnoma zapuščena in zanemarjena, ako ji ne privoščijo vsaj deset kur in za nameček še nekoliko piščet in golobov! S to staro gorenjsko varčnostjo ujema se tudi čudni, Dolenjcem povse neznani in neumevni običaj, da so na ženitninah celó povabljeni svatje morali plačevati r a č u n. Na par prišla sta navadno dva stara goldinarja. S temi novci poravnali so se stroški za vino. Mož in žena zapravila sta na svatbi z darili vred prav lahko pet goldinarjev in dobro se spominjam, kako bridko so žalovali mnogi skrbni očetje in matere po celo leto radi te strašanske izgube in nesreče. O mengeških in sploh gorenjskih svatbah dalo bi se mnogo pisati, jaz bom omenil le nekatere bolj označilne šege. Svatovsko pokrivalo ženskih glav bila je nekdanj a v b a. Za nevesto bila je *conditio sine qua non*, ali imele so jo navadno tudi nje tovarišice. Ta neokusni, pošastni lišp pritepel se je k nam iz švabarije, kar izpričuje že ime. Avba je veljala od 8 do 40 gold. Ljudem zdela se je prekrasna radi bliščobe. Videl sem avbe, na kojih je bilo za 16—20 gold. čistega zlata, ali bogatinke so se šopirile še v bolj dragocenih. Glavna zabava na svatbah bil je ples. N a j r a j š i vrtili so se na odprtem podu. Nihče se ni brigal za mraz, če ga je bilo prav —20° Reaum.! Radi njega je tudi malokdo zbolel: bolezen in kdaj celo smrt nakopali so si plesalci in plesalke največkrat s tem, da so pili vsi vroči vino. Svatbe so bile nekdanj jedina prilika, o kateri so se mogli Mengšani in Mengšanke naučiti plesati. Vso ženitninsko svečanost nadziral in vodil je oče starejšina (po mengeško: starašina). On je pripovedoval med pojedino tudi »larmo«, to je, kako kratkočasno in smešno pripovedko. Te povesti so bile včasih prav dobre parodije narodnih bajk, večkrat pa tudi kvante, vender so morale biti tako povite in skrite, da jih niso razumeli otroci, brez kojih ni bilo nobene »larme«. O svatbah hodili so vaški fantje pod okna »na prežo«, da dobe kaj vina. Če se je hotel starejšina kaj postaviti in pobahati, poslal jim ga je poln kebel, kadar je bil prav dobre volje in se je oglasilo mnogo »oglarjev« (kakor se zovó prežalci na Dolenjskem) pa tudi dva kebla ali pa toliko, kolikor so ga mogli popiti. Strašno veliko vina in vsakovrstnih jedi pa so pokončali na vsaki svatbi tudi povabljeni svatje. Njih kolosalnemu apetitu nisem se mogel načuditi. Nobena kobilica in gosenica ni tako požrešna, da bi se mogla z njimi kosati. Sijajno dokazali so Mengšani in Mengšanke o takih prilikah,

da jim niso utrjene samo kite, žile in mišice, ampak tudi grlo in želodec. Nekateri so zalagali dva dni in dve noči le s kratkimi presledki brez pokoja, brez spanja in vender so šli domov z ženitnine čili in zdravi kakor riba! Ženin, še bolj pa nevesta, držala sta se na svatbi nekako ex offo kakor lipova bogova, ali jedla in pila sta pa z istim navdušenjem kakor svatje. — Mengšani so se ženili malokdaj iz ljubezni. Gledalo se je najbolj na doto in na pridne roke. Kdor je imel celo kmetijo, iskal si je neveste, ki bi mu prinesla vsaj kakih 500 gold. Moja mati dobila je 900 gold. dote, kar je bilo za tisto dobo že sila veliko. Več nego 1200 gold. ni imelo nobeno kmetiško dekle v mengeški župniji. Gospodje so se često čudili, kako morejo živeti zakonci složno in srečno, ki se niso vzeli iz ljubezni. Razlog je prost ali jasen. Kmetje in kmetice so se imeli radi zato, ker jim je ljubežen zapovedovala vera in pa tudi radi tega, ker so morali vedno delati in skrbeti in ni bilo časa, da bi jim se zalegle v glavi in srcu tiste romantične muhe, ki nadlegujejo gospodo. Hišni prepir smatrali so naši ljudje po pravici za najhujšo nesrečo in sramoto ali po drugi strani jim pa vendar ni ugajalo, če sta kazala mož in žena svojo ljubezen preočitno. V cerkev so hodili možje zase, žene zase. Če sta šla mož in žena večkrat skupaj, začeli so se jima kmalu posmehovati in ju razglašati za prismojenca. Neki Flozov Martin, ki ni mogel skrivati presrčne ljubavi svoje do brdke ženke, moral je slišati marsikatero razžaljivo besedo. Spletli so o njem brez števila smešnih anekdot. Čvekali so na pr. da pometata, ker se ne moreta nikoli ločiti, vselej oba zajedno, ona drži metlo zgoraj, on pa spodaj i. t. d. Istotako potožil mi se je trzinski moj bratranec, da ga pikajo neprenehoma radi velike ljubezni, ki ga veže z ženo. Neka specialnost gorenjska in sploh kranjska bila je v stare čase ta, da niso marali — poljubca! Poljubljali se niso ni možje in žene, ni fantje in ljubice, ni prijatelji in prijateljice. Mnogi so imeli to znamenje prijaznosti za silen greh. Trdilo se je, da se smejo poljubljeni samo svete reči, razpelo, podobe svetnikov in svetnic in posvečene duhovniške roke. Stara moja teta mi je pravila, da od takrat, ko je Juda Iškarijot izdal Kristusa s poljubcem, »cmakanje« ust ne pomenja prijateljstva nego najpodlejšo hinavščino in izdajalstvo. Zdi mi se jako verjetno, da je baš ta Iškarijotov poljubez izpodrinil v pobožnih Slovencih (tudi v Dolenjcih) to po vsem izobraženem in neizobraženem svetu razširjeno navado. Še l. 1850. bilo je med kmetiškimi Mengšani poljubljanje povse neznano. Na Dolenjskem začelo se je znova okoli l. 1860. Ali vsi starci in starke rogali so se mladini, da je vpeljala tako nespametno, grdo in smešno šego!

Nekdanji Mengšani niso hrepeneli po nobeni udobnosti in komfortu življenja. Bili so popolnoma zadovoljni, če so imeli to, kar je bilo absolutno potrebno: živež, obleko, streho, ponoči počitek, pozimi kozuh in toplo izbo. Hiša, pohištvo, orodje moralo je biti trdno in za rabo, lepota in ličnost pa se nista nič zahtevali in pogrešali. Jedino kmetiško raskošje je bila praznična obleka, koju so si napravljali bolj zbog časti božje nego za svoje veselje. Noga-vice zdele so jim se povse nepotrebne, nadomestovala jih je slama. Žepnega robca ni rabil skoro nihče, usekovali so se do malega vsi z roko. Zaman bi bil iskal človek po hišah zrcala, pljuvalnika, zlikanega predalnika i. t. d. L. 1830. ni nosil v Mengšu še noben gospodar belih spodnjih hlač (gat), bolj pogostoma jeli so si jih omišljati šele okoli l. 1845. Od l. 1848. pa se je začel prikazovati napredek za napredkom, izpremema za izpremembo zlasti pri obrtnikih in rokodelcih. L. 1850. ni prišlo nobeno dekle več v cerkev brez čednega žepnega robca in molitvene knjižice. Vsako leto izginila je jedna ali tudi po več slamnatih streh, slamo zamenjevala je čim dalje bolj opeka i. t. d. —

Mengeške napake. Največja je bila gotovo slaba prijaznost, ki je vladala med sorodniki. V Mengšu potrjal se je popolnoma nelepi pregovor: Žlahta raztrgana plahta. To nečednost udomačila je po vsem Slovenskem prokleta rimsko-germansko »pravica«, ki nam je razdrila in porušila staroslovanske »zadruge«, v kojih je imetek pripadal vsem udom rodovine, ne pa samo gospodarju. Dokler so se držale zadruge, ostali so roditelji in njih otroci skupaj, isto tako po roditeljski smrti bratje in neomožene sestre, vse rodovince sklepala je sloga in ljubezen. Rimsko-germansko pravo nam je prekucnilo in ostrupilo vse domače življenje. Navadno gredo kmalu potem, ko se oženi najstarejši brat na domu, vsi drugi bratje in sestre od hiše in se potikajo iz službe do službe po širokem svetu. Dobivši doto, mnogi ne mislijo več na rojstveno hišo. Kogar privede naključje ali hrepenenje domov, sprejmó ga skoraj tako kakor kakega tujca. V takih razmerah ni čudo, da zamre često zadnja iskrica bratovske in sesterske ljubezni. Ta rodovinski razdor je tudi zakrivil, da blodijo slovenski rojaki po vsem belem in črnem svetu kot posli, najemniki, težaki in obrtniki. Med mengeške napake treba šteti vsekako i sovražnost proti gospodi. To se ne more zameriti kmetom, da so črtili svoje zatiralce graščake. Ta jeza bila je stokrat opravičena, rodile in gojile so jo grozovite, tisočletne krivice, koje so trpeli slovenski kmetje pod kruto oblastjo nemških in ob jednom peklenskih grofov in baronov. Niti zato ne moremo grajati Mengšanov, da so prezirali uradnike. Ti paragrafarski

vitezi niso spoštovali kmeta kot najčvrstejši steber države, kot ne-utrudnega hranitelja in zakladalca vseh drugih stanov, nego so ga smatrali za neko nižje pleme človeškega rodu, ki je v bližnji žlahti z raznimi dolgouhimi in rogatimi živalmi. Postopali so z njim večinoma osorno in neotesano, za pravico in blaginjo njegovo menili so se mënj nego za predlanski sneg. Ali Mengšani niso grdogledili samo graščakov in birokratov, ampak sploh vsakega po gosposko opravljenega človeka, torej tudi meščane. Jaz mislim, da so se zabavljice, ki se čujejo še zdaj o Kamničanih, izglele vsaj deloma v Mengšu. Okoli l. 1840. zahajali so poletni čas nekoja ljubljanska gospoda za nekaj tednov kaj radi v našo vas na počitnice, zlasti iskale so pri nas zdravje nebogate gospe in gospodične. Mengšani so se brez konca in kraja smejali in rogali njih raznéženosti, švepasti slovenščini, okornemu vedenju, klasični nevednosti v vseh poljedelskih rečeh, sosebnosti pa res komični skoposti njihovi. Prišle so na pr. v kmetiško hišo z velikim loncem in vprašale, če bi se moglo dobiti za pol krajcarja mleka ali pa za poldrug krajcar smetane i. t. d. L. 1848. pohodila je Mengeš ljubljanska narodna straža. Za pozdrav morala je čuti pesem: Škricman z Ljubljane — Ima hlače preklane i. t. d. Ko se je vračala zvečer domov, zaustavili so ji trzinski fantje pot in jo nažigali s krepelci in poleni!

Mengšani so za vse druge reči denar silno stiskali, ali za preljubi tobaček jim se ga ni zdelo nič škoda. Možaki in možakarji naši puhali so ga strastno že od nekaj. Rabila jim je dobro dobro okovana, stolpkasta pipica s prav kratko cevko. Najbolj so cenili hrvatski duhan, ki so ga donášali o pozni ponočni uri tihotapci. Tihotapstvo se našim ljudem ni zdelo nič nepošteno. O predrznih tihotapcih pripovedovali so vsakovrstna junaška dela, ki so vsem — starcem in mladcem, neizrečeno ugajala. Simpatije za to prepovedano obrt so splošne tudi tukaj na Dolenjskem. Slovenci so instinktivno spoznali i znanstveno dokazano resnico, da so vsi državni monopoli krivični in škodljivi.

Razen duhana udomačila se je bila pri nas še jedna velika potrata. Z vinom zalivale so se do malega vse otročnice. Jedno vedro polókala ga je vsaka, mnoge pa tudi po dve in še več! Zaman je dokazoval človek ljudem, da je vino prve dni po porodu materam varno in nevarno. Za jedno vem, da je od te pijače umrla, ali taki vzgledi niso nikogar izmodrili. To pijančevanje v otročji postelji pa je imelo tudi nasledek, da se je nekaterim materam vino tako priljubilo, da ga niso mogle več opustiti in so postale korenite pijanke in privrženke tiste filozofije, ki slove poleg Vod-

nika: Gorenko, Dolenko le vinček ohrán' — So take namake že tudi v Ljublján' i. t. d.

Ako je prišel pred 50 leti v Mengeš kak tujec, pozdravljala ga je v vseh pasjih melodijah in spremljevala po vsi vasi cela dolga procesija vsakovrstnih šekeljnov, púdeljnov, čuvájev in turinov. Skoro vsaka hiša je imela svojega psa ali psička. Največji in strašnejši (pravi Cerberus) stražil je priklenjen pod stopnicami stanovanje župnika Kuralta. Tega pasjega bogastva osvobodili so Mengeš konjederči in napredujoča kultura. Okoli l. 1850. potoval je tujec že lahko brez pasjega spremstva skoz našo vas — z Bogom!

Presrčno Vas pozdravlja

pokorni Vam sluga J. Trdina

O P O M B E

Jožefovec — (pozneje Krznar). — Kaj je mislil Trdina s pripombo v oklepaju, se ne da ugotoviti. Usnjar je bil Danič (Dragar). Na hiši Mali Mengeš št. 10 (pri Jožefovcu) pa ni bilo nikoli krznarne.

zbogati se — spraviti se s kom, sporazumeti se

gnada — milost

bravina — ovčje meso

ovara — obara

otročnica — žena, dokler leži po porodu

»...da so na ženitninah celo povabljeni svatje morali plačevati račun« — ta običaj je v navadi po nekaterih hišah v Mengšu še dandanes označilne šege — značilne

avbe — žensko pokrivalo, dandanes pri ženski narodni noši

—20° Reaum. = —25° C

conditio sine qua non — pogoj, brez katerega ne gre

parodija — posmehljivo ali zaničevalno posnemanje kakega knjižnega dela

kebel — stara mera, enaka merniku (26 litrov)

kolosalni apetit — velikanski tek

ex offio — iz dolžnosti

dota — določen znesek, ki ga je dobila nevesta, ko se je omožila

romantičen — nenavaden, pustolovski

Flozov Martin — Martin Friškovec, Vel. Mengeš št. 60

trziški bratranec — v Trzinu 'je bila doma Trdinova mati Marija Kecel

speclalnost — posebnost

komfort — udobnost, udobje

absolutno — brezpogojno

rimsko-germanska »pravica« — rimsko-germansko pravo v nasprotju s slovanskim pravom izrazito poudarja pojem zasebne lastnine. Slovansko pravo zasebne lastnine namreč ni poznalo.

staroslovanske »zadruge« — Stari Slovani so živeli v rodovnih zadrugah

birokrati — uradniki

klasičen — vzoren

komičen — smešen

pohoditi — obiskati

škricman — pisar (zaničljivo)

simpatija — naklonjenost

krepejce — oklešček

instinktivno — nagonsko
monopol — pravica, da sme kdo edini izdelovati kako stvar ali jo prodajati
vedro — običajno okrog 26 litrov
filozofija — modroslovje, modrovanje
ki slove poleg Vodnika — ki se glasi po Vodniku. Valentin Vodnik (1758—1819),
prvi slovenski pesnik
»Gorenko, Dolenko le vinček ohran« — pesem, iz katere so vzeti ti verzi,
ima naslov »Vinske mušice«
šekelj, pudelj, čuvaj, turin — pasja imena
Cerberus — v grškem bajeslovju hudi troglavi pes

8. list

V Novem mestu 11. febr. 88.

Velečastni gospod kapelan!

Kadar se govori ali piše o Mengšu, ne sme se prezreti imenitni njegov semenj o sv. Mihaelu. Mengšani so se z njim močno ponašali in marsikatera vas jim ga je zavidala. Spadal je med največje in najživahnejše sejme na vsem Slovenskem. Toliko, kakor na njem, ni se zvedlo in prevedlo na nobenem kamniškem ali kranjskem. Kupci, ki so imeli s sabo veliko srebrnih novcev (papirnati bili so pred l. 1848. jako redki in zahtevalo se je od njih celó ažijo!), nosili so jih v posebnih pasovih okoli života nad obleko na veliko radost dolgoprstnih junakov, ki so se marsikdaj okoristili s tem neprevidnim bahanjem.

Zdaj nekoliko besed o mengeški vodi Pešati (morda bi se pisalo pravilneje: Pišati), ki ima to svojstvo, da si je izkopala premnogo, večinoma 3—5 globokih tolmunov, koji se zovó »kotli«. V tolmunih se pomiče jako polagoma, med njimi pa teče dosti brzo, ali je je o sušnem vremenu tako malo, da ni vredna imena »reka«. Ta pohlevni potok postane spomladi, ko se taja sneg in po dolgem deževju jako velik in silovit. Prejšnje čase je delal, kadar so se zajezile v njem »koré« (ledene plošče), strašanske povodnji, ki so zalivale ne le vas, ampak tudi bližnje polje. Tako povodenj pomnim iz l. 1839. Za nas otroke bilo je takrat veliko veselje, da smo se vozili po cesti gori in doli na kakih starih vratih ali v kaki potrti cizi! Mengšanom se je pogodilo, da so Pešato ukrotili, uravnnavši ji, kolikor je bilo moči, tečenje. Na nekaterih krajih preložili so ji strugo, da se niso mogle več zajeziti kore. Najprej so storili to (gotovo še pred l. 1830.) na cerkvenem zemljišču. Nova struga navrnila se je naravnost proti Šunkarjevemu málinu. Prejšnjega korita tod niso hoteli zasuti in tako naredil se je med njim in novim otok, na kojem se nahaja župnikov travnik. Za razloček imenujeta se ti strugi »stari« in »novi vodotoč«. Pešata bila je nekdaj jako bogata z ribami, ki pa niso baš slovele. Ščuk dobilo se je malo, največ je bilo nežlahtnih klinov in koščičastih mren. Rakov sem naložil brez števila v Pešati, zlasti

v »starem« vodotoču in dišali so mi ravno tako dobro kakor pozneje ljubljanski ali krški. Pravi ribič ni se za rake nič briga; bil je zadovoljen, da mu pustimo ribe. Ali tudi na te prežali so razni, nepatentirani lovci. Prvakoval je med njimi Kebrov Peter. Ta možiček živel je često v razporu s paragrafi kaznenega zakonika. Sodnija ga je večkrat pridržala, ali ga ni kaznovala nikoli prehudo, ker je bil v svoji stroki le šušmar in mojster-skaza, ne pa zvedenec in veščak. Kadar ni imel prilike, da bi ponarejal uradne pečate, dopustnice, odpustnice, popotne liste i. t. d., hodil je loviti ribe in rake. Ribaril je z velikim uspehom, ker mu je rabila omotica, kojoj si je kupoval v ljubljanski lekarnici. L. 1848., ko je bilo nekaj časa vse slobodno, nametal je je toliko v Pešato, da so bile celo uro daleč vse ribe omotične. Marsikateri Mengšan najedel se jih je tisti dan, ki jih ni prej nikoli pokusil.

Krasno menceško okolico kazi najbolj goli hrib Gó Bavica. Trg bi bil na pol bolj prijazen, ko bi se zelenila na bližnji gori košata dobrava. Právi gozd bo na nji težko kdaj zopet rasel, ali vsaj nekoliko dala bi se polepšati s tem, da bi se zazidala tamo, kjer stoji grda razvalina »Ogrinovo znamenje«, lična kapela, pri koji bi se posadilo nekoliko dreves. Kaj, ko bi hoteli sprožiti to reč Vi, velečastiti gospod kapelan? Potrebni denar nabral bi se brez težave. Uverjen sem, da bi v ta namen rada segla v dobro rejeni svoj mošnjíček gospodična Fanika Starè. Gotovo bi pomagal tudi brat njen Alojzij (župnik ali administrator na Rovih) in blaga njijina svakinja, štajarska Slovenka Kramarica, ki je imela za moža vrlega ekonoma Janeza Stareta. I ostali premožnejši Mengšani, mislim, da bi darovali drage volje vsak po svoji moči.

Menceški zrak naj nam označijo podatki o nekaterih rastlinah. Koruza vzrase precèj visoka, ali ni tako bohotna, kakor na Dolenjskem, pa tudi ne dela tako velikih in gostozrnatih storžev. Vzrok je ta, ker ima premalo poletne vročine. — Moj oče se je veliko trudil, da bi zasadil na dvorišču orehe, ali mu se ni posrečilo. Res da so se prijeli in šli nekoliko let prav lepo kvišku, potem pa jih je poparila zaporedoma večkrat slana, jeli so hirati in naposled so se posušili navzlic skrbni gojitvi. Ko sè je ponovila ta nezgoda še dvakrat, izgubil je oče vse veselje za orehe in jih ni maral več zasajati. Na Vranšici pa sem slišal, da uspévajo prav dobro in da jim perja ne opali skoraj nikóli slana, česar pa ne verjamem. — Vinska trta rase pri nas tako hitro kakor na Dolenjskem. Moj oče zasadil je pri svinjaku dve brajdi, na jednom koncu bila je belina, na drugem črnina. Na zimo položil je trte in pokril, ali ne na debelo s smerečjem in ajdovico in res ni se nikoli primerilo, da bi bile

zmrznile! Ta skušnja dokazuje, da se pokritemu trsju ni bati gorenjske zime. V 10 letih, kar sem hodil jaz v ljubljanske šole, dozorelo je naše grozdje popolnoma, to je tako, da je imelo sploh mehke in sladke jagode, samo dvakrat. Druga leta so se jagode omeščale ali so ostale brez slasti, zvečine pa so bile drobnejše jagode trdé še v oktobru. Razlog, zakaj ne dozoreva grozdje pri nas tako pravilno kot na Dolenjskem, je zopet brez dvojbe premajhna poletna vročina in često prehladne poletne noči. Mihael Starè naredil je na koncu vrta na krasno proti solncu obrnjeni strani prav čeden vinogradič in ga gojil na vso moč brižljivo, ali trud plačal se je tako slabo, da je gorico čez nekoliko let opustil. Brat mi je pravil, da je poskusil isto srečo in z jednako jalovim uspehom Šetrav. Z velikimi napori in stroški svojimi je dosegel samo to, da so se mu Mengšani na vsa usta smejali in rogali. Dokler sem bil dijak, izprehajal sem se kaj rad po Žečku, Hrastovcu, Lédgarici, Šumberku in Rašici, kamor so hodili mengeški gospodarji po drva. V Rašici iztaknil sem na sredi hriba divjo vinsko trto, ki je bila stara in skoro tako visoka kakor drevo, po kojem se je vzpenjala. Te trte ni pozimi nihče pokrival, jedino zavetje ji je bilo drevje, med kojim je rasla in vender ni pozebla, kar je gotovo precej znamenita prikazen za naš gorenjski kraj. Tudi to je zanimljivo, da sem pil v Mengšu pristno domače mengeško vino! Krčmar Primož zasadil je bil na vrtu za hišo jako prostrano brajdo. Pod njo stala je miza za pivce. Ta brajda rodila je jedenkrat (menda l. 1843.) toliko sladkega grózdja, da ga je krčmar zmečkal in naredil 1 ali 2 vedri mošta. Prvo nedeljo ga je nastavil. Gostov se je vse trlo pod brajdo in hlastno so pili prvo mengeško vino. Neki sorodnik poklical je na to redko uživanje tudi mene. V dušek izpraznil sem kupico in se zakremžil, kajti je bilo to mengeško novo vino po barvi, duhu in okusu povse jednako — zelnici! Mošt iste dobrote pil sem pozneje še jeden pot — v Ilirski Bistrici, kjer hočejo ljudje po vsi sili preveriti tujega človeka, da žive v vinskem kraju.

Vetrovi vladajo v mengeškem okraju štirje: burja, jug, krivec in gornji veter, ki se zove tudi sever. Na burjo spada po priliki 45 %, na jug 30, na vse druge vetrove samo 25. Burja je malokdaj huda. Nevihte donaša, kar vem, samo sever. Ujme ne nadlegujejo pogostoma našega kraja, jaz pomnim samo dve točni nevihti, izmed kojih pa jedna ni mnogo škodila, ker je prišla šele po žetvi. Za to reč je Mengeš, ako ga primerimo k Dolenjski, s točo prebogati krajini, prava obljubljena dežela.

Za rodovitost mengeško polje (razen Drnovega) prekosuje ljubljansko in še marsikatero drugo. Pšenica daje na dobro pognojeni

zemlji navadno po 5—6 zrn, dostikrat pa še mnogo več. Sejala se je pri nas golica in résnica, obojo so jednako čislali. Starè in Kuralt posejala sta jedno leto nekaj banaške. Prvo leto je obilo plenjala, drugo pa se je že udomačila, izgubivši vsa svojstva banaške. Rži poznali so naši kmetovalci samo jedno vrsto. Ječmena so precej sejali, dasi jim ni bila nobena jed na svetu tako zoperna kakor vražji »bizgec«. Ta mrzost je seveda izginila, »ako ga je pohodil kaj prida prašič«. Prosa pridelovalo se je jako mnogo in mlečna kaša ni bila le otročja paša, nego so jo jedli v slast vsi Mengšani brez razločka dobe. Fižola imeli smo raznih vrsta: češnjavec, koks, fižolica, rdečega, rumenega, pisanega i. t. d. Čudno je to, da ljudje niso cenili mehke, bele fižolice, ki je priljubljena ne le orijentalcem, ampak tudi mnogim Slovencem. Dolenjec pravi podolgastemu rdečemu fižolu hrvat, hrovat in ga čisla kaj malo, Gorenjci so pa baš to vrsto močno hvalili in nekateri jedli so jo celo rajši nego sladki češnjavec in koks. O bobu so ljudje trdili, da daje človeku izmed vseh jedil največ moči, dišal jim pa venderle ni! Pusto čičerko smo večkrat jedli, ali se ni zdelo menda nikomur dobra, mengeški gospodarji so jo sčasoma skoro popolnoma opustili. Leča pa si je ohranila po pravici svojo starodavno čast in veljavo, sejali sta se obe vrsti, drobna in debela. V stare čase jedli so pri nas tudi cizaro in iz pire so pekli kruh, ki je bil bajè strašno grenak in oduren. Za moje mladosti pa niso sejali več teh dveh reči, mnogi ji niso poznali niti po imenu. Za glavno žito smatrala se je v Mengšu ajda. Pšenico in rž so prodajali za davke in druge potrebe, doma je je ostalo samo za seme in vélike praznike. Ajda pa se je porabila skoro vsa za hišo, iz nje pekel se je kruh, iz nje kuhale so se najboljše in najtečnejše mengeške jedi, na pr. žganci. Važno mesto zapremala je v gospodarstvu tudi presnina: repa, zelje, pesa, korenje, zlasti pa krompir, o kojem so starci še vedeli, da se je imenoval nekdam »podzemeljske hrušice«. Krompir je spadal med najljubše založke, dokler ga ni izpridila gniloba l. 1845. Od takrat izgubil je izredno, skoro poetično svojo slast in dobroto in je ni dobil več nazaj. Tako so vsaj premnogi ljudje sodili in tudi meni se dozdeva, da se sedanji krompir ne zna več tako široko in apetitno »smejati« kakor tisti pred l. 1845. Krompir se je pripravljval za jed jako različno, mnoge gospodinje mesile so ga tudi med kruh, kar mu je dajalo prva dva dni prav prijeten okus. — Konoplje začele so se za mojih otročjih let šele gojiti, na večjem prostoru sejal jih je najprej Šunkar, ki so ga šteli nekdam med mengeške prvake, dokler ga niso zakopali v dolgove požari, crkajoči mu konji in druge nesreče. Lanstvo je na mengeškem polju pred sto leti bujno cvetelo in slovelo daleč

po deželi, ali okoli 1830. l. bilo je že silno opešalo in o. 1850 l. se večina gospodarjev ni hotela več ukvarjati z lanom. Če jih je kdo vprašal, zakaj jim se je zameril, odgovarjali so vsi v jeden glas: Zato, ker so nam tarice toliko požrle in prediva pokradle, da nam je prinesel lan več škode nego dobička. Te tarice bile so nekak poseben babji tipus. Ponašale so se tako, kakor da bi imele privilegij, rogati se in nagajati vsakemu človeku, ki je šel mimo njih. Nasititi jih ni bilo mogoče, žrle so na dan menda devetkrat in vendar so bile zmirom lačne in žejne! — Ker je vedlo Mengšane trdo za mrvo, morali so sejati veliko detelje. Do l. 1855. sejali so kmetje zvečine samo domačo; če so pozneje v tem kaj napredovali, ne morem povedati, ker sem hodil od takrat premalo v Mengeš. Mihael Stare pa je dobival obilo nemške detelje že pred l. 1840. in poznal sem v župnji naši več naprednih gospodarjev, ki so ga uspešno začeli posnemati.

Mengeške gospodinje so se brigale, da so jim rasle na vrtu in zelniku vsakovrstne rastline in začimbe, ki se potrebujejo v dobro urejeni kuhinji. Moja mati gojila je na pr. télé: česen, kumare (pripravljale so se v Mengšu s preobilnim dodatkom luka), glavno salato (Mengšani jedli so trojno: oljnato, »špehovo« in smetanasto), kolerabe, peteršilj, pehtran, šetraj, žajbelj, majaron, meliso, luštrek (levstik), drobnjak, ajbiš, meto, jédno peso, kapus in celó žafran, ki ni bil v juhi nič slabši od kupilnega. Kumine in janeža ni bilo treba posebej sejati, ker sta se dobila lahko na travniku. Živino redili so Mengšani prav razumno in z veseljem pa tudi uspešno, ali večinoma brez dobička, ker so morali drago seno kupovati. Krmili je niso s siamo kakor mnogi dolenjski kmetavzi in zanikrni graščaki, nego z dobro mrvo, deteljo, presnino, »zabeljeno« rezanico, otrobi in ovsom. Če jim je zbolela, stregli so ji vsa j tako skrbno kakor bolnemu človeku, dostikrat pa še veliko bolj! Kdor graja in zaničuje slovensko živino in živinorejo, dokazuje s tem le svojo nevednost in glupost ali pa zlobo. Tak kritikaster ne pozna niti odličnih svojstev naše domače, niti napák hvalisane tuje živine. Italijani hodili so že od nekdaj po izvrstne naše krave, dajali so zanje radi po 60—70 gold., kar je bilo jako mnogo pred l. 1848. Tudi bavarski trgovci kupovali so jih več let in jih niso mogli prehvaliti. Jeden teh, gotovo nepristranskih mož, mi je zatrdil, da takih pohlevnih, zdravih, utrjenih, nelišpavih, dobrih krav, kakor so naše, ne dobi človek nikjer na Nemškem. Mengeški konji so bili do malega vsi solnograškega, prasci pa hrvaškega plemena. Prascev niso prirejali doma, nego jih kupovali od Hrvatov, izpitali in zaklali pred pustom za dom. Meso in klobase obesili so v dimnik. Najboljši živinorejec je bil Mihael

Starè. Vzgaljal si je krasno povite, za molžo preodlične krave in velike, sila močne vole, s kojimi je tudi oral, kar je bilo v našem kraju nekaj povse novega. Daleč po deželi so sloveli tudi njegovi debeli in težki, ob enem pa iskri, plemeniti in zali šimeljni. Gospodarji cele kmetije imeli so pri nas po dva konja, 4—5 goved (med njimi 2 ali tri molzne krave) in dva prašiča. Za nastil rabilo jim je resjè, mah, smerečje, zlasti pa ajdova in včasi še kaka druga slama. Gnoja dobivalo se je veliko in dobrega. Zemlja torej ni ostajala brez potrebnega krepila. Rodila je kmetom normalna leta vselej toliko, da so prebili lahko do novine ali prihraniti niso si mogli ničesar ali jako malo. Če jih je pritisnila kaka večja nezgoda, morali so se zadolžiti. Taka nesreča so bili požari, posebno l. 1834., krumpirjeva gniloba 1845. in sploh slaba letina l. 1846 ali 47. Od l. 1849. morali so plačevati za odpravljenno tlako in desetino jako visoko »odškodnino«, na dobre kmetije navalili so uradi po 150 gold. in še več. Potem začeli so se hitro množiti državni davki in priklade. Absolutna Bahova in za njo razne ustavne vlade kovale so vsakovrstne abotne in pogubne zakone in naredbe, ki so ugonobile brezštevilne kmete in rokodelce po vsem cesarstvu in tudi na Slovenskem. Dosti grehov imajo na svoji vesti tudi naši strahopetni, mevžasti in po pudeljsko servilni poslanci, ki so dovoljevali vedno vse naklade, koje so ministri od njih zahtevali.

Črtice svoje o Mengšu in Mengšanih sem zdaj dovršil. Kar se Vam zdi pripravno, porabite, drugo pa vrzite ad acta. Odkar je bila moja rojstvena hiša prodana in je prišla v tuje roke, ne mika me več hoditi v Mengeš, ali kadar dobim priliko, razgovarjam se kaj rad o domačem kraju, ki mi bo ostal nad vse druge mil in drag do zadnjega trenutku mojega. To je tudi vzrok, da se je ta moj opis raztegnil tako na široko. Prav iz srca Vam čestitam, da ste se lotili tako lepega, koristnega in zanimljivega literarnega delovanja. Z njim pokladate čvrst in nujno potreben temelj bodoči narodni zgodovini. Šele potem, ko bomo imeli historično sliko vseh svojih župnij, dala bo se spisati povestnica vsega slovenskega naroda, ki bo ne le zabavna in poučljiva, ampak tudi natančna in korenita. Proseč Vas potrjenja, da ste prejeli vseh osem listov, in želeč Vam najboljši uspeh, stalno zdravje in vsako ino srečo in dobroto na tem in na onem svetu ostajam

Vaš pokorni sluga in najiskrenejši
spoštovalec in častilec

Janez Trdina

sejem o sv. Mihelu — 29. septembra
»spadal je med največje in najživahnejše« — Trdina ima »naj večje in živahnejše«

zvesti — razpečati

ažijo — pribitek

vodotoč — struga

»morda bi se pisalo pravilneje Pišati« — Trdina izvaja ime Pšata najbrž od piscis = lat. riba

ciza — ročni voz na dve kolesi

pogoditi se — uspeti

Šunkarjev mlin — stoji še danes, tedanji lastnik je bil Jožef Škofic, Mali

Mengeš št. 44

nepatentiran — neprijavljen

Kebrov Peter — Peter Keber, Vel. Mengeš št. 66

»krasno mengeško okolico kazi najbolj goli hrib Gobavica« — Gobavico je pogozdil Anton Starè s smrekami. Dandanes ji spet grozi golota, ker drevje močno hira.

Fanika Starè — Trdinova mladostna in menda tudi življenjska ljubezen, Frančiška Starè (1837—1913)

Alojzij — Alojzij Starè (1836—1904)

administrator — upravitelj

na Rovih — prebivalstvo uporablja Rove kot množinski samostalnik ž. sp., torej na Rovah (pri Radomljah)

Kramarica — Marija Starè roj. Wolf (1818—1893)

ekonom — gospodar

hoboten — bohoben, bujen

ajdovica — ajdova slama

briljivo — pazljivo

gorica — vinograd

Setrav — Matevž Kadivec, Mali Mengeš št. 45

Zeček, Hrastovec, Ledgarica, Šumberk, Rašica — imena za mengeške gozdne predele. Ta Rašica ni vas Rašica, ampak gozd nad Dobenom.

krčmar Primož — Primož Kavka, Vel. Mengeš št. 56

zelnica — zeljna voda, nekdaž tudi priljubljena pijača

še jeden pot — še enkrat

ujma — vremenska nesreča

plenjati — uspevati, roditi (žito)

golica in résnica — vrsti pšenice, prva brez res, druga z resami v klasu

»bizgec« — najbrže ješprenj, ječmenček

orientalci — vzhodnjaki

Slovencem — Slovanom

čičerka — vrsta graha

cizara — isto

pira — vrsta žita (prim. pirnica)

brez razločka dobe — brez razlike v starosti

čislati — ceniti

zapremati — zavzeti

založek — zaloga

poetično — pesniško

apetitno — slastno

lanstvo — pridelovanje lanu

tarica — terica

tipus — tip, značilna oblika

privilegij — posebna pravica

»ker je vedlo Mengšane trdo za mrvo« — ker je Mengšanom šlo trdo za mrvo

luk — čebula

»Mengšani jedli so trojno: »oljnato«, »špehovo« in »smetanasto« — to je za-beljeno z oljem, mastjo in smetano

luštrek — dišavna rastlina

»zabeljena rezanica — rezanica, pomešana z otrobi ali naribano peso ali repo
glupost — neumnost

kritikaster — slab kritik

kupilni — kupljen

nelišpav — v Mengšu pomeni lišpav = slaboten, zanikrn; nelišpav je torej
dobro raščen, rejen

povit — rojen, povržen

šimeljni — serci, belci

normalen — običajen

»moralni so plačevati... jako visoko 'odškodnino' — odškodnino je dal
Trdina v narekovaj, ker je kot dosleden demokrat smatral to odškodnino gra-
ščakom za krivično. V Spominih (ZD I. str. 193) piše, da se mu je zdelo »neskončno
krivično tisto odškodovanje«.

naklada — breme

»absolutna Bahova in za njo razne ustavne vlade« — Aleksander Bach je
bil reakcionaren avstrijski ministrski predsednik od 1832—1860. Prizadeval si je, da
bi spet obnovil cesarjevo moč, kot jo je imel ta pred l. 1848; uredil je v državi
enotno upravo z enotnim nemškim uradnim jezikom. Pri tem se je opiral na
vojsko in poostreno policijsko strahovanje.

absoluten — neomejen

aboten — nespameten

pudeljsko — pudelj = koder, vrsta psov, tu pasje

servilen — hlapčevski, klečeplazen

»yrzite ad acta« — spravite, vrzite stran

»...da ste se lotili tako lepega, koristnega in zanimljivega literarnega delo-
vanja« — namreč pisanja zgodovine mengeške fare

literarni — književni

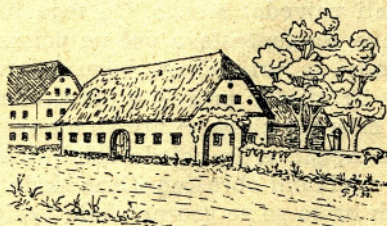
historično — zgodovinsko

povestnica — zgodovina

ino — drugo, drugačno

Uvod in opombe napisal

Ivan Vidali

Trdinova rojstna hiša

IZ TRDINOVIH »NARODNIH PRIPOVEDK IZ BISTRIŠKE DOLINE«

PRIČETEK MENGŠA

Slovenci so se trdovratno starih bogov držali. Krščansko vero so črtili, mislili so, da je ta le zanka, v katero jih sovražniki ujeti mislijo. Malo jih je bilo, ki so jo nase vzeli, in še ti so bili silno preganjani. Toda počasi je vendar tudi Slovencem resnica te vere dopadla. Večina jo je trditi začela. Malikovalni Slovenci so se sicer zoperstavljali, ali premalo jih je bilo. Boj so večkrat ponovili, pa vselej so omagali, akoravno so se ko pravi Slovani bili.

Srdit zbere Draho, veliki duhoven, celo vojno malikovalcev, ali stare bogove zopet v čast pripraviti ali pa smrt storiti. Valjhuna, kneza kristjanskih Slovencev, prežene — in še večkrat se viha prosto bandero Radegasta na savskih bregovih. Ali pregnan Valjhun kmalu pride nazaj, toda ne sam, ampak z veliko armado Bavarov.

Hud boj se vname, Draho se umakne, boj zopet začne, ali smrt ga na borišču zasači. Tudi Avrel, Samo in drugi malikovalski knezi so padli. Le malo jih je ubegnilo. Med majhno trumo rešenih je bil tudi starešina (mali vojvoda) Mengo. Od tega tukaj:

Vedel je Mengo, da zoperstava več ne pomaga, torej je porabil noč, s svojimi sinovi in prijatelji v begu rešenje iskati. Dva dni gredo in dve noči. Tretji dan pridejo v gozd; ustrele nekatere živali in se pokrepčajo. Eden pa zleze na visoko drevo pogledat, kje da so in ako jih vražnik preganja. Ta ugleda daleč strm, akoravno ne zelo velik hrib. Bil je z jelkami obraščen. Črne skale so ga krog in krog obdajale. Tudi vrh hriba so se grozne skale vzdigovale.

Na ta hrib gre Mengo s tovariši, tu si novo varno selo zidati. Ali zelo se začudi, ko tukaj dva krščanska puščavnika najde. Razkačen ju pusti popasti in zvezati. Pri zidanju trdnjave sta morala strašne muke prestati. Najtežja dela in tovari so bili njima naloženi. Ko je bil grad narejen, sta bila celo v temno ječo vržena. Iz trdnjave je pa Mengo krščanske popotnike napadoval, oropal in moril. Okoli hriba so se pa njegovi tovariši naselili, da bi vsako nevarnost zapazili in ji hitro v okom prišli.

Tista dva puščavnika pa vendar Mengo ni usmrtil. Ta dva moža sta trpljenje voljno prestajala, da je zadnjič celo hlapec, ki jima je jest v ječo nosil, ginjen sam kristjan postal. Pripomogel jima je k ubegu in ju je, ker se je gospoda bal, tudi sam spremil. Strašno se Mengo, ko to zasliši, srdi in še bolj ko prej po krščanskih popotnikih streže.

Pripeti se enkrat, da se je na lovu daleč od svojih tovarišev izgubil, kar se dva divja merjasca vanj zaženeta. Prvega Mengo s sulico prebode, ali drugi ga s konja vrže in globoke rane useka. Ko se iz omedlevice prebudi, vidi, da leži na slami v črni skalni luknji, in strah in čudenje ga prevzameta, ko zraven sebe ugleda svojega nekdanjega hlapca in tista dva puščavnika, katera je v hudi ječi zaprta držal. Nju eden mu reče: »Ne boj se, Mengo, nič žalega se ti ne bo zgodilo, naša vera veli ljubezen.

Tudi ne čudi se ne! Ko smo s tvojega gradu ušli, smo v tem zakotu zavetje našli. Ako je ravno tvoje selo na hribu, pod katerim je luknja, v kateri smo zdaj, smo bili vendar pred tabo zavarovani. Zakaj podnevi ni nas nihče stopinje ven storil, ponoči smo si živež iskali. Tudi več popotnikov, katere še nisi ti popolnoma ubil, smo našli, jih sem prinesli in nekatere srečno ozdravili. Mrtve smo pa pokopali. Tudi tebe je tvoj prejšnji hlapec našel, pritirali smo te v ta zakot in te ozdravljali.«

Silno se Mengo zavzame, da sta puščavnika, namesto se maščevati, tako dobrotna proti njemu bila. »Vidim«, zavpije, »vaju vera je prava«! Ko se je ozdravil, je zares tudi kristjan postal in se je dal krstiti z vsemi svojimi tovariši.

V pokoro krivice, ki jo je tolikanj kristjanom naklonil, je zidal pod hribom hišo, v kateri je popotnike ljubeznivo sprejemal in jim vse potrebno daril. Pozneje je tudi ta hiša grad postala, ki še zdaj stoji. Prijateljem Menga se je pa še veliko drugih kristjanov pridružilo, tako da je bila vas čedalje večja. Še dandanašnji je imenovana Mengeš, po starešinu Mengu.

OGRINOVO ZNAMENJE

Ogrinovo znamenje se imenuje razdrtje, ki leži na hribu zraven Mengša. Že od daleč ga popotnik zagleda. Imenuje se po prejšnjem posestniku tega zemljišča. Enkrat je tukaj grad stal, ki je bil od sovražnikov razsut. Več od razsipa tega grada, od katerega še dve steni spričujeta, ki sta Ogrinovo znamenje imenovani, v tej pripovedki:

Že več sto let so bili Slovenci od Turkov nadlegovani. Pa naši spredniki so se hrabro držali, brez tuje pomoči so vendar vselej sovražnika s krvavim nazaj zagnali. Med drugimi, ki so sosebno Turke s strahom navdali, je bil tudi vitez Barbo, jak vojščak in ravno tako blag človek. Kar so drugi njegovega stanu storili, podložne zatirati, ni bila Barbova navada. Srečno je živel s svojo ženo in dvema otrokoma, hčerko in sinkom. Zopet so neverniki 1484 napad ponovili. En oddelek je Kočevje, drugi Novo mesto oblegel, tretji je pa proti Gorenjskemu vihral, kjer je bil od kmetov uničen. Še druge trume so se proti Štajerju zagnale, po Posavju in v Bistriški dolini divjale, vasi požigale, ljudi morale ali jih v sužnost odtirale. Tudi Barbov grad je bil obležen. Turški vojvoda reče, da ga ne bo razdrl, ako mu Barbo hčerko za ženo da. Ta odreče. Izbral ji je že poštenega, junaškega mladeniča. Bil je ta na Gorenjskem, ko je bil grad obležen, tudi Barbov sin je bil tam. Mislilo se je, da bodo Turki samo tja udarili. Ko bi bil ta boj končan, je šele Barbo namenil, mladeniču zalo Franjo v zakon dati. Prej pa ne. Ta odredba Turke silno razkači. Dan za dnem grad napadujejo. Zastonj. Barbo je imel sicer le malo tovarišev, pa ti so bili pravi korenjaki. Srčnost mu je povišal list, s katerim se je neki hlapec v grad splazil. To pismo je bilo od sina. Ta je obljubil, da bosta kmalu z mladeničem, ki je imel Franjo vzeti, veliko trumo gradu v pomoč pripeljala. Ali neki izdajalec je to turškemu vojvodu sporočil. Ta vidi, da mora hitro ravnati; drugače nič ne opravi. Iz štirih velikih topov je jel noč in dan na grad streljati. Zraven pa so bili njegovi napadi zmeraj hujši. Zgodi se, da krogla Barba zadene. Smrtno ranjen pade v naročje prestrašene hčerke. Njegove zadnje besede so bile: »To me veseli, da sem jaz zadnja žrtva Turkov na Gornjem Kranju. Povem vam, več jih sem ne bo.« To reče in umrje. »Bratje,« pravi zdaj višji hlapec tovarišem, »obljubite mi, da boste z mano to smrt maščevali!« »Bomo!« odgovore tovariši. »Bomo!« odgovori tudi hčerka, v kateri je smrtna žalost čez usodo očeta v divji občutljaj osvete spremenila.

Tudi Turki zvedo po ravno tistem izdajalcu novico Barbove smrti. Vzdignejo se tedaj, naj velja, kar hoče, grad pridobiti. Boj je bil strašen, pa sovražniki zadnjič predrejo. Barbovi tovariši vsi padejo v bitvi, kaj se je pa s hčerko zgodilo, nihče ni vedel. Ko Turki v grad pridejo, je njih prva skrb, jo iskati. Iščejo in iščejo, ker je ne najdejo, se k pojedini usedejo, kar se naenkrat kot grom oblakov zasliši. Strelu sledi plam in nov pok. Zemlja se strese in velik kos hriba in grad v zrak zletita. Le dva trdna zidova ostaneta, stojita še dandanašnji. Vse to je bilo delo Barbove hčerke. Ko so

sovražniki v grad pridrli, je v spodnjo klet pobegnila, kjer je bilo veliko smodnika, ki je bil že takrat zelo v rabi. Franja vtakne bakljo vanj — in ona in grad sta bila končana. Veliko Turkov je pri tem smrt našlo, ki so še ostali, so bili pa od Barbovega sina in tega sestre ženina uničeni.

Umirajoči Barbo je prav prerokoval, Turkov potem ni bilo več na Gorenjsko. Večidel so bili že pobiti, napreden so še mogli stopinjo na slovensko zemljo storiti.

GRADIČ

Še pred nekaj leti se je druga hiša od mengeške cerkve »Gradič« imenovala. Zdaj se je pa že to ime bolj pozabilo, kar hiša vrle-mu Slovencu Andreju Daniču sliši. Veliko čudnih reči se od tega gradiča čuje. Gotovo je, da je ena najstarejših hiš vasi, zakaj ko so kleti in druge shrambe popravljali, so našli vse sorte denarjev, ki so nekdanj veljali, celo nekaj rimskih je bilo vmes. Od veliko pripovedk, ki si jih od tega pohištva ljudje pravijo, povem le eno:

V petnajstem stoletju je bila naša domovina v žalostnem stanju. Le malo vasi je bilo, katere ni turška srditost pokončala. Glavni vzrok je bila žalostna nesložnost med graščaki in podložnimi. Ko je nevarnost prišla, so se oni v svoje trdne gradove splazili, tako da je cela teža vojske večidel na slabo oborožene kmete padla. Ko je sovražnik privihral, so ti svoje hiše popustili in se na gore podali, kjer se zberejo, potem pa v boj gredo, da bi vraga zopet odgnali. Tudi mengeška vas se je pri nekem turškem napadu spraznila. Ljudje so odnesli, kar se je dalo, in so jo v raški gozd potegnili. Tu je bilo zavetje vseh pobegnjenecv, ki so dan na dan vkup vrel. Že jih je toliko, da sklenejo, se vzdigniti in sovražnika zgrabiti. Pa njih špegoni jim kmalu žalostno novico prinesejo, da je toliko Turka, da bi gotovo poguba bila, se v boj spuščati. Samo v Mengšu jih je okrog 1000 bilo. V vsako hišo se jih je najmanj šest vsedlo, pa tudi po deset in še več.

Kakor je že omenjeno bilo, so se že takrat graščaki in kmetje hudo prepirali. Ti so svoje dolžnosti slabo opravljali, večkrat jih celo popolnoma zanemarili. To je plemstvo tako razkačilo, da so podložne povezovali, jih topli in v ječe zapirali. Zlasti se je gospod Rombihel čez ravnanje kmetov srdil in jih tako ostro kaznoval, da so ga sploh le »gromabik« imenovali. Ker pa tudi trpinčenje ne izda, je Rombihel meni nič tebi nič 30 najtrdovratnejšim kmetom vse posestvo vzel in jih iz Mengša signal. Ker nimajo nič, s čim bi se živeli, se pogovore, si skupaj potrebno hrano iskati. Nekaj časa

so se po Rašici klatili in se od ropa preživeli. Pa pozneje so se tega življenja naveličali in radi bi bili kam za hlapce šli, ako bi bili le smeli. Pa graščaki, katerim so zdaj to, zdaj ono odvzeli, so jim smrt na kolesu prisegli. Ne ostane jim tedaj drugega, kakor se še za naprej od plena živeti, dokler bi se boljša priložnost pokazala.

Takrat je v gradiču neki bogat seljan ali prostak živel — Skit po imenu. Seljani so bili taki kmetje, ki so kupljene lastnine imeli, in niso bili nobeni graščini podložni. Ta prostak Skit je imel veliko shramb, zlasti grozno veliko podzemeljsko klet, ki se je skoraj pod celim pohoštvom stegnila. Vrata, ki so v to klet peljala, so bila majhna in se niso od zunaj celo nič poznala. Ko se novica sliši, da se Turek bliža, je Skit sklenil, ne z drugimi vred pobegniti, temveč zavetje v kleti iskati. To je bilo toliko lažje, ker je bila klet od zgoraj skoz eno luknjo nekoliko razsvetljena in ker je iz bližnje rupe (šterne) cev vanjo peljala, po kateri se je z majhnim trudom dobra voda dobila. Vso boljšo robo in hrano tedaj seljan noter znosil in neprestrašeno prihod sovražnika čaka. Le včasih klet zapusti, da bi si divjačine poiskal. Zlasti v Rašici je bilo take reči veliko, tja je Skit najrajši zahajal. Primerilo se je enkrat, da je na velikega medveda pomeril, pa strel je spodletel in divja zver grozovito na strelca plane. Če je ravno močan možak bil, bi mu bilo vendar odklenkalo, ako bi ne bil medveda nekdo od zad ustrelil. To je bil eden 30 izgnanih kmetov, ki je nevarnost Skita videl in mu ravno o pravem času na pomoč prišel. Seljan je bil tako hvaležnega srca, da se je vseh pregnanih usmilil ter jim na ponudbo dal, če hočejo z njim vred v podzemeljski kleti živeti, kjer bodo z vsem potrebnim preskrbljeni in popolnoma v zavetju pred Turki. Kmetje so bili koj zadovoljni. Šli so s Skitom.

Kmalu potem so Turki prišli in vas posedli. Njih zapovednik je bil neki trd, krvoželjen in skop mustačar — Aftal po imenu. Kakor je bil na kristjane srdit, ravno tako oster je bil proti svojim podložnim. Le po dve uri je vsaka tropa na dan spati smela in gorje temu, ki bi bil tako zapoved prelomil. Tudi od Turkov je bil tedaj Aftal sovražen, radi bi bili videli, da bi poginil; pa vendar so se ga tako bali, da pri vseh nečloveških poveljih zapovednika besedice ne zinejo. —

Skoraj 14 dni je bil že Skit s tovariši v kleti. Rad bi bil enkrat zopet prosti zrak dihal, nobena nevarnost ga ne ostraši. Vrgel je nase turško haljo, ki si jo je v nekem boju pridobil, in je tako oblečen zakotje zapustil. Ura je bila eno čez polnoči. Tema je bila taka, da se ped daleč ni izločilo. Skit se plazi, seveda tiho in varno, ob zidovjih in na vse natanko pazi. Tu je slišal kakega stražnika čez

svojo zaspanost plakati, tam drugega spet, ki je Aftala klet; tu so cele trume mrmrale, tam se je razlegal glas velitelja, ki je straže ogledoval. V dveh urah popotovanja je Skit turškega vodjo popolnoma poznal. Ob treh se zopet v svojo klet nazaj poda. Čudne misli mu po glavi rojijo, pa že je sklep storjen, ko k tovarišem noter stopi.

Ko se dan zazori, se Skit zopet vzdigne in zavetje zapusti. Pogumno stopa po cesti in po stanovanju velitelja bara. Ko mu Turki povedo, gre naravnost k Aftalu ter mu veliko denarja na znanje da, ki so ga pobegli kristjani skrili. Skopemu Aftalu se oči bliskajo »Urno me k zakladu pelji, le brž! Hvaležen ti bom za to«, mu reče. Skit privoli, ga do zaklada spremiti. Med potjo ga vedno Aftal praša, če je res tako obilno peneza skritega. »Za vtoniti v njem ga je«, mu seljan odgovori, »pa naglo stopajva«!

Ko na dvorišče prideta, se Skit še enkrat okoli ozre, če ju nihče ne vidi. Žive duše ni bilo nikjer. »Tu je«, pravi zdaj, »kar tako željno iščeš«. Pri teh besedah prime on Aftala za roko, ga k šterni potegne in tako naglo vanjo vrže, da se ne more ne braniti ne Turke na pomoč poklicati. »Glava je z majhnim trdom odsekana«, se smeje Skit, »majhna skrb, tudi ostanke podrobiti«. Veselo se vrne zopet k tovarišem v klet.

Večer pride. Čudno se Turkom zdi, da bi bil Aftal čez dan miren v hiši ostal, kar se še nikdar ni zgodilo. Drugikrat je ponoči vsaki dve uri po stražiščih hodil, danes je tudi to zaostalo. Ravno tako se godi drugi in tretji dan. Sčasoma se Turki prepričajo, da je moral njih vodja na kako vižo poginiti. Kolikor bolj so bili poprej ostro držani, toliko razuzdanejši zdaj postanejo. Čez dan so pili in razsajali in celo straže zanemarili. Z veseljem Skit to turško zanikrnost vidi. Brez zamude sklene naklep dovršiti.

Ko se noč stori, zopet z vsemi tovariši zakotje zapusti in na cesto gre. Vse je tiho. Turki spe, enega zbujenega ni. Brez spotika zaklenejo kmetje zunaj pri vseh hišah vrata. Okna so takrat še zelo majhna narejali, tako da se nobeden ni mogel skoz splaziti. Neverniki so bili tedaj popolnoma zaprti. Zdaj Skit nekaj tovarišev v Rašico pošlje, z ostalimi pa eno hišo za drugo obstopi in Turke z grozovitim žuganjem primora, mu vse orožje izročiti. Oni mislijo, da je bogve koliko sovražnikov, in res sablje in puške skoz okna ven dajo in milosti prosijo. Ko ima Skit vse v rokah, kar bi mu škodovati znalo, še enkrat pogleda, če je vse trdno zaklenjeno. Potem pa turške konje s tovariši vred zasede in gor in dol po vasi jaha, da bi Turke ostrušil, če bi se kaj ganiti hoteli.

Čez kaki dve uri tudi oni pobegli kmetje z Rašice pridejo in se Skitu pridružijo. Ta reče zdaj hišo za hišo odpreti in Turke pove-

zati. Njih srd in osup ni za popisati, ko zaslišijo, na kak način so zasačeni bili. Pa srd jim malo pomaga, hočeš, nočeš so morali v Ljubljano koračiti in za nečloveško ravnanje zaslužen kazni prejeti. —

Rombihel se je v tem turškem bojevanju slabo obnašal. Obudil je sum, da je s Turki zastopljen. Po višjem povelju je prišel ob vso posest, ki je bila grozno velika. Deželni zbor jo je brez pomisleka Skitu v last dal, ki je največ pripomogel, da so Turki Bistriško dolino in kmalu ves gorenjski kraj popustili. Tistih trideset izgnanih kmetov je pa svoja pohištva zopet nazaj dobilo in jih veselo uživalo, ne da bi kaki drugi gosposki kot cesarju podložni bili. Šele čez 200 let so zvijače nekega plemenitaša njih vnuke spet podjarmile.

ZORANINE PESMI

IZ VSAKDANJOSTI

Bajno lepa grajska okna
se z višine v dol žare,
ker graščakov god veseli
pri šampanjcu tam slave.

Mnog se govor govoriči,
čāše žvenketajo vmes,
in izbornο prirejena
draga so jedila res.

In veseli smeh odmeva
z grada v tiho, mirno noč,
kjer so luči že ugasnile
v oknih bornih kmečkih koč.

V eni koči revna vdova
pa bolešno se solzi:
ker ji hišico prodati
nesprosljiv graščak veli...

Slovenka 1898, 378

PREVARA

Na prag vesela prihitim,
ko poštni voz drdra,
in v sladkih nadah se topim,
češ — pisemce pelja.

In vselej upi mi zbeže,
srce pa se solzi,
ker druge pisemca dobe,
a ljubček moj — molči!

Slovenka 1898, 411

VPRAŠAJ...

Ah, ti dvomiš, da te ljubim,
kakor mene ljubiš ti. —
Gledi zvezdice na nebu,
v noči, ko njih svit žari.

Vprašaj jih, po kom vzdihujem
v senci mirt in kraj cipres
in zakaj rosé tu često
vroče solze mi iz očes.

Vprašaj vetrč nagajivi,
ki se z laski mi igra;
dih njegov ti lahko spriča,
kaj sanjari glava ta.

Vprašaj ptice lahkokrile,
ki poznajo našo vas
in katerim v prejšnjih časih
rad se družil moj je glas.

Vprašaj potok ta studeni,
ki tu v strugi žubori,
kjer v srebrnosvetle valčke
tožno mi oko strmi.

A kaj vprašal bi zvezdice
in kaj ptice, vetrč, val,
saj pogled ti moj goreči
vso ljubezen bo izdal!

Slovenka 1899, 133

IVJE

Poglej mi, ljubec, zmrzlo ivje,
v brezlistnih vrhah tam dreves;
kdo bi verjel, da so cvetele
te gole veje kdaj zares!

A kadar pride nama zima
in sneg pobeli te glave —
li pomnila še bova v duši,
kar nama čuti zdaj srce?

Slovenka 1899, 206
(Iz cikla: V zimi)

SKALIL SE VAL, PREŠEL JE SEN...

Ah, bil je sen, le sen samo,
opojno-sladko hrepenenje
in tajno v dnu srca življenje,
ah, bil je sen, le sen samo!

V globoke vode bistrem dnu
je zrla duša sliko nežno,
čarobno sliko — nedosežno,
v globoke vode bistrem dnu.

Le vztočna bajka je bila,
da žarni kakti so cveteli,
ljubezen slavčki žvrgoleli,
le vztočna bajka je bila...

Skalil se val, prešel je sen,
jesenski list po reki plava,
srce umira kot narava,
skalil se val, prešel je sen...

Slovenka 1899, 578

OB ZATONU

Ze dolge sence stezajo ciprese,
k zatonu trudno sonce se podaja,
a meni zdi se, da po beli poti
sem od cipres spet znan obraz prihaja.

Vzdrhte le v vetriču so gladijole,
ponosne dalje zatrepetale,
med vonjem rožmarina in resede
spominov ladjice so priveslale...

A tam v daljavi sonce poljubilo
je rani grob — in za gore utonilo...

Ženski svet 1930, 348

POMLADNA VIZIJA

MANOM JOSIPA MURNA-ALEKSANDROVA

I

Oblačkov črede
belih ovčic
spet vesna pripasla
je jasnih lic.
Ob vodi počasi
v sončni dan
trobentica dviga
cvet zaspan...
In zvonček beli
pozvanja v svet:

»Junak sveti Juri«
prihaja spet...
Iz črnih lesov
preko žitnih poljan
završal je veter
ukaz mi svečan:
Naj v čaru teh lepih
pomladnih dni
obiščem grob,
kjer batjuška spi...

II

Kaj razodene mi marmor troglavi,
listi bršljana otožno sanjavi?
Kaj tam šepetale mi vrtnice bele
in vrbe žalujke tajno so šumele?

O verzih prekrasnih pesmi nepetih
in smelih načrtih, le v duši početih,
ker Parki prezgodaj se virgali niti,
niso se mogle v svet poroditi...

»Koliko pesmi jaz nisem zapela
in upov predrznih ne doživela...
Tebi jih vzela je smrt, meni — življenje,«
obupno iz srca privre mi ihtenje...

VI

Batjuška! V spomin mi prihaja spet kres:
na gričih grmade goreče,
a ti si ob belih stezicah lovil
kresnice prelestno blesteče...

Potem pa princezinjo vzhodnih dežel
iz mene si bajno napravil,
ker sredi cvetic si iz svetlih kresnic
v lasé diadém mi postavil...

Prižgal si si pipico in modroval,
da enkrat zasnubiš še Almo,
a prej domovini ovenčáš glavo,
utrgaš ji pesništva palmo.

Medtem pa zletele kresnice so v zrak,
nijedna v laséh ni ostala —
tako se razblinil je venec nad,
ki smrt nam s teboj jih pobrala.

Josipa Murna Aleksandrova
izbrani spisi

GORJANCEM

OB STOLETNICI JANEZA TRDINE

Pozdravljeni, zeleni mi Gorjanci,
vi srcu mojemu predragi znanci!
Ah, kolikrat pogled na vas sem pila,
kako vas moja duša je ljubila,
ko z zlatom v jutru sonce vas odelo,
ko v srebru zvêčer drevje vam blestelo...
Pozdravljen, Šmihel, kjer božansko lice
le kratek hip uzrla sem Modrice,
in tam na tvojem polju božja njiva,
kjer Lavre mlajša sestra v grobu sniva...
Prijazno mesto kraj zelene reke,
gradovi stari, kot bi zili v veke.

V dvorinah vaših nemo zro raz stene
 vitezi silni in njihove žene;
 okopov davnih stražo so prevzele
 ključavnice mogočne, zarjavele,
 da preden sem s pogledom jih objela,
 mi roka je od žuljev krvavela...
 Ti divni grad, čarobna Luknja skrita,
 porušen most in okna vsa razbita...
 Ponosni Otok in samotna Struga...
 Ah, dan nezabni... Proč od mene, tuga,
 saj vse stoji, kakor takrat je stalo,
 le nam mladosti cvetje je odpalo,
 z goric smehljajo se še stari hrami,
 le novo ljudstvo je prišlo za nami...
 A kaj vse našel je pri vas Trdina?
 Pred njim se razmaknila je davnina,
 vsa bajna bitja so mu dom odprla,
 in v ljudsko dušo mu je duša zrla.
 Zaklade v gorah videl je goreče
 in divje Turke po doleh hrumeče.
 Tlačanov je poznal obupne stoke,
 gradov orgije, ječe v njih globoke.
 V prelepih bajkah jih je v svet postavil
 in z njimi vas, Gorjance, je proslavil.
 Dokler obstane naša domovina,
 prisrčno z vami združen je Trdina.

Ženski svet 1930, 209

A. S. Puškin

GVADALKIVIR

Lehak zefir
 pihlja nemir.
 Sumi,
 beži,
 Gvadalkivir.

Lehak zefir
 pihlja nemir.
 Sumi,
 beži,
 Gvadalkivir.

Glej, izšla je luna zlata.
 Tiho... čuj... gitare glas...
 Na balkon Španjolka mlada
 je oprla se tačas.

Spusti plašč, moj angel zlati,
 in kot jasen dan sijaj!
 Vidim naj ta hipec kratki
 ti nožico skoz držaj!

Lehak zefir
 pihlja nemir.
 Sumi,
 beži,
 Gvadalkivir.

Prevedel Ivan Vesel —
 Vesnin

ČRTICE O JUNAŠKIH MENGŠANIH

(Odlomki iz neobjavljene zbirke)

MED PRVIMI TALCI

Alojz Glavič

Begunje na Gorenjskem, 28. julija 1941 zvečer.

Šestindvajset uklenjenih, in sicer petindvajset »banditov«, od teh šest Mengšanov, in en vohun. Celica 11. Z oknom, razgledom v sivo stavbo. Okno zastraženo iz skrivnega strojničnega gnezda.

»Achtung!« Mirno stojimo in čakamo.

Prvi pozdrav vzročenje. Nato vrtenje zdaj v levo, zdaj v desno in kmalu butanje z glavo ob glavo. Mi obrnjeni k stenam, gestapovci pa med vrati s pištolami v rokah. Rezka, zlobna komanda odmeva med štirimi stenami. Dolgo, dolgo traja ... in vzdržimo ...

Naslednje jutro.

Pobero nam vse, razen hlač in srajc.

Jedilni list: voda z lističem solate ali majhen košček krompirja z vodo. Zajemamo kar z roko.

Prvi popoldanski sprehod — v kopalnico. Kopanje in parjenje oblek.

Naslednjega dne je na vrsti zaslišanje in kar spada k zaslišanju po gestapovskih metodah.

Za »Banditen von Stein« je postavljeno s posebno naredbo z Bleda izredno vojaško sodišče, kateremu predsedujejo izbrani nacistični krvoloki s krvjo proslavljenega Kučere.

Nato noč in premišljanje, srd, bes in vzpodbujanje. Kar smo v Begunjah, še nismo zatisnili oči. Svetle noči ubijajo živce.

Srce se krči ob pogledih na štiri stene, štiri debele, s kamenjem in surovo opeko postavljene pregrade. Sleherna misel se ustavlja ob ključavnici, nemirno pronica na hodnik in tava iz sivih, dolgih zidov in hodnikov na prosto. Odhaja in se vrača. Kot nebogljjen ptič se zaletava, zaletava v mrzle stene, a se vrača z vedno večjimi bolečinami in bolj okrvavljena.

Štiri stene, štiri pregrade, štirje razbijači misli, ki človeka tišče k tlom in ga davijo, davijo...

Mine dan.

Na vse zgodaj siloma zaropotajo ključi. Mrki gestapovci na čelu z rdečelascem stoje pred vrati naše celice.

Pogledi nam padejo v tla. Čakamo. Zavlada mučna tišina.

Gestapovci pozivajo med vrati, za njimi stoji trop zelenih čelad. Iz Kamnika Hren, Eksler in Dremelj, in Glavič iz Mengša.

D drugega za drugim odvedejo na hodnik in po stopnicah. Tiho stopajo tovariši, zvezani in zastraženi. Ure so jim štete.

V avto, iz njega — na mesto...

Draga pri Begunjah, 2. avgusta 1941 zjutraj.

Koli čakajo. Ob njih čaka krdelo nenasitnih mučilcev s kazalci na petelinih.

Štiri srca se utapljajo v obupu. Štirim ljudem uhajajo pogledi na okolico, na pašnike in se izgublajo v nizkem borovju. Kot da bi nekaj iskali, a ne morejo najti. Kruta usoda jih pritiska k tlom.

Roke otekajo in skelijo. Vrvi režejo v meso in kosti. Morda je sedajle v štirih srcih bežna misel na očeta in mater, misel na dekleta, brata, dom... Toda sinovi slovenskega rodu prelepe gorenjske pokrajine znajo biti ponosni, znajo biti sinovi svojih preizkušenih mater in očetov, znajo kljubovati tudi v zadnjih minutah nasilju in grozi, odurnemu in krvavemu početju.

V Glaviču vre. Ali bo zmozel vreči v obraz sovragu in njegovemu nasilju to, kar mu gre, ali pa mu bo zavezanemu ob kolu onemel glas? Solza se mu zalesketa v očeh, srce neslišno zakliče domačim in znancem. Nato pa se telo strese in zgrozi ob resnici.

Tedaj srepo upre oči v gestapovske hlapce in jih izzivalno meri.

Vrv zaječi, kite zbole, mišice se napno in telo visi ob kolu. Tri cevi merijo na eno srce in po en naboj pištole čaka na tilnik. Rdečelasec je pripravljen dati znamenje z roko.

Glavič ponosno dvigne glavo. Prezirljiv nasmeh mu zaigra na stisnjenih in izsušenih ustih. Prsi zadihajo in srce vztrepeta.

Iz mladega grla zaori pesem...

Osupli pogledi gestapovcev se zdrznejo... Rdečelasemu krvoloku za droben hip zastane roka, nato pa mu zbesni v divjem srdu.

Glasovi pesmi pa se razprše med streli v bližnji gozd in veter jih ponese po slovenski zemlji, ki hrepeneče čaka svobode.

ŠESTI...?

Vitko Ručigaj z Dobena, eden sodelavcev prvih partizanov, pozneje tudi sam partizan, padel na Primorskem 1944, je slikal iz vlaka v Jaršah 29. avgusta 1941 petero talcev, ki so jih nekaj minut pred tem ustrelili Nemci.

Vitko Ručigaj

Zgodaj zjutraj je Vitko ves nemiren. Ko se odpravlja z doma, ki stoji sredi gozdov, mu je tesno pri srcu. Danes mora na Črnuče, da preda sporočila za čez mejo. Obstoji na pragu domače hiše, vendar nekaj premišljuje, nato se vrne v hišo in vzame izza omare skrito fotokamero. Nato se za hišo obrne na trzinsko pot in trdih korakov odide po kamniti stezi med drevjem.

Na cesti za Rogovilcem v Črnučah ga čaka dekle. Kar mimogrede ji naroči, kar je potrebno, nato pa se napoti proti železniški postaji. Neka neznan sila ga vleče nazaj proti domu.

Le še nekaj trenutkov in kamničan že zadrživa iz jeklenih pljuč in potegne z mesta. Vitko se v skoku požene mimo sprevodnika na stopnice. Spehan stopi za vrata in se ozre okrog sebe. Tik za njim stoji sprevodnik, njegov znanec.

»Če si pameten,« mu prestrašen zaupno zašepeta sprevodnik, »pojdi že v Domžalah z vlaka. Govore, da bodo danes v Jaršah streljali talce.«

»V Jaršah? Zaradi obstreljenega Halužana? Ali je umrl?«

»Ni...«

»Če je še živ, jih ne bodo. Bodi brez skrbi.«

»Ne vem. Ko je vlak zjutraj peljal iz Jarš, so bili ob postaji gestapovci in so nekaj pregledovali.«

Nato se sprevodnik oddalji. Trzin.

Vitko premišljuje. Ali naj izstopi ali se pelje dalje. V sencih mu kljuje. Saj ni res, da bodo streljali talce. Saj ni mogoče. Toda,

če jih vendar? Zaradi tistega izdajalca, ki ga je zadela pred nekaj dnevi v tovarni Induplati v Jaršah partizanska krogla in ga ranila? Morda pobero še koga iz vlaka...?

Molče in sam stoji na hodniku. Nenadoma zaškripljejo vrata. Vitko se sunkoma zdrzne in misli. Pred njim stoji znanec iz Domžal ves bled in upadel.

»Kam greš?« ga potihoma vpraša Vitko.

»Domov. Ali že veš? V Jarše so pripeljali talce,« šepeta znančev tresoč glas.

»Pa je res?«

»Res! Pravijo, da so jih ravnokar ustrelili.«

Vitku se zamegli pred očmi. Skozi glavo mu šine grozna podoba: mrtvi, nedolžni ljudje v mlaki krvi... Molče pogleda prijatelja, roka se mu stisne v pest, ustnice mu pobledé, kri mu izgine z obraza.

Še hip in vlak potegne. Vitko se odloči. Peljal se bo dalje, naj pride, kar hoče. Hoče vedeti, kaj je.

Misli se mu vrte, možgani snujejo, snujejo. Vlak se enakomerno ziblje in trese, kolesa udarjajo ob tračnice. Groblje. Spodnje Jarše. Srednje Jarše.

Vitko stalno pogleduje skozi okno. Srce mu čedalje hitreje utripa. Bližajo se jarški postaji... Vlak se ustavlja...

Tedaj nekdo nekaj krikne, vrata se sunkoma odpro in na hodnik skoči dvoje ljudi.

»Talci,« zašepetajo prestrašeni glasovi.

Vitko skoči k oknu. Pred sabo zagleda pet kolov in pet zverženih, še drgetajočih postav ob njih.

»Res je,« mu šine skozi možgane in skozi stisnjene zobe sikne: »Morilci!«

Že so vštric talcev, kri curlja iz odprtih ran na steptano travo... Tedaj pa se Vitko nenadoma zdrzne in že mu roka krčevito zagrabi in potegne izpod suknjiča kamero in že jo uperi v umirajoče talce. Bliskovito premeri razdaljo, naravna lečo in sproži...

Tedaj zasliši divji krik: »Stojte!«

Vitko ne premišlja. Z eno roko še zapira aparat, z drugo že pritiska na kljuko vrat. Vlak se ustavlja. Še bežen pogled proti zelenim uniformam, ki tečejo za vlakom in ob njem ter kolnejo, skok, in že se izgubi v visoko koruzo.

Vlak obstane. V trenutku je obkoljen. Zelene postave natančno preiskujejo vagona in iščejo človeka, ki ga je ugledal oficir, ko je streljal umirajoče talce v tilnik.

Nemci drug drugega priganjajo in hitijo v divji naglici. Kje je kamera? Kje je človek, ki se je tako smelo drznil posneti ustreljene

žrtve skozi okno vlaka in to pri belem dnevu in v polno zasedenem vagonu.

Ne morejo dolgo skrivati svojega besa. Začno kričati nad ljudmi. Vendar tudi zmerjanje in vpitje ne pomaga.

Medtem pa nekaj nacistov na železniški postaji že med preiskavo snuje načrt, kako bodo uklenjenega krivca postavili pred vlak in ga vpričo potnikov kot šestega ustrelili »v opomin in svarilo«.

Vitko je v tem že daleč od postaje. Sklonjen hiti preko polja, zakriva ga visoka koruza, zoreče proso in globoki razori. Pred tovarno »Lek« se požene čez cesto in že hiti proti Homcu. Ves zasopel se prebija čez njive in poljska pota in hiti, hiti...

Čez dobro uro je že v Šmarci pri prijatelju Gostiču, ki se nemalo začudi, ko ga zagleda pred sabo vsega bledega, umazanega in brez besed. Vitko s tresočo roko varno položi predenj fotografski aparat in s težavo iztisne iz sebe: »Talce v Jaršah sem slikal. Švabi me zasledujejo. Vzemi film in ga shrani...«

Tudi Vitko je pozneje padel za svobodo. Njegova slika, ki jo je ohranil prijatelj Gostič, pa nam je ostala. Ostala kot dokument nemškega zverstva, a tudi kot dokaz Vitkovega junaškega srca.

KOMANDANTOVA SMRT

Kostavska planina se dviga iznad Tuhinjske doline. Precejšnja strmina nad dolino je močno porasla, vendar je na grebenu večja jasa, podobna majhni dolini.

Sredi decembra 1942 so Nemci zasledili partizane na tej planini. Tu so se res zbrali te dni borci kamniško-kokrškega odreda z nekaterimi borci iz Zasavskega in Savinjskega bataljona. Nekaj manj kot sto borcev se je utaborilo med smrekami in bukovjem, v katerem je vzbujal sneg pozno decembrsko razpoloženje. Partizanske enote so se zbirale, ker so pričakovale ostro zimo. Že nekaj dni je bilo mirno, manjše praske s sovražnikom niso obljubljale nič posebnega, čeprav so se medtem v Gornjem gradu in Motniku naskrivaj začele koncentrirati sovražne sile.

Partizanom je poveljeval komandant kamniško - kokrškega odreda Matija Blejc.

Koledar kaže 24. december 1942.

Suh mraz je nasul na drevje belo ivje. S prehranjevalne akcije dospe četa v taborišče ob treh zjutraj in javi, da se zbirajo nacisti v Tuhinjski dolini.

Kratek posvet štaba, nekaj povelj in čez uro je že vse v pripravljenosti, borci na položajih, zasede na določenih mestih.

Komandant Matevž v spremstvu bivšega španskega borca, člana druge grupe odredov Alojza Kolmana-Maroka, hodi od borca do borca, daje navodila in pregleduje položaje.

Na položajih je tiho in mirno. Drevesa se izgubljajo v gosti megli in krijejo borce, ki leže na svojih mestih. Nič se ne gane. Kot da ne bi bilo nikogar. Toda prsti slone na petelinih, oči prodirajo v mračno daljavo, ušesa poslušajo in sem in tja se kakšno telo strese od suhega mraza in snega.

V taki napetosti partizani čakajo in čakajo. Uro, morda dve ali še dlje.

Na vzhodu se začne počasi svitati. V tem nenadoma zaropota strojnica. Vsi se zdrznejo in se še tesneje oklenejo orožja. Prva zaseda je udarila po nacistih. Nato se vsuje dež krogel, strellov in oglušujočih rafalov. Najprej se sliši streljanje samo z leve, nato z desne... Nenadoma zaropota tudi za hrbtom.

Sovražnik obkoljuje s kolonami, ki so prišle iz Gornjega grada, čez Menino planino, skozi Črno, čez Črnivec, iz Kranja in Kamnika po Tuhinjski dolini.

V daljavi se pokažejo gestapovci. Prvi naskok, nato drugi, tretji, četrti. Vse zaman. Vedno znova se morajo Nemci umakniti.

Matevž je na položaju. Ponavljajoči se sunki in sovražnikovi naskoki iz iste smeri so mu odkrili namero nacistov. Na vsak način hočejo izvabiti borce na naskok z ozkega griča navzdol po strmem pobočju.

V divji metež brzostrelk in strojnic sekajo mirno merjeni strelki vkopanih borcev in zadevajo v polno. Toda že osmih partizanov ni več med živimi.

Matevž se vrača in v nekaj skokih je spet sredi največjega ognja.

»Ne z griča navzdol! Pod gričem je past, obroč pri obroču. Držite se teh položajev,« se glasi njegovo povelje.

Spet naskok, drugi, tretji... Nemci zožujejo obroče... Zaman.

Tedaj pa nenadoma Matevž zastoka in se opoteče. Zadela ga je sovražna krogla.

Mitraljezec Lojze, njegov prijatelj in rojak, zaškriplje z zobmi. Skoči pokonci, še bolj stisne zbrojevko in stoje kosi in bije po sovražniku.

Tudi drugi so že ranjeni. Število mrtvih se je povečalo. Bolničarka in bolničar Luka tresočih se rok obvezujeta borca za borcem.

Od daleč se zatrese ozračje... Bližajo se sovražna letala.

Med borci se za hip pojavi nemir. Nekateri se začno umikati. Tedaj se pojavi na položaju spet Matevž in vrste se uredijo.

Sedaj gre štirideset Nemcev na enega partizana. Nad sto sovražnih krogel na en sam partizanski naboj.

»Hura!« zadoni iz borcev na nasprotni breg.

»Juriš, juriš, hura, hura!« se razlega daleč v dolino.

Partizani silovito napadejo, Nemci omahujejo v gručah.

»Hura, hura!« Nekaterim borcem uspe, da se prebijejo iz obroča. Toda nenaden napad esesovcev z obeh strani v bok in mnogi se začno umikati. Spet se pomaknejo na stare položaje. Mitrалjezec Lojze krikne in omahne zadet. Matevžu so ustnice čisto posinele. Stiska zobe od bolečin, v roke mu leze drgetavica, toda še vedno ocenjuje položaj in daje povelja.

Obroč Nemcev se čedalje bolj oži, položaj postaja brezupen.

Nenadoma pa Matevž krikne, se zgrudi in z zadnjimi močmi zašepeta: »Pazite! Zadet sem od zadaj!«

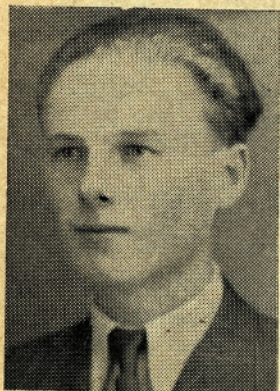
Njegov padec podvoji sile preostalih borcev. Z nečloveškimi naporji se počasi in previdno pomikajo tik pod grebenom po ozki dolini, da bi se prebili. Toda ne gre ne na levi ne na desni. Sovražnik je spredaj in zadaj. Povsod zasede, povsod obroč.

Ko poneha ostro streljanje, je sonce že visoko na nebu. Na zasnežena kostavska tla počasi curlja kri mrtvih junakov. Šestnajst najhrabrejših borcev z bolničarko leži v krvi. Sami stari, prekaljeni partizani. Čeprav za 311 mrtvih sovražnikov, velika, težka cena.

Med mrtvimi je tudi Matevž, junak številnih borb in zmag. Sredi petnajstorce mu krvavi srce in napaja ljubljeno domačo zemljo.

DVA SKOJEVCA

Partizana Mirko in Cenko, prvi doma iz Loke pri Mengšu, sekretar rajonskega komiteja SKOJ, drugi njegov tovariš iz Pirnič pod Šmarno goro, sta se v svitu 28. januarja 1944 zatekla v hišo v Bukovici. Navsezgodaj pa je gospodar odšel v Vodice in ju izdal. Zjutraj so ju prebudili nemški orožniki s pozivom, naj se predasta. Namesto odgovora sta vrgla bombe.

Mirko Mušič

Tedaj se začne med njima in Nemci borba na življenje in smrt, borba, katere konec jasno vidita pred seboj. Zaskrbljeno štejeta naboje. Njuna pogleda se srečavata vedno pogosteje in se vračata na kupček municije.

»Ko bi imela dovolj municije, bi mogla kljubovati še in še in počakati noči, toda kje je še noč.«

Pogled jima uhaja na lesket zimskega gozda. Na pot, ki sta jo že neštetokrat prehodila, na vas, kjer sta se neštetokrat ustavljala in se sredi temnih noči pogovarjala z znanci.

Misli bi hitele še dalje, toda krog njih je samo grmenje, boj, boj...

S tresočimi rokami polnita orožje z zadnjimi naboji. Posamič in počasi se oglašajo strelji iz obkoljene hiše in odgovarjajo močnim. Še vedno dolгим sovražnim rafalom. Vedno daljši so presledki med borbo. Zdi se, da boj pojema.

Mir lega na okolico. Toda v hiši s podvojeno silo in močjo dela dvoje mladih možgan. Izpod strešne sobe zlezeta fanta na podstrešje in tam nekaj iščeta. Mirko zagleda star srp in že mu roka krčevito zagradi zanj.

»Ali bo dober Cenko? Kaj praviš?«

»Dober, samo, da ga imava,« odvrne Cenko in žalosten nasmeh mu zaigra okrog stisnjenih ustnic.

»Nobenega izhoda ni za naju.«

Ostri kratki rafali pretrgajo njun razgovor.

»Še vsak po en naboj imava, Cenko,« dé Mirko in prisrčno objame Cenka. Dve grenki solzi se mu potočita po razgretim licih.

Krčevito bije dvoje mladih src, ko fanta sklonjena slonita v zadnjem objemu. Toda le za trenutek.

»Skupno sva hodila, skupno se borila in skupno bova šla...«

Suhi, že odreveneli prsti se boleče stisnejo.

Mirko zagradi srp in z njim trga in reže njuno partizansko obleko, ki sta jo tako ponosno nosila. Niti en kos ne ostane več cel. V nekaj trenutkih je vse, prav vse, razparano in razrezano. Tudi svetli črni škornji so na vrsti. Mirko je preveč vnet, od prstov mu že kaplja kri. Toda v tem trenutku ne čuti nikakih bolečin več.

Nič več tudi ne odgovarjata orožnikom, kot da jih ne bi bilo. Molče vzameta vsak svojo pištolo, v katerih sta shranjena zadnja dva naboja.

Že hočeta pritisniti kazalca na napeta petelina, pa še počakata. Postavita se k oknu in v svetlo dopoldne zaori junaška pesem »Hej, Slovani«.

Tako pojeta, Nemci pa prepadeni poslušajo. Vsa vas se zgrozi. Pojeta mirno, kakor da se ne godi nič posebnega. Prvo, drugo kitico, nato utihneta. Noben strel ne pade.

Orožniki so še vedno osupli nad to predrznostjo in visoko predanostjo. Takšnega junaštva si niti v sanjah niso predstavljali. Dobro vedo, da fanti nimata več municije, zato mirujejo in opazujejo.

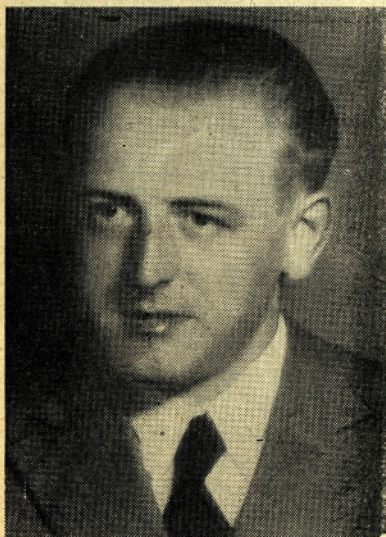
Mirku in Cenu pa se še enkrat zaiskre oči, še enkrat se sreča dvoje otožnih pogledov. Še enkrat si hočeta seči v roke, toda vsakdo drži v desnici orožje, s kazalci na sprožilcih...

...Še nekaj hipov, nato pa dve svetli krogli odjekneta in prebijeta srca dveh mladih, a velikih junakov.

BOLNIŠNICA DR. MIHE

Ni mogoče dojeti, kako pomembni so bili partizanski zdravniki. Marsikomu so prihranili težke ure in ga ohranili pri življenju. Mnogi bi se bili brez njih pridružili onim, ki nevzdravno spe sredi gozdov. Dan za dnem, uro za uro so hiteli na pomoč in pomagali sredi bojne vihre na položajih s puško v desnici, z zavoji in zdravili v levici, ne meneč se zase, le v skrbi za soborce, ranjence. Tem junakom naše velike borbe moramo pristeti tudi dr. Tineta Zajca-Miho, zdravnika iz Mengša, doma iz Trzina, aktivista iz leta 1941.

V partizane je odšel marca 1944 in uredil partizansko bolnišnico na Komendski Dobravi. Ker je kraj, kjer je bila bolnišnica, postal sumljiv, se je odločil, da jo preseli pod Šenturško goro. Le nekaj dni pred preselitvijo pa so bolnišnico s pomočjo domačih izdajalcev Nemci odkrili in zažgali, dr. Zajca pa zverinsko mučili, ubili in zažgali.

Dr. Tine Zajc - Miha

Bolnišnica 11. junija, tik pred 6. uro zjutraj.

Kakor vsako jutro je tudi tega dne opazovalec stal severno od bolniške sobe in upiral pogled v okoliške hribe. Zaradi gostega večjega ni daleč videl. Bila je nedelja. V daljavi so zvonili zvonovi in opazovalca Vinka Malijsa iz Most pri Komendi motili pri opazovanju.

Dr. Miha je pozno v noč bedel z bolničarkama Ivanka in Minko ter še drugimi partizani bolniki in pripravljaj načrt za preselitev bolnišnice pod Šenturško goro, kamor naj bi v kratkem odšli, čeprav še ni bila popolnoma urejena. Utrueni so trdo pospali. Brelj z Gore je dobil nalogo, naj zjutraj pokliče dr. Miho, ker bi moral na pot k bolnikom.

V kuhinji je že zaprasketal ogenj in dežurni je poklical, kot so mu naročili. Nekateri bolniki so stegovali roke, si meli oči in želeli čimprej na svetlo in spet v borbo. Gospodar je odmerjal potrebno hrano in jo nosil iz skladišča v kuhinjo. V daljavi se je slišalo bitje ure.

Ravnokar je odbilo v zvoniku šest, ko je Hribarjev Joža iz Tuhinjske doline, ki je bil poprej hlapec pri veletrgovcu Mejaču v Komendi, napravil nekaj korakov proti stranišču.

Tedaj pa rezko zaropota nad njim z griča. Joža skoči, sklonjen steče po jarku proti Dobravi, iz gozda čez travnike na njive. Toda tamkaj mu korak omahne, zadet je s kroglo iz zasede.

Mali, ki je opazoval okolico nad straniščem, osupne ob prvih strelah, ki so bili izstreljeni iz smeri, kamor je gledal, a ni opazil ničesar. Tedaj zagleda na robu gozda dve premikajoči se, z vejevjem zastrti švabski glavi, eno z brzostrelko, drugo s strojnico... Skoči, oglasi se rafal za rafalom in tri svinčenke mu prebijejo nogo. Zvali se v jarek, omahne, se počasi zave, s težavo se plazi dalje in išče zaklona. Ponovni streli nanj, a že je za robom gozda in se prebija naprej v smeri Dobreve. Med gostim vejevjem obleži, pokrije se z mahovjem in resjem ter se potuhne.

Pri bolnišnici zasliši nenadoma močne strele in eksplozije bomb ter mednje pomešane krike. Toča svinčenk tolče partizane ranjence. Na bolniško sobo dežuje smrtonosni eksploziv. Ranjenci se borijo, toda za prvimi bombami, ki so razdejeale varovalno streho, zažvižgajo zažigalne. Svetli rdeči zublji, pomešani z dušecim dimom, zaprasketajo v oblačno nedeljsko jutro.

Bolniška soba zagori z visokimi plameni. Skriti dom ranjenih partizanov použiva umirajoča življenja junakov.

Prasketanje, streli, kriki. Črni dim z rdečimi plameni tišči k tlom, v tišino se usipajo iskre in skozi nje neusmiljeno prodirajo sikajoče krogle iz strojnice. Sovražnik prodira tudi proti ostalim objektom bolnišnice.

Dr. Miha zavpije dvakrat ali trikrat, toda partizani drug drugega ne vidijo in ga skoraj ne slišijo. Dim jim zastira pogled in duši glas. Vsak organiziran odpor je nemogoč.

Nemci so pred bolnišnico. Trideset, petdeset na enega partizana.

Bolniško osebje zajamejo v trenutku, ko gore živi ranjenci in jih dušijo vroči plameni v bolniški sobi... Kmalu bodo samo še okostnjaki sredi pepela.

Zdaj so samo trije še živi. Toda kaj čaka tudi te tri? Dve bolničarki sta ujeti pred kuhinjo, tretji, dr. Miha, bled in koščenega obraza, pa je že privezan trdo ob zgrbančenem hrastu. Neustrašen zre požigalce.

Medtem so gestapovci prisilili kmete v Komendi, da so šli z njimi nosit material iz bolnišnice. Ko so bili sredi dopoldneva izpraznjeni vsi bunkerji, so jih Nemci polili z bencinom. V hipu so zagoreli kot v žalostno slovo.

Bolničarkama Minki in Ivanki za hrbtom počasi pronica v suho grlo ognjeni dim. Po licih jima teko solze. Trepetajočega srca pogledujeta k hrastu, kjer so hoteli Nemci zasliševati zdravnika, ki pa je

molčal in jih samo prezirljivo gledal, nato pa, ko so ga začeli prete-pavati, bruhnil iz sebe ves srd, kar koli ga je nosil do njih v sebi.

Njegov zgled je vzpodbudil tudi nji, da sta spregovorili: »Fašisti, morilci, zverine! To je vaša kultura!« Toda ob teh besedah se je majhen, čokat gestapovec z razrezanim licem pognal proti njima, naperil nanju brzostrelko, ju v hipu ustrelil in obe sta omahnili v ogenj. Gestapovci, ki so stali naokrog, so se zakrohotali: »Tu, ob kuhinji se bosta za zmerom najedli, banditki, našega svinca!«

Za tem se razjarjeni gestapovci obrnejo spet k dr. Mihi. Eden zakriči nad njim:

»Mar boš še tajil, bandit!« in ga udari po obrazu.

»Ne vem ničesar,« mu odgovarja zdravnik.

»Ne vem ničesar,« ponavlja med udarci, ki padajo po njem in spreminjajo njegov obraz v eno samo rano. Z razbitim obrazom, že skoraj brez zob, poln črnih potplutb na prsih, ne odgovarja na vprašanja, dokler ne začne od bolečin in srda rjuti. Po nekaj trenutkih ne čuti več udarcev. Vedno bolj mu vre v prsih. Roke mu bodo otrpnile od silnega napora, jeze in udarcev, ki letijo nanj od vsepovsod in kamor koli. Nekajkrat omahne, da se mu skloni glava k nogam, toda še se zravna, še in še. Nazadnje mu klecnejo kolena. S puškinimi kopiti ga prisilijo, da že samo sloni ob navezanih rokah. Podzavestno se še poskuša dvigniti. Med njegovimi nerazumljivimi besedami je čedalje večji presledek, trgajo se mu le globoko iz prsi. S težavo gleda le še v eno smer — proti goreči kuhinji in oči mu postajajo steklene.

Strt od mučenja se zruši ob mlademu hrastu. Odvežejo ga in potegnejo ob rob goreče kuhinje. Tedaj se dr. Miha še enkrat in le na pol dvigne, njegove steklene oči le malo prodro skozi strnjeno kri na obrazu. Z rokami hoče nekaj poiskati, a omahne in pade čez rob goreče kuhinje.

V slovo ga polijejo z bencinom...

V daljnem zvoniku pa je ura odbila pravkar enajst...

Iztok Lipar

IZ PARTIZANSKIH PESMI

TO NOČ...

To noč,
po dolgem času,
spet sem mislil nate.
Spet
pred očmi
lebdi mi Tvoj obraz...
Za hip izginila je kri,
utihnila je pesem mitraljeza...
Beli Tvoj obraz
proseč se mi dozdeva,
kot da dovolj je že krvi...

Ne, ne!
Do zadnjega
sovražnik naj pogine!...

In že izginja nje obličje mirno.
Spet zaigra mi pred očmi
krava melodija...

STREL V VETRU

»Hej, veter,
zakaj ne odjenjaš?
Zakaj trdovratno
mi siliš na pot?
Pojenjaš,
še dolga je pot
in čas do noči
je le kratek.
Tovariši čakajo...«

A veter besni
in dalje zaganja se
v cesto samotno,
ki pne se v planine...
Tuleč se zaganja
vihar med stare kaverne,
za hipec utihne
pa zopet požene
se v skalne škrbine...

Ovinek — —
tedaj mitraljez
zalaja čez cesto,
prežeče oči
se izbulijo
v blazen krohot...

Ob ognju
tovariši tiho sedijo...
»Kako, da še vedno
ga ni...?«

A on
tam na cesti leži
brez življenja...
In veter poganja se
v skalne škrbine...

NA JURIŠ...!

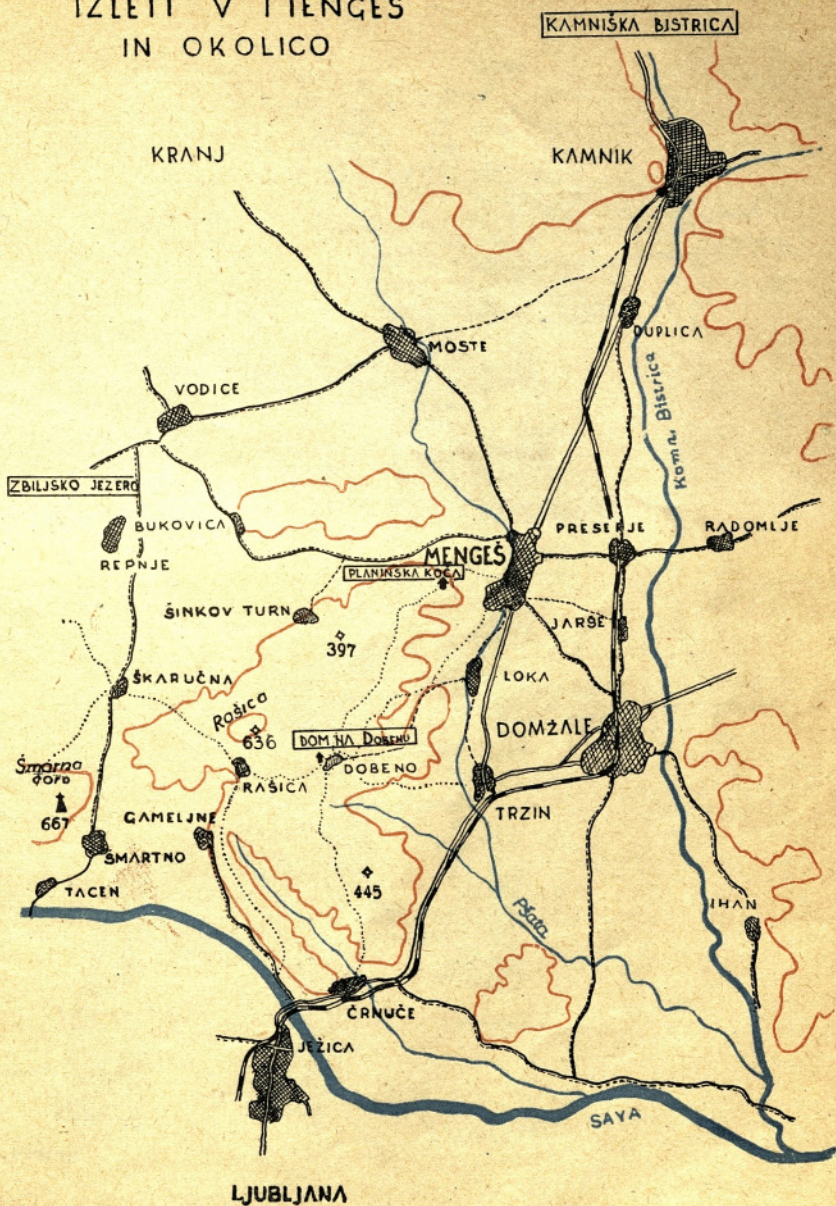
Le hitro naprej...
previdno v koloni...
Tišina!
Čez cesto,
čez progo...
Na nebu oblaki,
za njimi je luna...
Previdno naprej...
na levi je bunker,
na desni baraka...
Tišina,
da vrag nas ne spazi...!
»Bombaši, v napad!
In vi, mitraljezci,
ogelj odprite!«
In skozi temo
zasika, zažvižga;

in sedem postav
se požene na bunker...
Pozor,
sovrag nas je
z leve zapazil.
Tja ogelj,
hej, mitraljezci!
In sedem postav
se v tem hipu požene...
Žvižg bombe po zraku,
petinka sekunde...
Tresk... grom...
Še enkrat
in dvakrat in trikrat — —
železobeton je razklan!
Ostuden le krik
se iztrga iz njega...

Sovrag je pobit.
Oblaki na nebu
so se razklenili...
Koraki...
Kolona junakov
izgublja se v gozd...

TONE TRATNIK

IZLETI V MENGEŠ IN OKOLICO

B PRAZNOVANJU OBČINSKEGA PRAZNIKA,
800-LETNICE MENGŠA IN 70-LETNICE MENGE-
ŠKE GODBE ČESTITAJO VSEM OBČANOM IN
JIM ŽELIJO MNOGO USPEHOV V NADALJ-
NJEM DELU ZA IZGRADNJO SOCIALIZMA

OBČINSKI LJUDSKI ODBOR

Občinski komite

ZVEZE KOMUNISTOV SLOVENIJE

Občinski odbor

SOCIALISTIČNE ZVEZE DELOVNEGA LJUDSTVA

Občinski odbor

ZVEZE BORCEV

Občinski odbor

LJUDSKE MLADINE SLOVENIJE

KRAJEVNI SINDIKALNI SVET

„Lek“

TOVARNA
FARMACEVTSKIH IN KEMIČNIH PROIZVODOV

LJUBLJANA — MENGEŠ

*

Proizvaja
v Mengšu:

BISMUTOVE SOLI
ŽIVOSREBRNE SOLI
FARMACEVTSKI IN TEHNIČNI ETER
ETER ZA NARKOZO
ALKALOIDE
EKSTRAKTE IN TINKTURE

v Ljubljani:

RAZNOVRSTNE TABLETE
DRAŽEJE
SUPOZITORIJE
SOLUCIJE
EMULZIJE
SIRUPE
TONIKO ITD.

TOVARNA POZAMENTERIJE

„Trak“

MENGŠ

Delovni kolektiv tovarne pozamenterije
»Trak« čestita ob občinskem prazniku
in 800-letnici Mengša vsem občanom
in delovnemu ljudstvu

*

Izdelujemo vse vrste ozke in široke elastike,
damske in moške podveze, vse vrste naramnic
in moških pasov, razne vrste adjustirnih
trakov za ambaliranje in vse vrste vezalk

*

Izdelava kvalitetna, cene solidne

SEMENARNA

DRŽAVNA GOSPODARSKA USTANOVA
»GOZDNE SEMENARNE IN DREVESNICE«

s centralno upravo v Mengšu vzgaja v svojih drevesnicah, ki so razporejene po različnih ekoloških okoliših po vsej Sloveniji, letno nad pet milijonov sadik, sposobnih za porabo. Skupna obdelovalna površina drevesnic znaša 15 ha. Sadike so prilagojene trdim razmeram, zato so odporne in sposobne za rast na vsakem rastišču.

*

V lastni luščilnici in sušilnici, ki je zgrajena po najnovejših znanstvenih načelih na tem področju, proizvaja letno čez 15.000 kg raznega semena drevesnih vrst.

*

Seme in sadike so uporabne za pogozdovanje, za parke, zaščitne nasade, drevorede, žive meje, za utrjevanje živih terenov in za okrasne nasade.

*

Prevzemamo tudi projektiranje in realizacijo projektov za parke in javne nasade.

*

Svoje sortimente prodajamo na domačem in inozemskem trgu po proizvodnih cenah, ki so absolutno konkurenčne.

DELOVNI KOLEKTIV

Okrajne opekarne

MENGŠ

čestita

k občinskemu prazniku in 800-letnici Mengša
z željo po čimvečjem napredku kraja

*

Izdelujemo kvalitetne:

ZIDAKE VSEH VRST

STROPNIK LGD, RAPID

STREŠNIKE (BOBROVEC, ZAREZNIK)

ŽLEBAKE VSEH VRST

TLAKOVEC

*

„Induplati“

INDUSTRIJA PLATNENIH IZDELKOV

JARŠE

čestita k občinskemu prazniku
in 800-letnici Mengša

Proizvajamo: razne lanene tkanine, surove in beljene, lanene damast garniture, brisače, kuhinjske krpe (karo), laneno in pollaneno platno za rjuhe, laneno in pollaneno salonsko jadvino, krojaški kanafas, platno za ležalne stole (laneno in bombažno z bordurami). Bombažni (jacquard) gradelj za žimnice, impregnirano tkanino za vetrne jopiče in nahrbtnike, lahke impregnirane tkanine za šotore in plahte, impregnirane tkanine za sončne plahte (progaste in enobarvne). Tehnična (filter) platna vseh vrst, tako bombažna, kakor tudi lanena, razna slamarična platna, konopljena in lanena ter tkanine za ambalažo. Težke impregnirane tkanine za vagona in kamionska pokrivala, konopljene gasilske cevi, obramnice itd. — Izdelujemo tudi tkanine po posebnih naročilih preko količine 500 m. — Predilnica lanu in konoplje, lastna barvarna, impregnacija in belilnica.

TRGOVSKO PODJETJE

Mengeš

Za občinski praznik in 800-letnico Mengša
čestita vsem občanom
kolektiv Trgovskega podjetja Mengeš

*

Pozor! V dnevih praznovanja posebni popust!

*

Nudi v svojih prodajalnah v veliki izbiri:

PREHRANSKO BLAGO

TEKSTILNO BLAGO

GALANTERIJSKO BLAGO

ŽELEZNINO IN

GRADBENI MATERIAL

*

Obiskujte naše prodajalne!

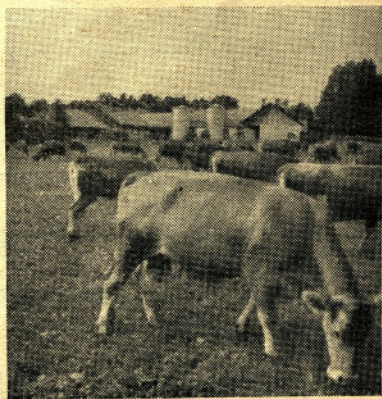

*Upravno poslopje kmetijskih
posestev »Pšata«, uprava —
Mengeš 44 — Odhod traktorja
na proslavo 1. maja*

DELOVNI KOLEKTIV KMETIJSKIH POSESTEV

»PŠATA«

S SVOJIMI POSESTVI MENGEŠ, JABLJE, KRIŽ IN DEPALA VAS
ČESTITA VSEM PREBIVALCEM OBČINE MENGEŠ
K PROSLAVI 800-LETNICE MENGŠA

*Sivo-rjavo govedo na paši;
v ozadju hlevi s silosovimi
stolpi*

Proizvajamo:

plemensko živino sivo-rjave pasme, valilna jajca, selek-
cionirane kokoši Rode Island in zelenjadne sadike. Po-
vprečna letna oddaja široki potrošnji 120 desettonskih
vagonov raznih kmetijskih pridelkov.

TOVARNA GLASBIL

MENGEŠ

SLOVENIJA

vam nudi:

klavirske, kromatične, diatonične in ustne harmonike vseh vrst in velikosti
violine 4/4, 3/4, 1/2, 1/4 z loki
kitare: havajke, gipsonke in navadne
tamburaške zbore, jazz-garniture in posamezne bobne vseh vrst in velikosti ter razne piščalke

Glasbila imajo čist in prijeten ton ter trajnost

P R E P R I Č A J T E S E O K V A L I T E T I !

Ob 800-letnici Mengša ter ob občinskem prazniku

27. julija — Dneva vstaje

čestita

delovni kolektiv Tovarne filca v Mengšu

Cenjenim odjemalcem se toplo priporočamo,
nudimo jim naslednje proizvode:

tehnične, sedlarske, ortopedske in grafične filce,
filce za garderobe in podplate, razne industrijske
filce za tesnila, polirne diske, instalacijske filce
in trakove itd.

Kvaliteta prvovrstna!

Gostinsko podjetje Mengeš

čestita

ob občinskem prazniku in 800-letnici Mengša
vsem občanom

*

V času proslavljanja obiščite tudi naše obrate,
ki bodo založeni s pristnimi vipavskimi vini!

Obiščite lepo izletniško točko na Dobenem!

DELOVNI KOLEKTIV

DELOVNI KOLEKTIV

„Mizarstvo“ Mengeš

čestita

k občinskemu prazniku in 800-letnici Mengša

*

Obenem

priporoča svoje kvalitetne izdelke

KERAMIČNO-KEMIČNA INDUSTRIJA KAMNIK

s svojimi obrati

»Peč« Mengeš: peči, kamini, obložne plošče — »Kremen«
Domžale: livarski pesek, tlačilna masa — »Tobi« Ihan: zid-
ne barve, kalcit, betonit — »Keramika« Kamnik: dekorativna
gospodinjska keramika

DELOVNI KOLEKTIV IN OSKRBOVANCİ DOMA ONEMOGLIH V MENGŠU

čestitajo k občinskemu prazniku 27. julija

KMETIJSKA ZADRUGA

MENGES

vam nudi v svojih poslovalnicah v Mengšu in Loki manufakturno,
špecerijsko in galanterijsko blago, železnino, kmetijsko orodje,
umetna gnojila, zaščitna sredstva in gradbeni material
po konkurenčnih cenah.

Odkupujemo vse vrste kmetijskih pridelkov, lesa, živalskih kož,
zdravilnih zelišč in zamenjavamo oljarice.

V naših gostinskih obratih — bifeju in gostilni — boste dobro in
solidno postreženi.

SLAMNIKARSKA ZADRUGA

MENGES

čestita vsemu prebivalstvu k občinskemu prazniku
in 800-letnici Mengša

Priporočamo svoje slamnikarske izdelke

DELOVNI KOLEKTIV
TOVARNE „PARKET“ V MENGŠU

čestita

k občinskemu prazniku in 800-letnici
Mengša

ELEKTRIČNA STROJNA ZADRUGA
MENGEŠ

čestita ob občinskem prazniku in 800-letnici Mengša
vsem odjemalcem električnega toka

PODJETJE »MESO«

čestita

k 800-letnici Mengša
in k občinskemu prazniku

»KINO« MENGEŠ

čestita svojim obiskovalcem k občinskemu prazniku

BRANK STANISLAV

slikar in pleskar

Mengeš
Kidričeva 14

PERNE MIHA

zidarski mojster

TRZIN 142
p. Domžale

KMETIČ ANGELA

mesarija

TRZIN 38

BARDORFER JOŽE

izdelovanje okenskih rolet

M e n g e š

Blejčeva 4

BENDA ANTON

strojno mizarstvo

MENGES

Blejčeva c. 22

GREGORC STANE

ličenje koles in izdelovanje
kolesnih blatnikov

MENGES

Liparjeva 4

IPAVC FRANC

splošno mizarstvo

MENGES

Gorenjska c. 10

PREMK FRANC

kleparstvo
in vodno instalaterstvo

MENGES

Glavni trg 34

PORENTA CIRIL

kovač in izdelovalec
gumijastih vozov

MENGES

Ljubljanska c. 4

VRHOVNIK IVAN

ključavničarstvo
in vodne instalacije

MENGES

Tomšičeva 16

Strojni mojster

FLAJŠMAN STANE

kovaštvo

MENGES

Cankarjeva 6

BELCIJAN IVANA

šivilja

MENGES

Cankarjeva 4

MAJDIČ FRANC

krojač

MENGES

Cankarjeva 9

ŠTEMPELJ FELIKS

splošno mizarstvo

MENGES

Liparjeva 27

KUMER FRANC

mizar

MENGES

Tomšičeva 26

SITAR VINCENC

krojač

MENGES

Liparjeva 10

BOKALIČ FRANC

kolarstvo

MENGES

Cesta Osvobodilne fronte 12

GOSTILNA

PRI

MATIČKU

Liparjeva 5

PER IVAN

pekarna

MENGES

Trdinov trg 3

ROSULNIK JANEZ

splošno čevljarstvo

MENGES

Partizanska 6

JAMŠEK ALOJZIJ

krojaštvo

MENGES

Partizanska 8

JANEŽIČ IVAN

umetno in trgovsko vrtnarstvo

MENGES

Kersnikova 3

KANC IVAN

izdel. elast. konfekcije

MENGES

Kidričeva 4

PAVEL KOSEC

strojno mizarstvo
zaloga pohištva

MENGES

Glavni trg 5

KONCILJA FRANC

tapetništvo in sedlarstvo

MENGES

Cankarjeva 11

KOSEC ANTON

tesarstvo

MENGES

Ropretova 2

BATTELINO LOJZE

izdelovatelj lončenih peči
in keramičnih izdelkov

MENGES

Blejčeva 14

RADMAN NIKOLA strojno ključavničarstvo MENGES Trdinov trg 3a	NIKOLIČ LIJA frizerski salon MENGES Trdinov trg 1
FRANC OSREDKAR splošno mizarstvo MENGES Zavrti 12	HRIBAR FELIKS postavljanje peči in štedilnikov MENGES Novakova ulica
ŽNIDAR ANTON ključavničarstvo MENGES Slandrova 3	PER JOŽE kovač MENGES Glavni trg 30
KOSMAČ FRANC pečarstvo MENGES Cesta vstaje 17	TRAVEN JOŽE splošno krojaštvo MENGES Cesta vstaje 8
ŽEROVNIK ŠTEFAN mizarstvo MENGES Novakova ulica	BURNIK FRANC pohištveno mizarstvo MENGES Prešernova 3
ZUPAN ANTON mehanična delavnica MENGES Prešernova 39	JANČIGAJ ANTON splošno kolarstvo MENGES Gorenjska c. 12
VAHTAR VINKO ključavničarstvo MENGES Glavni trg 6	MERŠE PAVEL krojač MENGES Cesta vstaje 16
MOČNIK IVAN izdelovanje vozov MENGES Prešernova 36	TESTEN STANE keramika in pečarstvo MENGES Gorenjska c. 16

VSEBINA

	Stran
Uvodna beseda	5
Arheološka podoba Mengša (Stane Gabrovec, Jaro Šasel, Tatjana Bregant)	7
Iz preteklosti Mengša (B. Otorepec)	21
Valvasor o Mengšu	55
Revolucionarnost Mengšanov v letu 1848	58
Mengeš v luči umetnostne zgodovine (Emilijan Cevc)	61
Gospodarski oris (Alfonz Mihelčič)	71
Razvoj Mengša v zadnjih osemdesetih letih (Vladimir Klemenčič)	92
Ob sedemdesetletnem jubileju »Mengeške godbe« (Gorjup)	99
Slikar Franc Jelovšek (Anica Cevc)	109
Vaška idila (Zorana)	115
Janez Trdina (I. V.)	116
Ivan Vesel-Vesnin (Ivan Vidali)	123
Fran Novak (Alojzij Bolhar)	125
Franja Trojanšek - Zorana (Viktor Smolej)	130
Marjetica (Zorana)	132
Polonica Juvanova	133
Franc Ropret	135
Ne čakaj srčeca, dekle... (Zorana)	136
Narodni heroj Matija Blejc - Matevž	137
Peter Lipar ml.	141
Drobni zapiski o znamenitejših Mengšanih	142
Janez Trdina o Mengšu in Mengšanih	147
Iz Trdinovih »Narodnih pripovedk iz Bistriške doline«	
Pričetek Mengša	200
Ogrinovo znamenje	201
Gradič	203
Zoranine pesmi	
Iz vsakdanjosti	207
Prevara	207
Vprašaj	207
Skalil se val, prešel je sen	208
Ob zatonu	208
Pomladna vizija Manom Josipa Murna - Aleksandrova	208
Gorjancem Ob stoletnici Janeza Trdine	209

Gvadalkivir (A. S. Puškin — Ivan Vesel)	210
Črtice o junaških Mengšanih (Iztok Lipar)	
Med prvimi talci	211
Šesti...?	213
Komandantova smrt	215
Dva skojevca	218
Bolnišnica dr. Mihe	220
Iz partizanskih pesmi (Tone Tratnik)	
To noč	223
Strel v vetru	223
Na juriš	224

MENGESKI ZBORNIK
1154—1954

I. del

Izdal
Pripravljalni odbor
za proslavo 800-letnice Mengša

Uredila
Anton Gorjup in Ivan Vidali

Natisnila
tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani
v 600 izvodih

Obseg 244 strani

Dotiskano v juliju 1954

Klišeje izdelala
tiskarna »Jože Moškrič«
v Ljubljani

Domžale
trezor 908(Domžale)
MENGEŠKI
/ 1

908(497.12 Mengeš)

0019982721

COBISS •